

Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги
Юристар малакасини ошириш маркази

Ғ. А. Алимов

ЮРИДИК ШАХСЛАРНИНГ КОРРУПЦИОН
ҲУҚУҚБУЗАРЛИКЛАР УЧУН ЖАВОБГАРЛИГИНИ
ТАРТИБГА СОЛУВЧИ ХАЛҚАРО СТАНДАРТЛАР ТИЗИМИ

Тошкент-2019

Алимов . Ғ. А. Юридик шахсларнинг коррупцион ҳуқуқбузарликлар учун жавобгарлигини тартибга солувчи халқаро стандартлар тизими //монография.-Т. :ЮМОМ, 2019.

Юристар малакасини ошириш маркази Илмий кенгашининг 30.03.2019 й. йиғилишида тасдиқланган (6-сон баённома).

Такризчилар:

ю.ф.д, профессор Ш. Файзиев.

и.ф.д., профессор Б. Исроилов.

ю.ф.д. Б. Тошев.

Ушбу монография **Ўзбекистон Республикасининг Инновацион ривожланиш вазирлигини ПЗ-20170928486-сонли “Юридик шахсларнинг коррупцияга оид ҳуқуқбузарликлар содир этганлиги учун жавобгарлигининг ҳуқуқий асосларини такомиллаштириш” мавзусидаги гранти** доирасида тайёрланди.

Ўқув қўлланмасида англо-саксон ва роман-герман (континентал) ҳуқуқ тизимида кирувчи мамлакатлар қонунчилигида юридик шахсларнинг коррупцион қилмишлар, ҳуқуқбузарликлар учун жавобгарлигини назарда тутувчи қонун ҳужжатларнинг мазмун моҳияти ва аҳамияти атрофлича таҳлил этилган. Шунингдек, ушбу ҳуқуқ тизими оиласига кирувчи давлатларда юридик шахсларнинг коррупцион ҳуқуқбузарликлар учун жавобгарлиги масаласининг назарий ва амалий жиҳатлари, хориж давлатларининг қонунчилигида юридик шахсларнинг жавобгарлиги институтининг хусусиятларини ўрганиш масалалари ёритилган.

Ушбу қўлланманинг мақсади – коррупцион қилмишлар, ҳуқуқбузарликлар учун юридик шахсларнинг жавобгарлиги тенденциялари америка, европа ҳамда осие қитъасида жойлашган мамлакатлар мисолида ўрганилиб, юридик шахслар жавобгарлиги институтини Ўзбекистон

Республикаси миллий қонунчилигига имплементация (сингдириш) масалаларида бошқа давлатлар илғор тажрибаси намуна сифатида келтирилиб ўтилган.

Кириш

Коррупцияга қарши курашда жавобгарлик масаласи ушбу иллатга қарши курашнинг муҳим қуроли ҳисобланади. Қандай вазият юзага келишига қарамадан коррупциянинг олдини олиш масаласи халқаро ва миллий даражадаги давлатлар сиёсатининг шаклланишида ҳамда жиноий-мажбурлов чораларини қўллаш орқали унинг салбий оқибатларини олдини олишда ва чеклашда муҳим аҳамиятга эга ҳисобланади. Коррупцион жиноятларни аниқлаш, тергов қилиш, жиноий таъқиб этиш ҳамда суднинг бу бўйича тегишли қарорини қабул қилиш, жиноят ҳуқуқининг зарур воситаларидан бири бўлиши билан бирга мансабдор шахсларнинг коррупцион қилмишларни содир этишдан тийиб турадиган муҳим қурол сифатида эътироф этиш мумкин. Ҳар қандай коррупциядек иллат билан курашни қатъий мақсад қилган давлат учун, коррупцион қилмишлар, яъни мансабдор шахсларнинг хизмат ваколатини суиистеъмол қилганлик учун жиноий-ҳуқуқий санкцияни қўллашнинг муқаррарлиги шу мамлакатнинг коррупцияга қарши курашиш сиёсатининг устувор йўналишларидан бири бўлиб қолаверади.

Ўзбекистон Республикасининг Президенти Ш. М. Мирзиёев 2018 йил 7 декабрдаги Ўзбекистон Республикаси Конституцияси қабул қилинганининг 26 йиллигига бағишланган тантанали маросимда сўзлаган маърузасида: “Коррупцияга қарши курашда ҳуқуқни муҳофаза қилувчи идоралар қанчалик ҳаракат қилмасин, халқимиз бу жирканч иллатга муросасиз бўлмас экан, таъсирчан жамоатчилик назоратини ўрнатмас экан, бу балога қарши самарали курашни ташкил эта олмаймиз. Бу иллат билан нафақат ҳуқуқни муҳофаза қилувчи идоралар, балки ҳар бир жамоа жиддий курашиши керак. Шунинг учун ҳар бир давлат идорасида жамоатчилик томонидан назорат

килинадиган коррупцияга қарши курашиш бўйича ўз ички дастурлари бўлиши шарт” деб таъкидлаб ўтдилар.

Коррупцияга қарши курашнинг жиноий-ҳуқуқий таъсир чоралари, хорижий ва миллий даражада етарли ўрганилган бўлсада, аммо мазкур курашнинг айрим жиҳатлари ҳамон сиёсий қарорлар қабул қилиш ваколатига эга бўлган раҳбарлар, ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органлар ходимлари, судлар, академик доира вакиллари ва бошқа манфаатдор шахслар учун мунозарали бўлиб қолмоқда.

Хозирги пайтда дунёнинг кўплаб давлатларида коррупцияга қарши кураш борасида турли ислоҳотлар амалга оширилиб келинмоқда, бу ислоҳотларнинг айримлари коррупциянинг янада криминаллашувига ва гуллаб яшнашига шарт-шароит яратмоқда, чунки бу давлатларда мавжуд бўлган консерватив қарашлар, одатлар ва қонунчиликдаги ҳуқуқий нуқсонлар, ислоҳотларни амалга оширишга тўсик бўлиб қолиш билан бир вақтда шу қонунларни самарали қўллаш механизмига жиддий таъсир ўтказмоқда. Кўпгина ҳолатларда қонунчиликка коррупцияга қарши кураш юзасидан киритилган ўзгартиш ва қўшимчалар турли сабаблар билан амалга ошмай қолмоқда, бунга эса сабаб сиёсий ироданинг етишмаслиги, қонунларни қўллаш амалиёти юзасидан раҳбарий кўрсатмаларни, шарҳларни, куч воситаларни ва билимни етарли эмаслиги сабаб бўлмоқда. Бу вақтда эса коррупцион қилмиш содир этиш усул ва воситалари янада мураккаблашиб бориб, коррупцияни аниқлаш, олдини олиш жараёнларини қийинлаштирмоқда. Мазкур ҳолат эса, тергов, прокуратура ва суд ходимлари томонидан жавобгарликка тортиш, қилмишни тўғри квалификация қилиш масалаларида, жиноят қонунчилигини қўллашда тушунмовчиликларни келтириб чиқармоқда.

Бугунги кунда дунё мамлакатлари иқтисодиёти ҳам миллий, ҳам халқаро даражада юридик шахслар орқали фаолият юритади. Юридик шахслар сифатида аксарият ҳолларда хусусий тадбиркорлар эмас, давлат

харидлари соҳасида ўзаро рақобатда бўлган, ишлаш фаолияти учун зарур бўлган рухсатномалар олиш учун назорат қилувчи давлат органлари билан кураш олиб боровчи турли тижорат компаниялари фаолият юритади. Транспорт, қурилиш, телекоммуникациялар, фойдали қазилмалар, кимё маҳсулотлари ишлаб чиқариш ва бошқа турли соҳалар йирик корпорация, компаниялар томонидан назорат қилинади ва улар ўз фаолиятларини глобал миқёсда олиб борадилар. Шу боис, реал вазиятда юқори даражадаги коррупция юридик шахсларнинг манфаатларига хизмат қилади. Бундай ҳолатда, жиноий таъқибни фақат жисмоний шахслар учун белгиланиши назаримизда нотўғри бўлади, чунки жазонинг фақат жисмоний шахслар учун белгиланиши, гарчи улар олий даражадаги мансабдор шахс бўлса ҳам корпорация ва компанияларнинг жиноий хоҳишлари ва коррупцияни камайтириш учун етарли тийиб турувчи омил ҳисобланмайди.

Ундан ташқари, бундай катта корпорация ва компанияларда бошқарув тизимининг мураккаблиги, қарорларни коллегиял тартибда қабул қилиниши юридик шахсларни таъқиб қилиш, жиноятларни фож қилиш имкониятларини қийинлаштириб қўяди. Жиноят иштирокчилари ва бажарувчилари жиноий қарорлар коллегиял тартибда қабул қилинганлигини эътироф қилиб, шу йўл билан жавобгарликдан қутилиб қолишади.

Шу муносабат билан юридик шахсларнинг коррупцион қилмишлари учун жавобгарликни белгилаш анчадан буён қабул қилинган халқаро стандарт ва юридик амалиёт ҳисобланиб, кўпгина коррупцияга қарши кураш соҳасида қабул қилинган халқаро ҳужжатлар ва миллий қонунчилик нормалари талабларига мос келади.

1-БЎЛИМ

Коррупцияга қарши курашнинг тарихий-назарий жихатлари

1.1. Юридик шахсларнинг жиноий жавобгарлиги тарихи

Юридик шахсларнинг жиноий жавобгарлиги институти узоқ тарихга эга. Феодал Европада жиноий жавобгарликка тортиладиган субъектлар доираси чекланмаган эди, ҳатто ҳайвонлар ва жонсиз предметларни ҳам жавобгарликка тортиш мумкин бўлган. Шу сабабли, бирор бир ташкилотни жавобгарликка тортиш учун у даврда ҳеч қандай формал тўсиқ мавжуд бўлмаган. Хусусан, XVI-XVIII асрларда Францияда корпорация ва жамоалар содир қилган қилмиши учун жиноий жавобгарлик назарда тутилган эди¹.

Янги даврга келиб роман-герман ҳуқуқ тизими оиласига кирувчи мамлакатлар амалиётида Буюк француз инқилоби томонидан эълон қилинган шахсий жавобгарлик принципи жорий этилди (гарчанд Франциянинг ўзида бу вақтда юридик шахсларнинг жиноий жавобгарлиги институти рудимент (бошланғич) шаклда сақланиб қолган бўлса ҳам).

Умумий ҳуқуқ тизими оиласига кирувчи мамлакатлар амалиётида корпорацияларни жиноий жавобгарликка тортиш институтига бўлган салбий муносабат капитализм даврига келиб қарама-қарши томонга ўзгара бошлади.

Буюк Британияда корпорацияларни жиноий жавобгарликка тортиш ғояси XIX-асрнинг ўрталарига келиб, судьялар мамлакатдаги корпорацияларни статут мажбуриятларини бузганликлари учун уларни айбдор деб топиб қарор чиқара бошлагандан кейингина тан олина бошланди.

Америка Қўшма Штатларида юридик шахсларнинг жиноий жавобгарлиги 1909 йилда конституциявий тартибда Америка Олий суди томонидан эътироф этилган².

¹ Қаранг: Антонова Е.Ю. Уголовная ответственность юридических лиц: монография / под ред. проф. А.И. Коробеева. Владивосток, 2010. С. 164.

² Қаранг: Епифанов Е.В. Юридическое лицо как субъект преступления // Современное право. 2003. № 2. С. 45.

Шундай қилиб, яқин-яқинларгача коррупцион қилмишлар учун юридик шахсларнинг жавобгарлиги институти асосан англо-америка жинойт ҳуқуқига хос бўлган институт сифатида тан олиниб келинган. Бироқ, кейинги йилларда дунёнинг кўплаб мамлакатлари ўз жинойт қонунчилигига юридик шахсларнинг жавобгарлиги институтини киритиш амалиёти йўлидан боришмоқда.

Бу борада айрим Австрия, Албания, Испания, Латвия, Мексика, Перу каби мамлакатлар корпорацияларни жинойт жавобгарликка тортиш масаласида “оралиқ” йўлни танлашди. Бу йўл шуни англатадики, унда юридик шахс формал жинойт субъекти ҳисобланмайди, аммо шунга қарамай унга нисбатан турли жинойт санкциялар қўлланилади. Бу санкциялар ўз мазмунига кўра жинойт процессуал хусусиятга эга бўлади¹.

Бу ерда кўпроқ юридик шахсга нисбатан махсус мусодара санкциясини қўллаш тўғрисида гап кетаяпти. Шунинг учун ҳам бундай ҳолатда кўпроқ жинойт-ҳуқуқий институт сифатида эмас, балки юридик шахсга нисбатан жинойт-процессуал (Ўзбекистон жинойт-процессуал қонунчилигида мавжуд бўлмаган) санкция тўғрисида сўз юритилмоқда. Айрим ҳолатларда юридик шахснинг бундай жавобгарлиги тури “квазивинойт жавобгарлик” деб аталади ва бу ҳақда ҳам кейинги саҳифаларда батафсил тўхталиб ўтамиз.

Юридик шахсларнинг жавобгарлиги у ёки бу шаклда турли мамлакатлар қонунчилигида мавжуд бўлсада (масалан Хитой, Дания, Латвия ва ҳ.к.), Ўзбекистон ҳуқуқшуносларига кўпроқ Европа мамлакатларининг бу борадаги яхши сақланган ва стабил қонунчилиги қизиқиш уйғотади². Маълумки, Европа мамлакатларида иккита ҳуқуқ тизими мавжуд бўлиб: биринчиси, Буюк Британияда шаклланган англо-саксон ҳуқуқ тизимидир, бу тизим британия колонистлари томонидан бутун дунёга тарқалган.

¹ Қаранг: Антонова Е.Ю. Юридическое лицо как субъект преступления: опыт зарубежных стран и перспективы применения в России. -М, 2003. С. 3.

² Қаранг: Никифоров А.С. Юридическое лицо как субъект преступления и уголовной ответственности. - М., 2002. - С. 134.

Иккинчиси, роман-герман (континентал) ҳуқуқ тизими, асосан континентал Европа мамлакатларини қамраб олади. Ҳозирги Ўзбекистон қонунчилигида кўпроқ роман-герман ҳуқуқ тизими элементлари мавжуд. Шу муносабат билан бизга умумий, мусулмон ва собиқ социалистик ҳуқуқ тизими унча эътиборли эмас.

Корпорацияларнинг айби мавжудлиги масаласи инглиз юристлари томонидан кенг муҳокама қилинган. Масалан, 1886 йилда Лорд Брамбэлл шахсга нисбатан ҳаёлий айб эълон қилиш мумкинлигига шубҳа билдирди. Ундан кейин инглиз судлари томонидан бўлиб ўтган бир қатор суд жараёнларида корпорацияларга айб эълон қилиш ёки уларни айблаш мумкин эмаслиги тўғрисидаги қоида шаклланди ҳамда корпорацияларнинг жиноий жавобгарлиги масаласида, уларга айб эълон қилмасдан жавобгарликка тортиш тўғрисидаги қоида мустаҳкамлаб қўйилди. Шунга қарамасдан, 1944 йилга келиб корпорацияларнинг айби мавжуд эмаслигидан қатъий назар жиноятни бажарувчиси ёки иштирокчиси сифатида жавобгарликка тортиш амалиёти шаклланди¹.

Шундай қилиб, инглиз жиноят ҳуқуқида биринчилар қаторида корпорацияларни айбсиз жавобгарликка тортиш принципи тадбиқ этилди, аниқроғи корпорацияни жавобгарликка тортиш учун унинг айбини исботлаш шарт эмас, балки қонун бузилиши ҳолатининг ўзи етарли деб эътироф этилди.

Корпоратив жиноий жавобгарлик масаласи ўтган асрда халқаро миқёсда кўпроқ қўллаб-қувватлана бошланди. Хусусан, 1929 йилда жиноят ҳуқуқининг долзарб масалалари юзасидан Бухарест шаҳрида ўтказилган халқаро конгрессда унинг қўлланишини маъқуллаб тегишли тавсиялар қабул қилинди. 1946 йилда халқаро трибунал Нюрнберг суд жараёнида давлатлар ва унинг ташкилотлари халқаро жиноятчилик субъекти бўлиши лозим деб

¹Уголовное право зарубежных государств. Общая часть / Под ред. И.Д. Козочкина. - М., 2003.-С. 46.

тан олди. 1978 йилда жиноятчилик масалаларида Европа Кенгаши, Европа Иттифоқига кирувчи мамлакатлар қонун чиқарувчи органларига экология соҳасидаги жиноятлар субъекти сифатида юридик шахсларни ҳам киритишни тавсия этди. Худди шундай тавсиялар БМТ томонидан мунтазам бериб келинаётган жиноятларнинг олдини олиш ва ҳуқуқбузарликларга қарши курашга оид мурожаатлар масалаларида қабул қилинган қарорлар матнида ҳам мавжуд. Ва ниҳоят, ушбу масаладаги яна бир муҳим манба Европа Иттифоқи Вазирлар Кенгашининг (88)18-сонли Тавсияси ҳисобланади. Унда Европа Кенгашига кирувчи барча мамлакатлардаги хўжалик фаолиятини юритувчи юридик шахслари, ўз хўжалик фаолиятларида содир этган ҳуқуқбузарликлар ёки жиноятлар учун жавобгарликка тортилиши лозимлиги белгилаб қўйилди¹.

Америка Қўшма Штатлари жиноят ҳуқуқи тизими дастлаб оёққа туриш даврида Буюк Британия умумий ҳуқуқи тизими асосида шаклланган. Замонавий АҚШ жиноят ҳуқуқида юридик шахсларнинг коррупцион қилмишлари учун жиноий жавобгарликка тортиш масаласи федерал жиноят қонунчилигида ҳам, шунингдек, штатлар жиноят қонунчилигида ҳам етарлича талқин этилган.

Алоҳида штатлар учун наъмуна тарзида кўп йиллар давомида самарали фаолият юритган Америка ҳуқуқ институти томонидан ишлаб чиқилган АҚШ наъмунали Жиноят кодексида юридик шахслар учун жавобгарлик масалаларида бир қатор тавсиялар ишлаб чиқилган. Хусусан, АҚШ наъмунали Жиноят кодексининг юридик шахслар жавобгарлиги назарда тутилган тегишли бўлимнинг 2.07-моддасида корпорация бўлмаган субъектлар ва шахсларнинг корпорация манфаатлари йўлидаги ҳаракатлари ёки корпорацияларнинг жиноий жавобгарлиги қуйидаги ҳолатларда юзага келиши аниқ белгилаб қўйилган:

¹ Қаранг: Ситковский И.В. Проблемы ответственности юридических лиц в уголовном законодательстве // Уголовное право. 2002. №4. С. 44.

- тажовуз ҳуқуқ бузилиши деб ҳисобланган ёки жавобгарлик кодексда белгиланмасдан, бошқа статутда белгиланиб, унда қонун чиқарувчи томонидан тўғридан-тўғри корпорацияга жавобгарликни юклатиш мақсади мавжуд бўлган ва корпорация манфаатлари учун ўз хизмат вазифаси ёки ваколати доирасида ҳаракат қилган агентнинг ҳуқ-атвори учун жавобгарлик корпорацияга юклатилиши, шунингдек, бошқа ҳолатда қонун тўғридан-тўғри агентнинг ҳуқ-атвори учун корпорация жавобгарлиги белгиланган ҳолатларда;

- тажовуз корпорацияга юклатилган қонунда кўрсатилган ижобий ҳаракатларни содир этиш мажбуриятларни бажармаслигида ифодаланган бўлса;

- тажовузга руҳсат берилган, талаб этилган, буюрилган, бажарилган ёки директорлар кенгаши ёхуд юқори рангдаги бошқарувчи-агент томонидан корпорация манфаатлари йўлида ўз хизмат вазифаси ёки хизмат ваколати натижасида содир этилишига йўл қўйилган бўлса.

АҚШнинг Огайо, Пенсильвания, Джорджия ва бошқа бир қатор штатларида ҳам корпорацияларнинг жиноий жавобгарлиги масаласи шу тартибда ҳал этилади. Корпорацияларга қўлланиладиган жазо тури федерал даражада ҳам, штатлар даражасида ҳам асосан жарима жазоси ҳисобланади.

АҚШ қонунчилигига кўра корпорациялар ўз ходимларининг ҳатти-ҳаракатлари учун жавобгардирлар, агарда улар ўз ваколатлари доирасида, меҳнат қонунчилиги талаблари асосида ҳаракат қилишган ва корпорацияга фойда келтиришни ният қилган бўлса, гарчанд бу мотив бошқа мотивлар билан бир вақтда мавжуд бўлиши ва корпорация томонидан бундай фойдани олиши зарур бўлмасада амал қилади.

Австрия Жиноят кодекси тўғридан-тўғри юридик шахсларнинг жиноий жавобгарлигини назарда тутмайди, фақат кўпроқ жисмоний шахслар тўғрисида сўз юритилади. Шунга қарамадан, қайсидир юридик шахс жисмоний шахс томонидан содир этилган жиноят натижасида ноқонуний

бойиган бўлса ёки мулкка эга бўлган бўлса унда, “юридик шахс ноқонуний бойиган сумма миқдорида жаримага тортилиши” назарда тутилган¹.

Худди шундай ҳуқуқий конструкциядан Албания, Испания, Латвия, Мексика, Перу каби мамлакатлар ҳам фойдаланишган.

Бельгия қонунчилигида эса шундай норма мавжудки унга кўра компания ходими жиноий жавобгарликка тортиладиган бўлса, агарда у компания манфаатлари йўлида хизмат қилган бўлса, компанияга ҳам санкция қўлланилади.

Бундай ҳолатда юридик шахс учун биз тушунадиган классик маънодаги жиноий жавобгарлик белгиланмаган, фақат компанияни жазолаш, айбдор ҳисобланган жисмоний шахсни жазосига қўшимча жазо сифатида тайинланади².

2010 йилнинг феврал ойида Люксембург қонунчилигида юридик шахсларнинг жавобгарлигини назарда тутувчи қонун қабул қилинди. Янги қонун Люксембург Жиноят ва Жиноят-процессуал кодексларига ўзгартириш киритиш тарзида қабул қилинди. Мазкур янги қонун Люксембург жиноят қонунчилигига глобал ўзгартиришлар киритди, чунки бу қонун қабул қилингунча бўлган даврда Люксембург қонунчилиги юридик шахсларнинг жавобгарлигини назарда тутмас эди. Жиноий жавобгарлик эса фақат компания раҳбарларига нисбатан қўлланилар эди.

Янги қонун 2010 йил 15 март куни кучга кирди. Шу вақтдан бошлаб Люксембург қонунчилигида ҳам юридик шахслар унинг бошқарув органлари ёки вакиллари номидан ҳаракат қилиб ҳуқуқбузарлик ёки жиноят содир қилишганлиги учун ҳам жавобгарликка тортиладиган бўлди. Жиноий жавобгарликка тортиш учун энди юридик шахс тадбиркорлик субъектими ёки бошқа ташкилотми аҳамиятга эга эмас. Шундай қилиб, энди жиноий жавобгарликка ҳар қандай юридик шахс тортилиши мумкин. Бироқ давлат

¹ Қаранг: Уголовный кодекс Австрии // Режим доступа: <http://law.edu.ru/>

² Қаранг: Уголовный кодекс Австрии // Режим доступа: <http://law.edu.ru/>

органлари ва муниципал идоралар жиноий жавобгарликка тортилмайди. Шунингдек, жиноий жавобгарликка ҳуқуқий лаёқатга эга бўлмаган тузилмалар, қайсидир тижорат ассоциациялари ва гуруҳлари ҳам тортилмайди, агарда улар юридик шахс сифатида рўйхатдан ўтишмаган бўлишса.

Бельгия қонунчилигида яна шундай юридик шахсларнинг жавобгарлиги институти мавжудки, унга кўра компания ходими корпорациядаги фаолияти доирасида бирорта жиноий қилмиши учун жавобгарликка тортиладиган бўлса, унда корпорация ҳам санкцияга (кўпроқ жарима) тортилади.

Италия жиноят қонунчилигига кўра, юридик шахс вакили ёки бошқа шахсга нисбатан жиноий таъқиб амалга оширилса, унда жиноий жазо сифатида жарима жазосига ташкилот ҳам тортилади. Масалан, Италия ЖКнинг 197-моддасида шундай ҳолат келтириб ўтилганки, унга кўра юридик шахс мақомига эга бўлган ташкилот, муассаса агарда унинг ходими, вакили, маъмури ёки унга қарам бўлган бошқа шахс бирорта қилмиш содир этса ва бу қилмиш унга юклатилган хизмат мажбуриятларни бузишда ифодаланса ҳамда бу жисмоний шахс тўлов қобилиятига эга бўлмаса, унда тайинланган жарима жазосини юридик шахс тўлаб бериши лозим.

Хитой Халқ Республикаси Жиноят кодекси ҳам юридик шахсларнинг жиноий жавобгарлигини назарда тутди. ЖКнинг 30-моддасига кўра жиноий жавобгарлик субъектлари сифатида “компания, ташкилот, корхона, муассаса, жамоалар, агарда улар жамият учун хавфли бўлган фаолият билан шуғулланадиган бўлса жавобгарликка тортиладилар” дейилган. Юқорида санаб ўтилган субъектлар Хитой ЖКда назарда тутилган ташкилотлар ва муассасалар учун белгиланган қоидаларни бузган ҳолатларда жиноий жавобгарлик келиб чиқади. Шу муносабат билан, ЖКнинг Махсус қисми бир қатор моддаларида (масалан, валюта қимматликлари билан муоамала қилиш қоидаларини бузиш (189-191-м.м.), валюта операцияларини ўтказишда фирибгарлик қилиш (200-м.) ва ҳ.к.). Юридик шахсларни жавобгарликка

тортиш баробарида ўз навбатида умумий асосларда шу юридик шахсларнинг раҳбарлари ҳисобланган жисмоний шахслар ҳам жиноят субъектлари сифатида жиноий жавобгарликка тортиладилар.

Испания қонунчилигида бевосита юридик шахслар жавобгарлиги назарда тутилмаган бўлса ҳам, аммо Жиноят кодекси уларга нисбатан хавфсизлик чораларини кўришни тавсия этади. Шу нуқтаи назардан Испания ЖКнинг 194-моддаси эътиборга лойиқ, чунки унда оммавий тадбирлар ўтказиш учун мўлжалланган ёки мўлжалланмаган ташкилот ёки алоҳида биноларни доимий ёки вақтинча ёпиб қўйиши мумкин, агарда мазкур бинолардан жиноят содир этиш ёки фоҳишалик мақсадида фойдаланилган бўлса дейилган. Қонунда тўғридан-тўғри белгиланганки, бу чоралар турли қилмишларни содир этишнинг олдини олиш мақсадида тайинланади.

Польша Жиноят кодексида шундай норма мавжудки, унинг талабига кўра юридик шахсларга нисбатан агарда улар жисмоний шахс содир этган бирор бир қилмишга алоқадор бўлса айрим мажбурлов чоралари ҳам кўрилиши мумкин. Хусусан, ушбу кодекснинг 52-моддасида куйидагича қайд этилган: “юридик шахс ёки юридик шахс мақомига эга бўлган ташкилот, агарда айбдор жисмоний шахс унинг номидан ва манфаатлари учун ҳаракат қилиб жиноят содир қилса, унда суд фойда олган юридик шахс, шу фойдани тўлиқ ёки қисман давлат фойдасига ундиради”.

Швейцария жиноят қонунчилиги фақат жисмоний шахсни жиноят субъекти сифатида эътироф этади. Аммо, айрим молиявий ва хўжалик соҳасида қабул қилинган алоҳида қонунларда юридик шахсларнинг жиноий жавобгарлиги назарда тутилган¹.

Шундай қилиб, яна бир бор эътироф этиш жоизки, юридик шахсларнинг жиноий жавобгарлиги масаласи АҚШ, Франция, Англия, Италия, Канада, Шотландия, Хитой, Ирландия, Люксембург, Дания,

¹ Қаранг:Зарубежное законодательство на русском языке // Режим доступа:<http://www.worldbiz.ru/analvtics>

Нидерландия, Португалия, Финландия, Польша ва бошқа мамлакатлар қонунчилигида назарда тутилган. Германия ва Нидерландия қонунларида эса бу ҳолат жуда “эҳтиёткорлик” билан келтириб ўтилган.

Юридик шахслар жиноий жавобгарлик масаласини айрим Шарқий Европа мамлакатлари ва Япония қабул қилмаган. Баъзи бир МДҲ мамлакатларида эса, бу масала энди лойиҳалар шаклида муҳокама этилмоқда. Бу ерда уларга назаримизда халқаро ташкилотларнинг ёки бошқа МДҲ мамлакатларининг таъсири сезилади, зеро МДҲ мамлакатлари раҳбарлари ўз хоҳишлари билан юридик шахсларнинг жавобгарлиги масаласини қонунчилигига киритиш истагини билдиришмаган. Ўзбекистон Республикаси қонунчилигига келадиган бўлсак, ушбу масала бизда ҳам мамлакатимиз Халқаро Иқтисодий Ривожланиш Ташкилотининг айрим қонун ҳужжатларини ратификация қилгандан кейин долзарб бўлиб турибди.

Хорижий мамлакатлар юридик шахсларининг жиноий жавобгарлиги институтини ўрганиб таҳлил қилиш албатта Ўзбекистон Республикаси ҳуқуқий амалиёти учун ғоятда муҳим ва фойдали. Зеро, ривожланган хорижий давлатлар юридик шахслар жавобгарлигини қўллаш амалиёти шуни кўрсатмоқдаки, коррупцион қилмишлар учун юридик шахслар жавобгарлиги нафақат керак, ҳатто Ўзбекистон каби иқтисодиёти жадал ривожланиб бораётган мамлакатлар учун зарур ҳамдир, чунки бундай иқтисодиётда жуда катта миқдордаги маблағлар нодавлат секторларда йиғилади.

Ўрни келганда яна бир қатор хорижий давлатлар қонунчилигида коррупцион қилмишлар учун юридик шахсларнинг жиноий жавобгарлиги тарихига назар ташлаймиз, чунки бошқа давлатлар юридик шахсларининг жиноий жавобгарлиги тарихини таҳлил қилиш, Ўзбекистон Республикасидек ривожланиб келаётган мамлакат учун ўз қонунчилигида бошқа давлатлар юридик шахслар жиноий жавобгарлигини чуқур ўрганиш, хорижий мамлакатлар амалиётидаги энг илғор тажрибани ўрганиб, миллий қонунчилик нормаларига имплементация қилиш имконини беради. Масалан, юқорида қисман келтириб ўтганимиздек, Австрия Жиноят кодексига юридик

шахсларнинг жиноий жавобгарлиги тўғрисидаги норма мавжуд эмас, унда фақат жисмоний шахслар жавобгарлиги назарда тутилган.

Шунга қарамасдан мазкур кодексда белгиланганки, “агарда қайсидир юридик шахс жисмоний шахс содир этган жинояти оқибати натижасида фойда кўриб бойиган бўлса ёки жиноят содир этилиши натижасида қандайдир мулкга эга бўлса, унда бундай юридик шахс асоссиз фойда кўрган миқдордаги “пул шаклидаги жарима” миқдорини тўлашга мажбур”- дейилган¹.

Франция Жиноят кодекси бир қатор юридик шахсларнинг жиноятлари учун жавобгарликни назарда тутди. Улар қаторига қуйидагилар киради: инсониятга қарши жиноятлар; инсон ҳаёти ва дахлсизлигига қарши қаратилган эҳтиётсизлик жиноятлари; гиёҳвандлик воситаларини тайёрлаш, экспорт ва импорт қилиш, ташиш, сақлаш, ўтказиш; бошқа шахслар учун хавfli бўлган вазиятни келтириб чиқариш, одамлар устидан экспериментлар ўтказиш, жисмоний ва юридик шахсларни камситиш; кўшмачилик; инсон шаъни, кадр-қимматига тўғри келмайдиган яшаш ва меҳнат қилиш шароитларини яратиш; шахсий ҳаёт дахлсизлигини бузиш, ёлғон хабар бериш, ЭҲМ кортотекаси ва маълумотлар базасидан фойдаланиш вақтида инсон ҳуқуқларига тажовуз қилиш; қариндош уруғчилик муносабатларига тажовуз қилиш; турли кўринишдаги ўғирлик жиноятлари; товламачилик ва шантаж билан кўрқитиш; фирибгарликка олиб келадиган алдаш ва қилмиш; хатланган мулк ёки гаровга нисбатан суистеъмол қилиш; қалбаки тўлов қобилиятсизлигини ташкил этиш; жиноий йўл билан топилган мулкни сотиб олиш; мулкни нобуд қилиш орқали унга зарар етказиш; автоматик маълумотлар базасига кириш орқали тажовуз қилиш; миллатни асосий манфаатларига тажовуз қилиш (хоинлик қилиш, шпионаж, фитна ва ҳ.к.); терроризм; тарқатиб юборилган жанговар гуруҳларда қатнашиш; пора

¹ Қаранг: Антонова Е.Ю. Юридическое лицо как субъект преступления: опыт зарубежных стран и перспективы применения в России. -М, 2003. С. 4.

бериш ва таъсир кўрсатишни сотиш; жамоат ишларининг бажарилишига тўсқинлик қилиш; функцияларни ноқонуний ўзлаштириш; унвонларни ноқонуний ўзлаштириш ва рекламада ўз мансабидан фойдаланиш; жиноят ишлари бўйича одил судловни амалга оширишда одил судловга суиқасд қилиш; ҳужжатларни, пуллар, қимматли қоғозлар, почта маркаларини қалбакилаштириш; давлат ҳокимияти органлари белгиларини сохталаштириш¹.

Испания Жиноят кодекси содир этилган жиноят учун жарима тўлашда юридик ва жисмоний шахсларнинг солидар жавобгарлигини назарда тутган. Хусусан, юридик шахс номидан ҳаракат қилган раҳбарга ёки юридик шахснинг бошқа ваколатли вакилига, агарда улар юридик шахс номидан ва унинг фойдаси учун жиноят содир этган бўлса, юқорида келтирилган жавобгарлик келиб чиқади.

Бир қатор бошқа мамлакатлар амалиётида қонун чиқарувчи жиноий-ҳуқуқий нормаларни кўриқлаш юридик шахсларга нисбатан маъмурий характердаги санкцияларни қўллаш орқали ҳам амалга оширилса бўлади деб ҳисоблашади. Хусусан, шундай юридик шахсларни маъмурий жавобгарлиги Германия, Италия, Португалия ва Россия қонунчилигида мавжуд.

Бу мамлакатлар қонунчилигида маъмурий жарима санкциялари жҳажми кўпгина ҳолатларда жисмоний шахсларга нисбатан қўлланиладиган жиноий жарима санкциялари миқдоридан ҳам анча баланд.

Юридик шахслар жиноий жавобгарлиги институтини чуқур ўрганиш учун унинг тузилишидаги мунозарали жиҳатларини ўрганиб таҳлил қилиб чиқиш жоиз бўлади.

Шундай оғриқли жиҳатларидан бири ташкилотлар, компания ва корпорацияларнинг ҳаракатларидаги жиноят таркибининг асосий

¹ Қаранг: Уголовный кодекс Франции / пер. с франц. и предисл. Н.Е. Крыловой; науч. ред. Л.В. Головкин, Н.Е. Крылова. СПб. 2002. Ст. 121-2.

белгиларини, яъни жиноят объектини, бу ташкилотларнинг хатти-харакатлари қандай ижтимоий муносабатларга зарар етказишига қаратилганлигини, жиноятнинг объектив томонини, қилмиш ҳаракат биланми ёки ҳаракатсизлик билан содир этилганми, жиноят содир этилиши натижасида келиб чиққан зарарни миқдорини, субъектив томонини айбни, яъни жиноят содир этишга бўлган қасд шаклини, жиноятни мотив ва мақсадини ва ниҳоят жиноят субъектининг белгиларини таҳлил қилиб чиқиш мақсадга мувофиқ бўлади. Зеро юридик шахслар содир қилган ижтимоий ҳавфли қилмишда жиноят таркибининг элементлари жисмоний шахснинг жиноят содир этишдаги жиноят таркибининг элементларидан кескин фарқ қилади. Шу сабабли, ушбу рисоланинг кейинги бобларида бу фарқлар ҳақида батафсил тўхталиб ўтамиз.

Юридик шахсларнинг маъмурий жавобгарлиги, шу ушбу шахсларнинг жиноий жавобгарлигига нисбатан олдинроқ вужудга келган бўлиб бу жавобгарлик икки кўринишда ўз ифодасини топган: биринчиси, юридик шахсларнинг маъмурий жавобгарлиги дастлаб фақат маъмурий ҳуқуқбузарлик соҳасида жавобгарликни назарда тутган бўлса, иккинчиси кейинчалик юридик шахсларнинг жиноий жавобгарлигига қўшимча чора сифатида қўлланила бошлаган (масалан, юридик шахсни давлат харидларида қатнашиш ҳуқуқидан мажҳрум этиш).

Табақаларнинг ёки ҳудудларнинг жиноий жавобгарлиги институти тарихи узоқ ўтмишга бориб тақалади. Бундай жавобгарлик Рим ва Византия империяларида, қадимги Хитой ва Хиндистонда, ўрта асрдаги ислом ва насроний давлатларида ва янги даврдаги давлатлар қонунчилигига ҳам хос бўлган. Ушбу қонунларда табақалар, синфлар, шу жумладан юридик шахслар жисмоний шахслар қатори жиноий қилмишлар содир этиши мумкин деб ҳисобланганлар.

Лекин, XVIII асрнинг охирларида Буюк француз инқилоби таъсири остида вазият кескин ўзгара бошлаган. Европанинг континентал ҳуқуқ тизимига кирувчи кўплаб давлатлари жиноят қонунчилигида аста-секинлик

билан шахсларнинг ҳар бир қилмиши учун алоҳида жавобгарлик принципи қўлланила бошлаган. Бошқача сўз билан ифодаланганда умумий ҳуқуқ тизимида жамоавий жиноий жавобгарлик институтини қўллаш ривожлана бошлаган. АҚШ ва Буюк Британия қонунчилигида иқтисодиётнинг кескин ривожланиши жамоавий жавобгарлик институтини киритишни тақоза этган. Хусусан, Буюк Британияда корпорацияларнинг жиноий жавобгарлиги XIX асрнинг ўрталарида ўз ечимини тўлиқ топган эди.

Юридик шахсларнинг жиноий жавобгарлиги масаласи гарчанд, фуқаровий ҳуқуқий миносabatлар маҳсули ҳисоблансада ва бу ҳолат кўпроқ фуқаровий ҳуқуқий муносabatлар таъсирига тушиши билан бирга у юридик шахсларнинг жиноий жавобгарлигини истисно этмайди. Худди шунингдек, корпорацияларнинг раҳбарларини ва бошқа мансабдор шахсларининг жиноий жавобгарликка тортилиши, шу корпорацияни ўзига нисбатан жиноий-ҳуқуқий санкцияларнинг қўлланилишини ҳам истисно этмайди. Уларга нисбатан ҳам жарима, мажбурий тугатиш, фаолият билан шуғулланиш ҳуқуқини берувчи рухсатномаларни чақириб олиш каби санкциялар қўлланилиб келинган.

Масалан, 1909 йилда АҚШ Федерал Олий суди юридик шахсларнинг коррупцион жиноятлари учун жиноий жавобгарлик институтининг АҚШ конституцияси талабларига мувофиқ келишини тан олди¹.

Юридик шахсларнинг маъмурий жавобгарлиги масаласи XIX асрнинг бошларида немис ҳуқуқида ҳам пайдо бўлиб, унинг мазмуни юридик шахсларнинг маъмурий ва жиноий жавобгарлигини назарий жиҳатдан ажратишни назарда тутарди. Бу ёндашувнинг мазмуни шундан иборат бўлганки, жамиятнинг фундаментал қадриятларига қарши қаратилган хатти-ҳаракатлар жиноят сифатида этироф этилиб, маъмурий жавобгарлик эса

¹ Қаранг: АҚШ Федерал Олий судининг 1909 йилдаги New York Cent & H.R.R.V. United States 212 U.S/ 481, 29S.ct. 304, 53 L.Td. 613 иши.

фақат қонун қоидаларни маънавий бузишга қарши қаратилган ҳаракатларни назарда тутган.

Айблилик принципи фақат жиноий жавобгарликка нисбатан қўлланилиши мумкин бўлган. Жиноий ва маъмурий жавобгарлик бир биридан нафақат мазмуни билан балки амалга ошириш механизми билан ҳам фарқ қилган.

Бу вазиятда ҳукумат жиноятларни аниқлаш ва исботлашда маъмурий жавобгарликка тортишга нисбатан анчайин кўпроқ ваколатга эга бўлган. Шу боис, бу доктрина кейинчалик бошқа европа давлатлари томонидан маъқулланган.

Юридик шахсларнинг жиноий жавобгарлиги умумий ҳуқуқ томонидан кашф этилган институт ҳисобланади. XIX асрда иккита концепция ривожланиши кўзга ташланади. – Биринчиси, АҚШда вужудга келган субсидиар жавобгарлик ва иккинчиси, идентификация назарияси бўлиб Буюк Британияда ривожлана бошлаган. Ҳар иккала ҳолатда ҳам юридик шахсларнинг жавобгарлиги дастлаб фақат статут ҳуқуқида қўлланилган, кейинчалик эса бошқа жиноятларга ҳам татбиқ қилина бошлаган¹. Нидерландия континентал ҳуқуқ тизими қўлланиладиган давлатлар орасидан биринчи 1950 йилда юридик шахсларнинг жавобгарлигини қонунга татбиқ этган давлат сифатида эътироф этилади².

Умуман олганда, узоқ вақт давомида юридик шахсларнинг жиноий жавобгарлиги давлатлар жиноят қонунчилигига хос институт бўлиб, иқтисодий соҳаларда содир этиладиган қилмишлар учун жиноий жавобгарликни белгилаган, масалан, кўп қаватли уй-жойлар қурилишида,

¹ Қаранг: Умумий ҳуқуқ аниқ таркибли жиноятлар билан айб аниқлаш талаб қилинмайдиган, яъни жиноятни субъектив томонини аниқлаш талаб этилмайдиган жиноятларни ажратади. Чунки, уларнинг барчаси статут ҳуқуқи томонидан киритилган бўлиб, унда фақат жиноят содир этиш ҳолати инобатга олинади, айбни исботлаш эса талаб этилмаган.

² Қаранг: Нидерландияда корпорацияларнинг жавобгарлиги фақат иқтисодиёт соҳасидаги жиноятларга татбиқ этилган, 1976 йилда Нидерландия ЖКга умумий ҳуқуқ тарзида кирган.

кўприклар қуришда ёки ҳаво кемасида юк ташиш технологик нормаларнинг бузилиши учун жавобгарликни белгилаган.

Аммо, вазият охириги 30-40 йилда кескин ўзгарган, бугунги кунга келиб аксарият европа давлатлари шунингдек, (дунёнинг бошқа кўплаб давлатлари ҳам) юридик шахсларнинг жавобгарлигини назарда тутувчи ўз қонунларига киритишган. Гарчанд, кўплаб давлатлар ўз қонунларида юридик шахсларнинг жавобгарлигини назарда тутишган бўлсада, лекин хануз бир қатор давлатлар қонунчилигида юридик шахсларнинг қилмишлари учун фақат иқтисодий маъмурий жарима тури билан чекланишади. Тадқиқотлар шуни кўрсатмоқдаки, юридик шахсларнинг жиноий жавобгарлиги, уларнинг маъмурий жавобгарлиги ҳолатидан деярли фарқ қилмайди. Ҳар иккала ёндашиш орасидаги фарқ назарий жиҳатдан юридик шахс қилмишнинг ижтимоий хавфлилигини англаган ҳолда содир этадими деган масалага бориб тақалади. Амалиётда эса фарқ уларни расмийлаштиришни процессуал тартиби билан боғлиқдир.

Шунингдек, учинчи гуруҳ давлатлар ҳам мавжудки, уларнинг қонунчилиги юридик шахсларни айблилик даражасини муҳокама қилмасдан ҳам туриб, уларни жавобгарликка тортишга рухсат этади. Бундай ёндашиш одатда “квазижиноий жавобгарлик” деб эътироф этилади. Бу ерда ҳам юридик шахсларнинг жавобгарлиги масаласи назарий жиҳатдан ҳам процессуал жиҳатдан ҳам очиқ берилмаган.

XX-асрнинг охирида юридик шахсларнинг коррупцион қилмишлари учун жиноий жавобгарлиги институти янги босқичга кўтарилиб, энди бу институт нафақат англо-саксон ҳуқуқ тизимида балки континентал ҳуқуқ тизимида ҳам, қолаверса ислом, конфуциан ва бошқа ҳуқуқ оилаларида ҳам қўлланила бошлаган. Бунга сабаб турли соҳадаги юридик шахслар томонидан нафақат иқтисодий соҳада, балки, экология хавфсизлиги, меҳнатни муҳофаза қилиш, монополияга қарши кураш, молия бозорини тартибга солиш, озиқ-овқат ва тиббиёт ҳамда давлат ишларини юритиш соҳаларида жиноятчиликнинг кескин ошиб кетиши сабаб бўлди.

Юридик шахсларнинг маъмурий жавобгарлиги, шу шахсларнинг жиноий жавобгарлигига нисбатан олдинроқ вужудга келган бўлиб, бу жавобгарлик икки кўринишда ўз ифодасини топган: биринчиси, юридик шахсларнинг маъмурий жавобгарлиги дастлаб фақат маъмурий ҳуқуқбузарлик соҳасида жавобгарликни назарда тутган бўлса, иккинчиси, кейинчалик юридик шахсларнинг жиноий жавобгарлигига кўшимча чора сифатида қўлланила бошлаган (масалан, юридик шахсни давлат харидларида қатнашиш ҳуқуқидан маҳрум этиш).

Табақаларнинг ёки ҳудудларнинг жиноий жавобгарлиги институти узок ўтмишга бориб тақалиши ҳақида биз юқорида қисман тўхталиб ўтган эдик. Бундай жавобгарлик Рим ва Византия империяларида, қадимги Хитой ва Ҳиндистонда, ўрта асрдаги ислом ва насроний давлатларида ҳамда янги даврдаги давлатлар қонунлигига ҳам хос бўлган. Ушбу қонунларда табақалар, синфлар, шу жумладан юридик шахслар жисмоний шахслар қатори жиноий қилмишлар содир этиши мумкин деб ҳисобланганлар.

Ундан ташқари, эътироф этганимиздек учинчи гуруҳ мамлакатлар ҳам борки, уларнинг қонунчилиги юридик шахсларни айблилик даражасига аниқлик киритмасдан ҳам туриб уларни жавобгарликка тортишни назарда тутди. Бундай ёндашувни биз юқорида “квазижиноий жавобгарлик” деб аталишини айтиб ўтдик. Бу ерда юридик шахсларнинг жавобгарлиги масаласи назарий жиҳатдан ҳам процессуал жиҳатдан ҳам етарли даражада ифода этилмаган.

Ўтган асрнинг охирларида юридик шахсларнинг коррупцион қилмишлари учун жиноий жавобгарлиги институтини қўллаш амалиёти кўплаб мамлакатлар қонун чиқарувчи органлари томонидан янада кенгайтирилиб, юқорида эътироф этганимиздек бу институт нафақат англо-саксон ҳуқуқ тизимини балки роман-герман, мусулмон, конфуциан, католикиан каби диний-ҳуқуқий таълимотга асосланган бошқа ҳуқуқ оилаларида ҳам қўлланила бошлаган. Бунга сабаб турли соҳадаги юридик шахслар томонидан нафақат иқтисодий соҳада, балки, экология хавфсизлиги,

меҳнатни муҳофаза қилиш, монополияга қарши кураш, молия бозорини тартибга солиш, озиқ-овқат ва тиббиёт, диний эътиқодга қарши, черков ва бошқа диний муассасалар мулкани талон-тарож қилиш ҳамда давлат ишларини юритиш соҳаларида жиноятчиликнинг кескин ошиб кетиши сабаб бўлди.

Шундай қилиб, коррупцион қилмишлар учун юридик шахслар жиноий жавобгарлиги институти ҳозирги ҳолатида Австралия, Буюк Британия, Бельгия, Венгрия (2001 йилдан), Дания, Исроил, Ирландия, Исландияда (1998 йилдан), Канада, ХХРда (1997 йилдан), Нидерландияда (1976 йилдан), Норвегияда (1991 йилдан), Польшада (2002 йилдан) Руминияда (2004 йилдан), Словенияда (1999 йилдан) АҚШ, Финландияда (1995 йилдан), Францияда (1992 йилдан), Швейцарияда (2003 йилдан), шу мамлакатлар қонунчилигида қўлланилиб келинмоқда¹.

1.2. Англо-саксон ва роман-герман ҳуқуқ оиласига кирувчи мамлакатларда коррупцион жиноятлар учун юридик шахсларнинг жиноий жавобгарлигининг умумий масалалари.

Ҳар қандай мамлакатнинг ижтимоий-иқтисодий тараққиёти маъмурий бошқарув ишининг нечоғли самарадорлигига боғлиқ. Ўтиш даврини бошидан кечириётган мамлакатларда улкан бюрократик аппарат бошқарув унинг ривожланишига тўсқинлик қилади ҳамда давлатнинг бозор ислохотлари, ижтимоий вазифаларни бажаришига доир саъй-ҳаракатларига халақит беради. Бундай ҳолат рўй бермаслиги учун давлат маъмурий тизимини ислоҳ қилишга ҳамда уни замон талабларига мослаштиришга мажбур. Бундай жараёнлар қонунчилик соҳасида ҳам юз беради.

Мустақилликнинг дастлабки йилларида Ўзбекистон Республикаси собиқ тизимда етишиб чиққан раҳбар кадрларга таянишга мажбур бўлди.

¹ Қаранг: Ситковский И.В. Проблемы ответственности юридических лиц в уголовном законодательстве // Уголовное право. 2002. №4. С. 45.

Бироқ, кейинги йиллар амалиёти ва тажрибаси уларнинг кўпчилиги эски тизимни, маъмурий-буйруқбозлик иш усулларни кўмсашда давом этганлигини ҳамда кўпинча ўз хатти-харакатлари билан янги ижтимоий муносабатларга ўтиш жараёнларига мослашмаслик, кадрлар фаолиятидаги эски сиёсатга суяниб қолиш, мафкура ва бошқариш услуби жараёнларини, шунингдек тафаккуридаги ўзгаришларнинг қийин кечиши кузатилди. Эскича ишлаш ва янги талаблар ўртасида жиддий тафовут вужудга келиб, у ўзини намоён қила бошлади. Эскича фикрлайдиган раҳбар кадрлар ўзларининг янгича ишлашга ноқобилликларини гоҳ зимдан, гоҳ ошкора билдира бошладилар, хатто жинойтларга аралашганлари ҳам бўлди. Уларнинг кирдикорлари далиллар ёрдамида, ошкора фош қилина борилди.

“Минг афсуски, ҳокимият ва бошқарув идораларида ўтирган баъзи шахсларнинг ўзлари қонун талабларига риоя қилиш у ёқда турсин, қонунни кўпол равишда бузиши, аввало ўз манфаатини кўзлаб, ўз вазифасини суистеъмол қилиши ҳеч чидаб бўлмайдиган ҳолатдир. Албатта, бундай ҳолатларга қарши чора кўриляпти, тегишли тадбирлар ўтказиляпти.

Лекин, мансабдор шахслар фаолиятидаги бундай қонунбузарлик кўринишлари ва хунук мисоллардан бутунлай воз кечишнинг энг муҳим, таъсирчан воситаси сифатида жойлардаги ҳокимият ва бошқарув идоралари фаолияти устидан жамоатчилик ва фуқаролик назоратини кучайтириш бугунги кунда энг долзарб масала бўлиб қолмоқда¹.

Таҳлилларнинг кўрсатишича, кейинги иккимингинчи йилларнинг дастлабки йиллари давомида 8043 нафар мансабдор шахс жиноий жавобгарликка тортилган бўлиб, уларнинг 118 нафари – республика, 1070 нафари вилоят ва 6855 нафари – туман миқёсидаги давлат бошқаруви органлари хизматчиларидир”.

Жиноий жавобгарликка тортилган мансабдор шахсларнинг деярли тенг ярми мулкни талон-тарож қилганлиги, ҳар бештадан биттаси – мансаб

¹Қаранг: Ўзбекистон Республикаси Президенти И. Каримовнинг Олий Мажлис Қонунчилик палатаси ва Сенатининг қўшма мажлисидаги маърузаси, 2005 йил 28 январь.

ваколатларини суистеъмол қилганлиги ва ҳар еттитадан бири порахўрлик учун судга берилганлиги ҳолати бу масалани жиддий эканлигини кўрсатади². Мансабдорлик жиноятлари оқибатида жиддий иқтисодий зарар етказилмоқда. 2004 йилга келиб бу рақам қарийб 15 млрд. сўмга етди¹. Бу рақамлар давлат бошқарув тизимида коррупция ҳолатининг балосининг томир отаётганлигини билдирмоқда.

Маълумки, жамоатчилик манфаатларига хизмат қилиш ҳукумат ва унинг давлат хизматларининг асосий вазифасидир. Фуқаролар алоҳида ходимларнинг ўз хизмат вазифаларини ҳалоллик билан адолатли ва холис тарзда бажаришларини кутишга ҳақлидирлар. Ўзлари бирон лавозимни эгаллаб турган пайтларида ўз шахсий манфаатларини кўзлаган давлат хизматчилари бу ҳуқуққа хавф солишлари мумкин. Бу каби мансабни суистеъмол қилиш фуқароларнинг давлат институтларига нисбатан ишончини сусайтириш кучига эга.

Бир қатор мамлакатларда давлат ходимлари мунтазам равишда, баъзан очикдан очик, ўз мансабларини суистеъмол қилиб, қонунларга беписандлик билан муносабатда бўладилар. Улар бу қонунларга нафақат эътибор бермайдилар, балки уларни жорий этиш учун ҳеч нима қилмайдилар ёки жуда кам ҳаракат қиладилар. Бундай мамлакатларда ахлоқий давлат хизматларини яратиш биринчи даражали вазифадир.

Мансабни суистеъмол қилиш баъзи мамлакатларда оддий ҳол эканлиги тан олинса ҳам, бу ерда гап қонунни четлаб ўтиш кенг тарқалган ҳолат эмаслиги борасида кетади. Бу мунозара ахлоқий давлат бошқаруви мансабни суистеъмол қилиш ҳолларининг олдини олиш учун нима қилиш кераклиги борасида кенг тарқалган фикрларни келтиради.

Мансабни суистеъмол қилиш ҳолати давлат сектори хизматчиси ёки ходими бўлган шахс ўз иш фаолиятини бажараётганда шахсий

¹ Қаранг: Қодиров Р. Қонун олдида барча баробар. // «Халқ сўзи» 2005 йил, 22 апрель.

² Назаров Қ., Ғарб фалсафаси. Ўзбекистон файласуфлари миллий жамияти нашриёти. «ШАРҚ» нашриёт-матбаа акциядорлик компанияси Бош таҳририяти. Тошкент-2004.

манфаатларини кўзлашидан келиб чиқади. Бу ҳолда қарор нотўғри сабаб билан қабул қилинади. Бундан ташқари, мансабни суиистеъмол қилишдек туюлган ҳолатлар ҳам», тўғри қарор қабул қилинган бўлсада, ташкилот обрўсига ва унга нисбатан жамоатчилик ишончига худди ҳуқуқий мансабни суиистеъмол қилишдек зарар етказиши мумкин.

Кўпчилик мамлакатлар бу масаланинг яхши бошқарув учун аҳамиятини шунчалик юқори баҳолайдиларки, улар мансабни суиистеъмол қилиш бўйича махсус қонун қабул қиладилар. Бу ҳол, масалан, қонунда қуйидагича таърифланади: “Давлат ходими ёки хизматчиси ўзининг расмий ваколати доирасида ўз бевосита ёки билвосита молиявий манфаатдорлиги ҳолисона ёки мустақил фикр юритишига ҳалал бериши мумкин бўлган ҳар қандай масала бўйича иш олиб бормаслиги керак”.

Биз ушбу рисолаинг бошида юридик шахсларнинг жиноий жавобгарлиги масаласи узоқ ўтмишга эга эканлиги тўғрисида мулоҳаза юритган эдик. Хусусан, Европада феодал тизим даврида жиноий жавобгарликка чекланмаган субъектлар доираси, шу жумладан, ҳайвонлар ва жонсиз предметлар ҳам тортилган. Шу сабабли бирорта ташкилотни жавобгарликка тортиш масаласида ҳеч қандай тўсиқ мавжуд бўлмаган. Хусусан, ўрта асрлар Франциясида корпорация ёки бошқа жамоат ташкилоти қилмишлари учун жиноий жавобгарлик мавжуд эди¹.

Юридик шахсларнинг жавобгарлиги институти таҳлил этилганда, уларнинг маъмурий жавобгарлиги юқорида айтиб ўтганимиздек жиноий жавобгарлигига нисбатан анча олдинроқ пайдо бўлиб, у ўз хусусиятларига кўра икки кўринишда намоён бўлган, биринчиси, юридик шахсларнинг маъмурий жавобгарлиги дастлаб фақат маъмурий қонунчиликда турли маъмурий ҳуқуқбузарликлар учун жавобгарликни назарда тутган бўлса, ундан кейингиси эса юридик шахсларнинг жиноий жавобгарлигига қўшимча

¹Қаранг: Антонова Е.Ю. Уголовная ответственность юридических лиц: монография / под ред. проф. А.И. Коробеева. Владивосток, 2010. С. 164.

чора сифатида қўлланила бошлаган (масалан, юридик шахсни турли тендерларда, давлат харидларида қатнашиш ҳуқуқидан маҳрум этиш).

Юридик шахсларнинг жиноий жавобгарлиги тарихида табақаларнинг ёки ҳудудларнинг жиноий жавобгарлиги институти ўтмишда дин томонидан ҳам қўллаб-қувватланган. Қадимги Рим ва Византия империяларида, Хитой ва Ҳиндистонда, ўрта асрдаги ислом ва насроний давлатларида ҳамда янги даврдаги давлатлар қонунлигида ҳам бундай жавобгарлик кўп учрайди.

Ушбу қонунларда табақалар, синфлар, шу жумладан юридик шахслар жисмоний шахслар қатори жиноий қилмишлар содир этиши мумкин деб ҳисобланганлар.

XVIII асрнинг охири ва XIX-аср бошларида француз инқилоби таъсири остида Европа мамлакатларида юридик шахсларнинг жавобгарлиги билан боғлиқ бир қатор ўзгаришлар юз бера бошлаган. Европанинг роман-герман ҳуқуқ тизимига кирувчи кўплаб давлатлари жиноят қонунчилигида аста-секинлик билан шахсларнинг ҳар бир қилмиши учун алоҳида жавобгарлик принципи қўлланила бошлаган. Бошқача сўз билан ифодаланганда, умумий ҳуқуқ тизимида жамоавий жиноий жавобгарлик институтини қўллаш ривожлана бошлаган.

АҚШ ва Буюк Британия қонунчилигида эса, бу жараёнлар иқтисодийнинг кескин ривожланиши жамоавий жавобгарлик институтининг пайдо бўлишига ва ривожланишига олиб келган. Жумладан, Англияда корпорацияларни жиноий жавобгарлиги XIX асрнинг ўрталарида ўз ечимини тўлиқ топган эди.

Юқорида биз юридик шахсларнинг жиноий жавобгарлиги масаласи гарчанд, фуқаровий ҳуқуқий миносабатлар маҳсули ҳисобланса ва бу ҳолат кўпроқ фуқаровий ҳуқуқий муносабатлар таъсирига тушсада, лекин у юридик шахсларнинг жиноий жавобгарлигини истисно этмаслиги тўғрисида мулоҳаза юритдик. Худди шунингдек, корпорацияларнинг раҳбарлари ва бошқа мансабдор шахсларининг жиноий жавобгарликка тортилиши, шу корпорацияни ўзига нисбатан жиноий-ҳуқуқий санкцияларни

кўлланилишини ҳам истисно этмайди. Уларга нисбатан ҳам жарима, мажбурий тугатиш, фаолият билан шуғулланиш ҳуқуқини берувчи рухсатномаларни чақириб олиш каби бир қатор санкциялар қўлланилиб келинган. Хусусан, XX-аср бошларида АҚШ Федерал Олий суди юридик шахсларнинг коррупцион жиноятлари учун жиноий жавобгарлик институтининг АҚШ конституцияси талабларига тўлиқ мос келишини эътироф этиб ўтган¹.

Юридик шахсларнинг маъмурий жавобгарлиги масаласи XIX асрнинг бошларида немис ҳуқуқида ҳам пайдо бўлиб, унинг мазмуни юридик шахсларнинг маъмурий ва жиноий жавобгарлигини назарий жиҳатдан ажратишни назарда тутарди. Бу ёндашишнинг мазмуни шундан иборат бўлганки, жамиятнинг фундаментал қадриятларига қарши қаратилган хатти-ҳаракатлар жиноят сифатида эътироф этилиб, маъмурий жавобгарлик эса, фақат қонун қоидаларни маънавий бузишга қарши қаратилган ҳаракатларни назарда тутган.

Айблилик принципи фақат жиноий жавобгарликка нисбатан қўлланилиши мумкин бўлган. Жиноий ва маъмурий жавобгарлик бир биридан нафақат мазмуни билан балки амалга ошириш механизми билан ҳам фарқ қилган. Бу вазиятда ҳукумат жиноятларни аниқлаш ва исботлашда маъмурий жавобгарликка тортишга нисбатан анчайин кўпроқ ваколатга эга бўлган. Шу боис, бу доктрина кейинчалик бошқа европа давлатлари томонидан маъқулланган.

Умуман олганда, узоқ вақт давомида юридик шахсларнинг жиноий жавобгарлиги масаласи асосан, англо-саксон ҳуқуқ тизимида кирувчи давлатлар жиноят қонунчилигига хос институт бўлиб, иқтисодий соҳаларда содир этиладиган қилмишлар учун жиноий жавобгарликни белгилаган.² Масалан, кўп қаватли уй-жойлар қурилишида, кўприклар қуришда ёки ҳаво

¹Қаранг: АҚШ Федерал Олий судининг 1909 йилдаги NewYork Cent&H.R.R.V. United States 212 U.S/ 481, 29S.ct. 304,53 L.Td. 613 иши.

кемасида юк ташиш билан боғлиқ технологик нормаларнинг бузилиши учун жавобгарликни белгилаган.

Умумий ҳуқуқ узоқ даврлар мобайнида юридик шахсларнинг жиноий жавобгарлиги масаласида тортишувлар, бу борада бир қатор концептуал йўналишларни вужудга келишига сабаб бўлди. Улардан энг эътиборга лойиқлари иккита бўлиб, биринчиси, АҚШда субсидиар жавобгарлик ва иккинчиси, идентификация қилиш назарияси Буюк Британияда юзага келганлигини биз юқорида қайд этиб ўтган эдик. Ҳар иккала институтда ҳам дастлаб юридик шахсларнинг жавобгарлиги фақат статут ҳуқуқида қўлланилиб, кейинчалик эса бошқа жиноятларга ҳам татбиқ қилина бошлаган¹. Голландияда бу ҳуқуқ континентал ҳуқуқ тизими давлатлари орасидан биринчи 1950 йилда қонунга татбиқ этган давлат ҳисобланади².

Шундай қилиб, яқин вақтларгача юридик шахсларнинг жиноий жавобгарлиги масаласи асосан, англо-саксон ҳуқуқ оиласига кирувчи давлатлар жиноят қонунчилиги тизимигагина хос институт бўлган.

Лекин ўтган асрнинг иккинчи яримида Европа мамлакатларида юридик шахсларнинг жавобгарлигига оид муносабат жиддий ўзгара бошлаган, таборо кўпроқ Европа давлатлари бу институтни ўз қонунчилигига жорий эта бошлаган, ундан кейин бошқа кўплаб давлатлари ҳам юридик шахсларнинг жавобгарлигини назарда тутувчи институтларни ўз қонунларига киритиш амалиётини жорий этишган. Эътироф этганимиздек дунёнинг кўплаб давлатлари ўз қонунларида юридик шахсларнинг жавобгарлиги институтини жорий этишсада, аммо бугунги кунда ҳам айрим мамлакатлар миллий қонунчилигида юридик шахсларнинг қилмишлари учун

¹ Қаранг: Жиноятни субъектив томони умумий ҳуқуқда жиноят таркибини айб аниқлаш талаб қилинмайдиган қисми ҳисобланади. Статут ҳуқуқида эса фақат жиноят содир этиш ҳолати инобатга олинади, айбни исботлаш эса талаб этилмаган.

² Голландия қонунчилигида юр.шахсларнинг жавобгарлиги фақат иқтисодиёт соҳасидаги жиноятларга татбиқ этилган.

фақат иқтисодий ва маъмурий жарима тури қўлланилади. Олиб борилган таққослашларга асосланиб шундай хулоса қилиш мумкинки юридик шахсларнинг жиноий жавобгарлиги, уларнинг маъмурий жавобгарлиги ҳолатидан деярли фарқ қилмайди. Ҳар иккала жавобгарлик орасидаги фарқ фақат назарий жиҳатдан юридик шахс қилмишни ижтимоий хавфлилиги англаган ҳолда содир этадими деган масалага бориб тақалади. Амалиётда эса фарқ уларни расмийлаштиришни процессуал тартиби билан боғлиқдир.

Юридик шахсларнинг жавобгарлиги масаласини ўрганиш жараёнида, яна бир ҳолат эътиборни тортади. Бу ҳам бўлса юридик шахслар жавобгарлиги масаласида юқорида келтириб ўтилган мактаблардан ташқари яна учинчи гуруҳ давлатлар ҳам бор эканки, улар қонунчилигида юридик шахсларни айблилик даражасини муҳофаза қилмасдан туриб ҳам жавобгарликка тортиш мумкин экан. Бундай ёндашишни биз юқорида "квазижиноий жавобгарлик" деб эътироф этиб, бу ерда ҳам юридик шахсларнинг жавобгарлиги масаласи назарий жиҳатдан ҳам процессуал жиҳатдан ҳам очиқ берилмаганлигини таъкидлаб ўтдик.

Юқоридагиларни инобатга олиб юридик шахсларнинг жавобгарлигини қуйидаги тўртта тизимга ажратиш мумкин:

- 1) Жиноий жавобгарлик;
- 2)-Квазижиноий жавобгарлик;
- 3) Жиноят учун маъмурий жавобгарлик;
- 4) Маъмурий ҳуқуқбузарлик учун маъмурий жавобгарлик.

Келтириб ўтилганлардан фақат охиригиси юридик шахсларнинг жавобгарлиги талабларига мос келмайди, чунки халқаро ҳуқуқ талабларига кўра порахўрлик ва бошқа мансабдорлик коррупцион жиноятлар учун уларнинг ижтимоий хавфлилик даражаси ниҳоятда юқори бўлганлиги сабабли маъмурий жавобгарлик эмас, фақат жиноий жавобгарликни назарда тутаяди. Тизимда келтирилган юридик шахсларнинг жавобгарлигини белгиловчи қолган учта шакли ҳам халқаро ҳуқуқ талабларига жавоб беради ва тўртинчи шакли билан бирга тенг қўлланилиши мумкин.

Юридик шахсларнинг коррупцион қилмишлар учун жавобгарлигини назарда тутувчи халқаро ҳуқуқ нормалари фақат битта шаклни қўллашни талаб этмайди, аксинча коррупцияга қарши қаратилган халқаро шартномалар матнларида (масалан, БМТнинг тегишли конвенциялари) ёки унга берилган шарҳларда тушунтириладики, давлатлар юридик шахсларнинг жавобгарлиги турини ўзлари танлашга ҳақлидирлар. Масалан, у жиноий жавобгарликми, ёки маъмурийми ёки фуқаровий жавобгарликми. Аммо, давлатлар юридик шахсларнинг коррупцион қилмишлари учун шундай жавобгарлик турини қўллашлари шартки, унда юридик шахс қилмишининг ижтимоий хавфлилик даражасига мос келадиган ҳамда уни бундай қилмишлардан тийиб турадиган тенг жазо турини қўллашлари шарт. Бундай талаб миллий қонунчиликда юридик шахсларнинг жавобгарлигига мувофиқ келадиган жазо турини танлаш ҳуқуқига бевосита таъсир этади. Қуйида келтириб ўтиладиган талаблар давлатлар томонидан қандай жавобгарлик конструкцияси танланиши, яъни юридик шахсларнинг коррупцион жиноятлари учун жиноий жавобгарликними ёки квазижиноий жавобгарликними белгиланишидан қатъий назар бундай шахсларнинг маъмурий жавобгарлиги иккинчи даражали муқобил жазо бўлиб қолмоғи зарур. Европа давлатларининг бирортасида ҳам юридик шахсларнинг коррупцион қилмишлари учун фуқаролик жавобгарлиги институти қонун билан белгиланмаган.

Юридик шахслар жавобгарлиги тизимининг асосий муаммоси уни қилмишнинг субъектив томони ҳисобланади. Чунки, жиноий жавобгарликнинг асосий шarti бу айб бўлиб, у шахснинг қилмишга нисбатан руҳий муносабатини англатади. Аммо, юридик шахс тирик жонзот ҳисобланмаганлиги учун қилмишга нисбатан руҳий муносабат билдирилмайди, шу боис ҳам унга нисбатан жиноят таркибининг субъектив томони белгиси ҳисобланган айбни қўйиб бўлмайди. Шу сабабли ҳам юридик шахсларнинг жавобгарлигини назарда тутувчи мамлакатлар қонунчилигида юридик шахснинг айби унга раҳбарлик қилаётган ёки унинг вакили бўлган шахсларнинг ҳуқ-атворида жо этилади.

Масалан, Буюк Британияда бу ҳолатни “идентификация” (таққослаш)-деб номлашган. Унинг мазмуни шундан иборатки, корпорацияларнинг олий мансабдор шахслари ҳаракати (ёки ҳаракатсизлиги) ва унинг руҳий ҳолати шу вақтнинг ўзида юридик шахснинг ҳаракати ёки ҳаракатсизлиги ҳамда руҳий ҳолатини англатади деб ҳисобланади. Бу ҳолатда ўрнига эмас, балки юридик шахснинг бевосита жавобгарлиги келиб чиқади. Корпорациянинг мансабдор шахси жиноят содир қилса, унда корпорация жиноятни бажарувчиси сифатида, агар унда шу корпорация хизматчиси ҳам қатнашган бўлса унинг ҳаракати иштирокчи сифатида баҳоланади.

Айрим мамлакатлар (Австрия, Албания, Испания, Латвия, Мексика, Перу) корпорацияларни жиноий жавобгарликка тортишда “оралиқ” йўлни танлаб, унга кўра юридик шахсга формал жиноят субъекти сифатида қаралмайди, шунга қарамасдан уларга нисбатан турли жиноий-ҳуқуқий санкциялар қўлланилади. Албатта бу санкциялар кўпроқ ўз мазмунига кўра жиноий-процессуал кўринишга эга¹. Кўпроқ бу ерда юридик шахсга нисбатан алоҳида мусодара институтини қўллаш ҳақида сўз юритилмоқда. Шундай қилиб, юридик шахсларнинг жавобгарлиги ушбу ҳолатда кўпроқ жиноий-ҳуқуқий институт сифатида эмас, (бугунги ўзбек қонунчилиги нуқтаи назаридан қарайдиган бўлсак) балки жиноий-процессуал институт сифатида намоён бўлади. Бундай юридик шахслар жавобгарлиги турини “квазижиноий жавобгарлик” деб ҳам аталишини биз юқорида таъкидлаган эдик.

Бир қатор давлатларнинг қонунчилигида агарда бошқа жисмоний шахс жиноий ҳаракатларни содир этса аммо бу ҳақда юридик шахс-раҳбарининг хабари бўлмаган бўлса, юридик шахс жавобгар бўлади. Масалан, жиноятни компаниянинг раҳбари бўлмаган шахс компания номидан ҳаракат қилиб содир этса, компания юридик шахс сифатида барибир жавобгар бўлади. Худди шундай жиноий жавобгарлик агарда шахс компания номидан

¹ Қаранг: Антонова Е.Ю. Юридическое лицо как субъект преступления: опыт зарубежных стран и перспективы применения в России. М., 2003. С. 3.

берилган ишончнома асосида ҳаракат қилиб жиноят содир қилса ҳам ёки компания раҳбари ҳаракатидан хабардор бўлган учинчи шахс томонидан содир этса ҳам вужудга келади.

Ундан ташқари, жиноятнинг иштирокчилари жисмоний шахс ҳам, юридик шахс ҳам бўлиши мумкин, лекин жисмоний ва юридик шахсларнинг биргаликдаги ҳаракатлари иштирокчиликни ташкил этмайди.

Шунга қарамасдан, ташкилот жиноятнинг бажарувчиси, ташкилотчиси ва далолатчиси сифатида ҳам эътироф этилиши мумкин.

Юридик шахс жиноят бошлангунга қадар уни содир этишдан ихтиёрий қайтган бўлса ёхуд қилмишидан чин кўнгилдан пушаймон бўлса, у жиноий жавобгарликдан озод этилади. Иккинчи ҳолатда юридик шахс жиноий жавобгарликдан озод этилишининг қуйидаги шартларига амал қилган бўлса жавобгарликдан озод этилади: масалан, жиноятни биринчи марта содир этиши, қилмишни ижтимоий хавфлилик даражаси катта бўлмаган ёки унча оғир бўлмаган жиноятлар қаторига кириши каби ҳолатлар бўлиши лозим. Бу ҳолатда, яна шахс жиноят ҳақида ҳокимият вакилларига жиноят иши кўзғатилмасдан хабар берган ва жиноят содир этгандан кейин қилмишига чин кўнгилдан пушаймон бўлиб, етказилган зарарни тўлиқ қоплаган бўлиши лозим.

Канада ЖКнинг 22.2-моддасига кўра жиноят содир этилгандан кейин, жиноий таъқибни бошлаш учун айбловчи томон бажарувчи ҳисобланган ташкилотнинг катта хизматчиси жиноий ўз ўзига ишониш орқали эмас бошқача тарзда ҳаракат қилганлигини исботлаган бўлса, қуйидаги шартлар асосида ташкилот жиноят иштирокчиси сифатида жавобгарликка тортилади:

- ўз ваколати доирасида ҳаракат қилса ҳам иштирокчи сифатида қайд этилади;
- ўз ваколати доирасида ҳаракат қилсада, лекин ташкилотнинг у раҳбарлик қиладиган бошқа вакиллари жиноят таркибини ташкил этадиган ҳаракат ёки ҳаракатсизликни содир этса;

- ташкилотнинг бошқа вакиллари жиноят содир этганини билган ёки содир этмоқчи бўлаётганлиги тўғрисида хабардор бўлиб, жиноятнинг олдини олиш чораларини кўрмаса.

Шундай қилиб, Канадада юридик шахснинг жавобгарлиги жиноятни ташкилотнинг раҳбари ёки вакили ўз фойдасига ёки юридик шахс фойдасига содир этганда вужудга келади¹.

Шунга ўхшаш ҳолат бошқа давлатлар қонунчилигида ҳам мавжуд. Масалан, Европа Иттифоқига кирувчи давлатлардан бири ҳисобланмиш Франция ЖКнинг 121.2-моддасида “Юридик шахс.... жиноий жавобгарликка унинг фойдасига шу ташкилот вакиллари ёки органлари томонидан содир этилса ҳам вужудга келади”-деб қайд этилган.

Умумий қоидага кўра юридик шахсларнинг жавобгарлиги, жисмоний шахсларнинг жавобгарлиги принципини инкор этмайди, балки уни тўлдиради.

“Юридик шахсларнинг жиноий жавобгарлиги жисмоний шахсларнинг жиноий жавобгарлигини инкор этмаслиги” принципи Хитой, Франция, Литва, Эстония каби бир қатор давлатлар қонунчилигида назарда тутилган.

Австрия жиноят қонунчилигида тўғридан-тўғри юридик шахсларнинг жиноий жавобгарлиги назарда тутилмасдан жисмоний шахсларнинг жавобгарлиги белгиланган. Шунга қарамасдан, қайсидир бир жисмоний шахс томонидан жиноят содир этилиши натижасида юридик шахс фойда кўрса ёки жиноят натижасида мулкка эга бўлса, унда юридик шахс ноқонуний бойиган сумма миқдорида пул тўлашга мажбур дейилган².

¹ Демин С. Г. Пределы уголовной ответственности юридических лиц в России. Дисс. канд. юрид. н. Ставрополь, 2014, с. 66).

² Қаранг: Антонова Е.Ю. Юридическое лицо как субъект преступления: опыт зарубежных стран и перспективы применения в России. М., 2003. С. 4.

Испания Жиноят кодексига юридик шахсларнинг раҳбари ёки вакилига, агар улар жиноят содир этишда юридик шахс ёки унинг манфаати учун уларнинг номидан ҳаракат қилган бўлса, белгиланган жиноий жаримани солидар тартибда тўлаши белгилаб қўйилган.

Норвегия ва Исландия жиноят кодекслари талабларига кўра юридик шахснинг жавобгарлиги айбдор (жисмоний шахс) аниқланмаган бўлса ҳам ёки уни жазолаш мумкин бўлмаса ҳам вужудга келади.

Франция, Бельгия, Дания ва Исландия жиноят қонунчиликларида юридик шахслар жавобгарлиги субъектларига нафақат тижорат ташкилотлари, шунингдек, оммавий ҳуқуқ юридик шахслари шу жумладан, ҳокимият органлари ва маҳаллий ҳокимият органлари ҳам киради, фақат давлат органлари жиноий жавобгарликка тортилиши мумкин бўлган бундай ташкилотлар рўйхатига киритилмаган.

Дания Жиноят кодексига юридик шахсларнинг жиноий жавобгарлиги жуда кенг доирада келтириб ўтилган бўлиб, уларга барча юридик шахслар, шу жумладан, акционерлик компаниялари, кооператив жамиятлари, ҳамкорлик ташкилотлари, ассоциациялар, фондлар, мулк комплекслари, муниципалитетлар ва давлат органлари киради.

Шу билан бирга, юридик шахсларнинг жиноий жавобгарлиги оммавий ҳуқуқ юридик шахслари учун кўп ҳолатларда чекланган кўринишга эга. Масалан, Бельгия ва Франция ЖКларида оммавий ҳуқуқ юридик шахсларига нисбатан тугатиш тарзидаги жазо тури қўлланилмайди. Франция ЖКга кўра, бундай жазо тури сиёсий партиялар ва бирлашмалар касабга уюшмаларига нисбатан ҳам қўлланилмайди. Ундан ташқари, француз жиноят қонунчилиги маҳаллий ҳокимият органлари ва уларнинг бирлашмалари фақат хизмат фаолиятларида жамоатчилик хизматлари билан боғлиқ ўз ваколатларини бошқа идораларга юклаган тақдирдагина жиноий жавобгарликка тортиладилар.

Хитой Халқ Республикаси, Литва, Норвегия жиноят қонунларида эса юридик шахсларнинг жиноий жавобгарлиги фақат хусусий ҳуқуқ

ташкilotларига ёхуд фақат тижорат ташкilotларига нисбатан тадбиқ этилади.

Юридик шахслар жиноий жавобгарлигининг ўзига хос жиҳатларидан бири, бу жисмоний шахсларга қўлланиладиган жиноий жазоларнинг айримларини (масалан, озодликдан маҳрум қилиш, ахлоқ тузатиш ишлари) юридик шахсга қўллаш мумкин эмаслигидир.

Юридик шахсларни жиноий жавобгарликнинг субъекти сифатидаги ўзига хос хусусиятларидан ўз навбатида улар учун алоҳида жазо тизими ишлаб чиқиш лозимлигини тақоза этди. Айрим давлатларда юридик шахслар содир этган қилмишларини “квазижиноят” сифатида тан олган давлатлар қонунчилигида бундай жазо тизими ва санкциялари мавжуд десак мақсадга мувофиқ бўлади.

Юридик шахсларнинг содир этган қилмишлари учун энг кўп тарқалган жиноий жазо турларидан бири бу жарима жазоси бўлиб, бундай жазо тури Албаниядан ташқари барча корпоратив жиноий жавобгарлик мавжуд давлатларда қўлланилади. Айниқса, Дания, Исландия, ХХР, Финландия жиноят қонунчиликларида жарима ягона юридик шахсларга нисбатан қўлланиладиган жазо тури ҳисобланади.

Бошқа мамлакатлар жиноят қонунчилиги турли жиноий жазолар (санкция) турларини қўллашади. Масалан, Норвегияда 2 та, Испания ва Перуда 4 та, Бельгияда 2 та, Францияда 3 та ва ҳ.к.

Замонавий дунё мамлакатлари жиноят қонунчилиги таҳлили шундан дарак берадики, корпорацияларга нисбатан жарима жазосидан ташқари яна қуйидаги жазо турларини қўллашни назарда тутди:

- 1) махсус мусодара (Албания, Бельгия, Ироқ, АҚШ, Франция);
- 2) юридик шахсларнинг фаолиятини чеклаш, шу жумладан маълум фаолият тури билан шуғулланишни чеклаш, уларнинг қуйи тузилмалари ва филиалларини ёпиш (Албания, Бельгия, Испания, Литва, Молдова, Перу, Франция);

3) юридик шахс фаолиятини вақтинча тўхтатиб қўйиш (Испания, Перу);

4) юридик шахсни тугатиш (Бельгия, Литва, Молдова, Перу, Франция);

5) ҳукмни эълон қилиш (Бельгия, Франция).

Дунё мамлакатларида юридик шахслар жиноий жавобгарлиги масаласини тартибга солишчи бир нечта ҳуқуқий ёндашув мавжуд.

Биринчи модель, даставвал умумий ҳуқуқ тизими мавжуд мамлакатларга хос. Бу модель одатий кўринишга эга бўлиб, у юқорида келтирилган тизимга асосланади, унга кўра юридик шахсга ҳам жисмоний шахс билан бир вақтда алоҳида жиноят субъекти сифатида қаралади. Бундай амалиёт Англия, Шотландия, Ирландия, АҚШ, Канада, Австралия, Ҳиндистон каби мамлакатларга хос.

Юридик шахсларнинг жиноий жавобгарлигини ҳуқуқий тартибга солидиган бундай ёндашув кейинги йилларда роман-герман (континентал) ҳуқуқ оиласига мансуб мамлакатлар қонунчилиги амалиётига тадбиқ этиш тенденцияси яққол кўзга ташланмоқда (Австрия, Бельгия, Голландия, Португалия, Франция, Финландия ва ҳ.к.).

Одатдаги англо-саксон ҳуқуқ оиласига кирувчи юридик шахсларнинг жиноий жавобгарлигини назарда тутувчи кенг модель, бир қатор собиқ иттифоқ ҳудудида жойлашган янги давлатлар қонунчилигида, шу жумладан, Грузия, Литва, Молдова, Эстония каби мамлакатлар миллий қонунчилигида фойдаланилган.

Иккинчи модель, юридик шахсларнинг жиноий жавобгарлиги масаласида айб учун жавобгарлик принципи асосланиб, биринчи навбатда жисмоний шахсларни ягона жиноят субъекти сифатида тан олади. Мабодо, юридик шахс, жисмоний шахс томонидан содир этилган жиноятни содир этишда қатнашган бўлса ёки унинг манфаатларини ҳимоя қилса, бундай юридик шахс ҳам жиноий жавобгарлик таъсир доирасига тушади. Бундай модель Албания, Испания, Латвия, Мексика, Туркия, Швейцария ва бошқа

бир қатор давлатлар қонунчилигида қўлланилади. Ушбу модельнинг устунлиги шундан иборатки, у амалдаги жиноий-ҳуқуқий доктринадаги “айб учун жавобгарлик” принципи талабларини ўзгартирмасдан туриб, юридик шахслар жиноятчилиги билан курашиш имкониятини беради. Мазкур модель доирасида юридик шахсга жиноят субъекти сифатида қаралмайди. Жиноятда қатнашганлиги учун юзага келадиган мукамал бўлмаган жиноий-ҳуқуқий оқибат жиноий жазога эмас (бундай жазо жисмоний шахсга юклатилади), балки бошқа жиноий-ҳуқуқий таъсир чораларига киради.

Учинчи модель, юридик шахсни жиноят содир этганлиги учун жиноий жавобгарликка тортишда унга нисбатан маъмурий жавобгарликни назарда тутишни таклиф қилади. Юридик фанда ушбу модель “юридик шахсларнинг квазижиноий жавобгарлиги” деб номланади. Бундай модель Германия, Италия, Швеция, Россия каби давлатлар қонунчилигида қўлланилади. Ўрни келганда айтиш жоизки, ушбу мамлакатлар қонунчилиги кейинги йилларда ўсиб бораётган корпоратив жиноятчилигининг олдини олиш мақсадида биринчи ва иккинчи моделга кирувчи мамлакатлар қонунларини қўллаш амалиётига ўтиш жараёнлари кузатилмоқда.

Келтириб ўтилганларга асосланиб, юридик шахсларнинг жиноий жавобгарлиги масаласини қонунчиликка киритиш бугунги кунда қайтарилмас жараёнга айланиб бормоқда, бунга сабаб нафақат юқорида келтирилган жараёнлар ёки хорижий мамлакатлар қонунчилик амалиёти, шунингдек, халқаро-ҳуқуқий ҳужжатлар талаблари ҳамдир.

Бир қатор давлатларнинг қонун чиқарувчи органи шундай хулосага келганки, унга кўра жиноий-ҳуқуқий ҳимоя масаласини юридик шахсларга маъмурий санкциялар қўллаш йўли билан ҳал қилиш мумкин деган қарорга келганлар. Хусусан, юридик шахсларнинг маъмурий жавобгарлиги Италия, Германия ва Португалия қонунчилигида белгилаб қўйилган. Бу ерда юридик шахсларнинг маъмурий жарима миқдори айрим ҳолатларда жисмоний шахслар маъмурий жаримаси миқдоридан бир неча ўн мартаба кўп миқдорни ташкил этади.

Юридик шахсларнинг жиноий жавобгарлигини белгилашнинг асосий шарти экология ва хўжалик соҳасидаги жиноятларга қарши кураш заруратидан келиб чиққан, чунки корпорациялар хизматчиларининг бу соҳадаги индивидуал жавобгарлиги етказилган зарар миқдорининг оз қисмини қоплашга ҳам етмаслиги ва бу жиноятларни янгидан содир этишнинг олдини олмаслиги ўз ўзидан маълумдир.

Корпоратив жиноий жавобгарлик масаласи кўп йиллардан буён халқаро даражада ҳам қўллаб-қувватланмоқда. Масалан, юридик шахсларнинг жавобгарлиги масаласини киритишни 1929 йилда Бухарест шахрида бўлиб ўтган жиноят ҳуқуқига оид Халқаро конгресс маъқуллаган. 1946 йилда Нюрнберг жараёнида Халқаро трибунал давлат ва унинг ташкилотлари халқаро жиноятларнинг субъекти бўлиши мумкин деб эътироф этган. 1978 йилда Европа Кенгашининг жиноятчилик муаммолари билан шуғулланувчи қўмитаси европа мамлакатлари қонун чиқарувчи органларига экология соҳасидаги жиноятлар учун юридик шахсларнинг жиноий жавобгарлигини белгилашни тавсия этди. Худди шундай тавсиялар БМТнинг жиноятларнинг олдини олиш ва ҳуқуқбузарликлар билан ишлаш Конгрессининг вақти-вақти билан ўтказиб келинаётган мурожаатларида ҳам ўз ифодасини топган. Ва ниҳоят, ушбу муаммонинг муҳим манбаси сифатида Европа Иттифоқи Министрлар қўмитасининг (88)18-сонли Тавсияларида кўзда тутилган юридик шахсларнинг хўжалик фаолиятини юритиш соҳасидаги ҳуқуқбузарликлар учун жавобгарликни назарда тутувчи қоидаларини келтириб ўтиш мумкин¹.

XX-асрнинг охирларида юридик шахсларнинг коррупцион қилмишлари учун жиноий жавобгарлиги институти янги босқичга кўтарилиб, энди бу институт нафақат англо-саксон ҳуқуқ тизимида балки континентал ҳуқуқ тизимида ҳам, қолаверса ислом, конфуциан ва бошқа ҳуқуқ оилаларида

¹ Қаранг: Ситковский И.В. Проблемы ответственности юридических лиц в уголовном законодательстве // Уголовное право. 2002. № 4. С. 44.

хам қўлланила бошланган. Бунга сабаб турли соҳадаги юридик шахслар томонидан нафақат иқтисодий соҳада балки экология хавфсизлиги, меҳнатни муҳофаза қилиш, монополияга қарши кураш, молия бозорини тартибга солиш, озиқ-овқат ва тиббиёт ҳамда давлат ишларини юритиш соҳаларида жиноятчиликнинг кескин ошиб кетиши сабаб бўлди.

Бир қатор трансмиллий корпорациялар, уларга Dynergy, Adelphia Communications, World Com, Global Crossing, Италиянинг Parmalat ва Голландиянинг RoyalAhold каби корпорациялари молиявий хужжатларни сохталаштиргани учун жавобгарликка тортилган бўлса, Royal Caribbean, Exxon, Pfizer, Bayer, Shering-Plough Corporation каби корпорациялар атроф муҳитни муҳофаза қилиш ва аҳолининг соғлигига қарши ёки меҳнатни муҳофаза қилиш қонунчилигини қўпол бузганлиги учун жавобгарликка тортилган. Siemens компаниясининг менеджерлари эса 2006 йилда Америка кимматли қоғозлар комиссияси томонидан 2001-2007 йилларда 4000 дан кўпроқ маротаба умумий баҳоси 1 млрд. АҚШ доллари миқдорида пора берганлик учун айбланган. Турли лойиҳаларни амалга ошириш учун техник асбоб-ускуналар етказиб беришда содир этган порахўрлик қилмишлари Аргентина, Венесуэла, Ветнам, Исроил, Ливия, Нигерия ва Россия каби мамлакатларда ҳам содир этилганлиги аниқланган. Фақат Аргентинанинг ўзида 40 млн. доллардан кўпроқ пора берилган бўлса, шундан 3 млн. АҚШ доллари Аргентина президенти Карлос Менемуга берилганлиги аниқланган¹.

Фирибгарлик жиноятларини содир этганликда айбланган Enron фирмаси ва Arthur Andersen LLP аудиторлик фирмасининг одил судловни амалга оширишга тўсқинлик қилганлигини бутун дунё жамоатчилиги билади.

Фақат Enron фирмаси томонидан содир этилган корпоратив жиноятдан нафақат хусусий мулк эгаларининг маблағлари, АҚШ пенсия фонди

¹ Қаранг: <http://www.tagesschau.de/wirtschaft/bussgeldpirerer100.html>

² Қаранг: <http://www.dengi-info.com/archive/article.php/aid=71>

пенсионерларининг 1 млрд. АҚШ доллари миқдоридаги маблағлари куйиб кетди¹.

Телекоммуникация соҳасида фаолият юритувчи WorldCom компанияси менеджерларининг коррупцион қилмишлари натижасида компаниянинг 104 млрд. АҚШ доллари миқдоридаги акцияларининг нархи тушиб кетиши натижасида 65 та давлатдаги 85 минг нафар компания ходимлари ишсиз қолиб, компаниянинг ўзи 32 млрд доллар миқдорида қарзга ботиб қолди².

Бугунги кунга келиб, юридик шахсларнинг атроф муҳитни муҳофаза қилиш соҳасидаги, шу жумладан атроф муҳитга катта миқдорда зарар етказиш билан боғлиқ жиноятлари юқорида келтириб ўтилганларга нисбатан ҳам жиддий хавф туғдирмоқда.

Ўзбекистон Республикасида ҳам бугунги кунда бундай коррупцион қилмишлар содир этилаётганлиги ҳолатлари кўпайиб бормоқда. Хусусан, собиқ Самарқанд вилояти ҳокими Т. Жўраев ва Тошкент шаҳар Юнусобод тумани ҳокими Б. Абдусаматовга турли қурилиш олиб бораётган фирма ва компаниялар томонидан берилган миллионлаб поралар бунга мисол бўла олади.

Бугунги кунда дунё мамлакатларининг қонунчилигида юридик шахсларнинг коррупцион жиноятлари учун жиноий жавобгарлик тизимини яратиш орқали уларни нафақат молиявий санкциялар қўллаш орқали жавобгарликни кучайтириш, шунингдек, бундай жиноятларни содир этишдан тийиб туришга мажбурлаш амалий натижа бериши мумкин.

Шу сабабли ҳам XX аср охири XXI аср бошларида юридик шахсларни коррупцион қилмишлари учун жиноий жавобгарликни кучайтириш борасида

¹ Қаранг: <http://www.russinla.com/common/ars/story.php/4750>

қизғин тортишувлар, мунозаралар давом этмоқда. Бу жараён МДХ га аъзо давлатлар қонун чиқарувчи органларида ҳам кузатилмоқда.

Континентал ҳуқуқ оиласига кирувчи давлатларнинг вакиллари одатий жиной-хуқуқий доктринада юридик шахсларга нисбатан жиной-хуқуқий чораларни қўллаш амалиётини қуйидаги асосларга кўра қўлланилиши мумкин эмас деб ҳисоблайдилар:

а) корпорацияни қамоққа олиб бўлмайди, уларнинг улкан молиявий имкониятлари қўлланиладиган жарима тариқасидаги жазони ахамиятсиз қилиб қўяди;

б) корпорация банкрот бўлган ҳолатларда, жарима жазоси асосий жазо тури сифатида самарасиз ҳисобланади;

в) корпорация учун жиной жавобгарликни белгиланиши, унга реабилитация институтини қўллашни имконсиз қилиб қўяди, чунки юридик шахсга жисмоний шахсларга хос бўлган уят, айбдорлигини сезиш, виждонли бўлиш, қилмишидан афсус чекиш каби туйғулар ёт ҳисобланади.

Шунга қарамасдан, юридик шахсларнинг жавобгарлиги масаласи янги тарафдорларини топмоқда, бу жавобгарлик тури фақат жинойт ҳуқуқи назарияси тузилишида, шунингдек кўплаб давлатларнинг миллий қонунчилигида ўз ифодасини топмоқда.

Ҳозирги пайтда Американинг юридик шахсларни корпоратив жавобгарлиги тизими – энг ривожланган ва кенг тарқалган тизим сифатида намуна ҳисобланади.

АҚШда корпорацияларга нисбатан жазо тури сифатида турфа хил санкциялар қўлланилиши мумкин, жумладан юридик шахс сифатида тугатиш, жарима, синов муддати (пробация) ва ҳ.к¹.

Бу ерда ғарб давлатларида мавжуд бўлган “К” назариясига асосан агрегация² яъни (бирлаштириш), агарда корпорациянинг битта ходими ёки

¹ Қаранг: Friedman L. In defense of corporate criminal liability|| (2000) 23 Harvard Journal of Law and Public Policy 833–859.

² От англ. aggregation — объединение.

бир неча ходими қилмишида айблилик ҳолати аниқланиб, улар биргаликда жиноят таркибини бериб, шу ходимлар жиноий жавобгарликка тортилса, корпорация ҳам жавобгарликка тортилиши мумкин.

Янги технологияларнинг ривожланиши, жиноятларнинг янги турларини кашф қилиш ва содир этишга катта қулай имкониятлар туғдиради. Уларнинг кўплари эса бутун инсоният учун жиддий хавфларни келтириб чиқаради. Жумладан, ижтимоий тармоқлар орқали содир этилаётган турли террористик жиноятлар, банк тизимига ноқонуний кириш, айниқса экология соҳасидаги жиноятлар ўта оғир оқибатларни келтириб чиқариши билан бир вақтда инсоният хавфсизлигига ҳам катта хавф туғдиради.

Айрим ҳолатларда юридик шахслар жиноят содир этиш мақсадида ҳам ташкил этилади, бундай ҳолатда юридик шахс ўз ўзидан жиноий уюшмага айланиб кетади. Бундай вазиятда ташкилот раҳбарларининг жиноий фаолиятдан олинган даромадлари ва бошқа фойдалари мусодара қилинишининг ўзи етарли бўлмайди.

Юридик шахсларни жавобгарликка тортиш зарурати баъзи ҳолатларда қилмишни содир этилган шахснинг ҳаракати содир этилган жиноятда кам аҳамиятли ёки ушбу жиноятни содир этган шахсни аниқлаш имконияти бўлмаган ҳолатларда ҳам туғилади.

Айрим ҳолатларда юридик шахсларнинг жавобгарлиги фақат жиноий-ҳуқуқий чоралар билан чекланиб қолмайди. Юридик шахсни судда жавобгарликка тортиш унинг ишчанлик обрўсига таъсир этиб, кўпгина ҳолларда молиявий йўқотишларга ҳам олиб келиши мумкин. Айрим вазиятларда, баъзан бундай ишчанлик қобилиятини ва молиявий йўқотишлар юридик шахс учун энг оғир жазо бўлиб қолиши ҳам мумкин.

Юридик шахсларнинг жавобгарлигидаги яна бир масала-бу – давлат ва жамият учун жисмоний шахсларнинг айбини исботлашдан кўра юридик

шахсларни жавобгарликка тортиш осонроқ кечади. Энг муҳими бундай ҳаракат дарҳол жиноятнинг олдини олиш имкониятини беради.

Юридик шахсларни жавобгарликка тортиш билан боғлиқ яна бир аҳамиятли ҳолат шундан иборатки, юридик шахсларнинг жавобгарлиги жиной жазонинг оғирлигини кам аҳамиятли қилмиш содир этган ёки жиноятга алоқаси йўқ жисмоний шахслар ҳам ҳис этмайди.

Амалиётда кўпгина вазиятларда корпорациялар ўз ходимларини жавобгарликка тортиш ва тергов қилиш ишларига уларда корпоратив ҳамкорлик, хайрихоҳлик ҳиссини сездириш мақсадида тўсқинлик қилишга ҳаракат қилади. Юридик шахсларни жавобгарликка тортишда бундай сунъий тўсиқлар қўйиш имкониятини йўққа чиқариш билан бир вақтда, шу идора мансабдор шахсларини тергов билан ҳамкорлик қилишига олиб келади. Амалиёт шуни кўрсатмоқдаки, бундай ҳамкорликнинг самарадорлиги айрим жисмоний шахсларни жавобгарликка тортиш ва суд қилишга нисбатан кўпроқ самара беради¹.

Ҳозирги пайтда юридик шахсларнинг жиной жавобгарлиги институти турли кўринишларида дунёнинг 70 дан ортиқ мамлакатлари қонунчилигида мавжуд. Бундай мамлакатлар сони йилдан йилга ошиб бормоқда. Замонавий юридик шахсларнинг жавобгарлиги институтининг ривожланишига Британия ва Франция моделлари катта таъсир ўтказмоқда. Мазкур моделларда юқорида қайд этилган “К” назариясига асосланган агрегация тан олинмайди ва корпорацияда мансабдор шахс юқори лавозимларни эгаллаганлиги ёки унда муҳим ўринга эга бўлиши талаб қилинади.

Юридик шахсларнинг жиной жавобгарлиги институти шу ерда зарурки, унда алоҳида шахс жинойтчи сифатида иккинчи даражали

¹ Cowan A., «Scarlet letters for corporations? Punishment by publicity under the new sentencing guidelines» (1992) 65 Southern California Law Review 2387 - 2393; Saltzburg S. A. «The control of criminal conduct in organizations» (1991) 71 Boston University Law Review 421 - 427.

ҳисобланиб, биринчи ўринга қонунга ҳилоф равишда пул ёки бошқа фойда олаётган юридик шахс реал жиноятчи сифатида чиқади.

Энг аввало бу ерда кам ҳолатлардагина индивидуал акт ҳисобланадиган иқтисодий соҳасидаги жиноятлар тўғрисида сўз юритилмоқда. Одатда бу юридик шахсларнинг фаолияти ҳисобланади ва бу фаолият фақат юридик шахсларнинг раҳбарлари томонидан эмас, балки менеджерлари, вакиллари, шунингдек оддий ходимлар ҳам бўлиши мумкин. Бундай ташкилотлар одатда катта моддий манфаат олиш учун ҳеч нарсадан тап тортишмайди ва уларнинг фаолияти кўпинча қуйидаги фирибгарлик жинояти билан бир вақтда амалга оширилади:

- сохта банкротлик орқали солиқ ва бошқа мажбурий тўловлардан бош тортиш;
- жиноий йўл билан топилган пул маблағларини “ювиш”;
- рақобатда алдаш орқали истеъмолчиларнинг ҳуқуқларини паймол қилиш;
- иқтисодий негизга эга бўлган бошқа жиноятлар.

Юридик шахсларни корпоратив (коллектив) жавобгарликка тортишда корпорацияни жиноий-ҳуқуқий айби масаласи жуда мунозарали ҳисобланади. Бу назария тарафдорлари назарияда ҳам амалиётда ҳам одатда юридик шахсларнинг айбини белгилашда бу масалани руҳий (субъектив) томонига эътибор берилади деб ҳисоблайдилар. Ўз ўзидан бундай ҳолатда юридик шахсни жиноят содир қилишдаги айби жиноят қилган бошқариш ваколатига эга бўлган жисмоний шахснинг айби қанчалик даражада исботланганлиги билан бевосита боғлиқ бўлади дейишади. Бу назария тарафдорлари бу масалада одатдаги жиноят ҳуқуқи назариясидаги айб шаклидан келиб чиқиб, уни корпоратив (коллектив) жиноятларга ҳам тадбиқ қилишади.

Назаримизда, бу одатий айбдорни қилмишга нисбатан руҳий муносабати (жиноят ҳуқуқи назариясига кўра айб қасд ёки эҳтиётсизлик шаклида мавжуд бўлади) жиноят ҳуқуқида фақат жисмоний шахсга нисбатан

ишлатилади ва бу ҳолат корпоратив жавобгарлик юзага келгунча жиноят қонунига киритилган. Юридик шахсларнинг жиноий жавобгарлиги, жисмоний шахсларнинг жиноий жавобгарлигидан кескин фарқ қилади ва бу муаммони ҳал қилишга бутунлай янгича ёндашув зарурлигини тақоза этади. Шу муносабат билан масалан, корпоратив (коллектив) ўз ўзига ишониш ёки жиноий бепарволик бўлиши мумкин эмас.

Шу муносабат билан юридик шахсларнинг жавобгарлигида айбнинг мавжудлигини муҳокама қилмайдиган хорижий давлатларнинг жиноят қонунчилиги эътиборга лойиқ (масалан, Франция ЖК, Нью-Йорк штати ЖК).

Шундай қилиб, яна бир бор эътироф этамизки, юридик шахсларни жиноий жавобгарликка тортиш институти ҳозирги кўринишида Австралия, Буюк Британия, Бельгия, Венгрия, (2001 йилдан), Дания, Исроил, Ирландия, Исландия (1998 йилдан), Канада, ХХР (1997 йилдан), Нидерландия (1976 йилдан), Норвегия (1991 йилдан), Польша (2002 йилдан), Руминия (2004 йилдан), Словения (1999 йилдан), АҚШ, Финландия (1995 йилдан), Франция (1992 йилдан), Швейцария (2003 йилдан) ва ҳ.к¹ қўлланилади.

Юридик шахсларнинг жиноий жавобгарлиги институти тизимини тушиниш учун мазкур институтнинг мунозарали жиҳатларига эътибор қаратиш жоиз. Юқорида келтириб ўтганимиздек бу ерда биринчи навбатда ташкилотнинг айби масаласи ниҳоятда мунозарали, ундан кейин эса юридик шахслар жиноятининг объектив томонига ҳам эътибор қаратиш зарур (чунки ташкилот қандай қилиб ҳаракат қилиш орқали жиноят содир этиши мумкин?), корпорация субъект сифатида эътироф қилиниши лозим бўлган жиноятлар доирасини аниқлаш, шунингдек, корпорацияга нисбатан қўлланиладиган жазо турлари масалалари ҳам ниҳоятда долзарбдир. Шунинг учун ҳам Ўзбекистон Республикасидек ёш демократик давлат учун ривожланган давлатлар юридик шахсларининг жиноий жавобгарлигига оид

¹ Қаранг: Ситковский И.В. Проблемы ответственности юридических лиц в уголовном законодательстве // Уголовное право. 2002. №4. С. 45.

конун ҳужжатлари ва уларнинг доктринал амалий тажрибаси жуда муҳим ҳисобланади.

Бу борада биз учун кўпроқ англо-саксон ва рамон-герман (континентал) ҳуқуқ оиласига кирувчи давлатларнинг тажрибаси қизиқарли ҳисобланади ва таҳлилимизни биз англо-саксон ҳуқуқ оиласига кирадиган давлатлар тажрибасидан бошласак мақсадга мувофиқ бўлади деб ўйлаймиз.

Назаримизда бу ерда англо-саксон ҳуқуқ оиласига мансуб бўлган Англия, АҚШ ва Австралия давлатларидаги мавжуд юридик шахсларнинг жавобгарлиги институти алоҳида қизиқиш уйғотади.

Б у ю к Б р и т а н и я

Англия ҳуқуқида жиноий жавобгарликка жисмоний шахслар билан бир қаторда корпорация, компания, инкорпорив компаниялар, оммавий корпорациялар ва фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари ҳам тортилиши мумкин. Инкорпорив компаниялар деганда англия ҳуқуқ тизимида юридик шахс мақомига эга бўлмаган бирлашмалар, масалан касаба уюшмалари, клублар ҳамда ширкатларга айтилади. Умумий қоидага кўра корпорация ёки компания мақомига эга бўлмаган ташкилотлар жиноий жавобгарликка тортилиши мумкин эмас. Бундан статут ҳуқуқида кўрсатилган ҳолатлар истисно ҳисобланади.

Юқорида қайд этганимиздек, корпорацияни жиноий жавобгарликка тортиш ҳақидаги ғоя XIX асрнинг ўрталарида Англия ҳуқуқига киритилиб, дастлаб судлар корпорацияларни статут мажбуриятларини бузишда айбдор деб топиб тегишли қарорлар чиқара бошлашган, кейинчалик эса, жамият учун хавfli ёки ноқулай, ноқонуний ҳаракатлар содир этса ҳам жавобгарликка тортиша бошлашди¹.

Бу даврда корпорацияларни жиноий жавобгарликка тортиш масаласида судлар корпорацияларнинг статут мажбуриятларини бажармаганлиги

¹ Қаранг:Минин Р.В. Корпоративная уголовная ответственность. -Тюмень, изд. ТГУ, 2016 г.-С.-7.

натижасида жамият учун хавф туғдиришда айбдор деб топиб чиқарган бир неча қарорларини мисол қилиб келтириб ўтсак бўлади. Масалан, 1846 йилда Лорд Денман *The Queen v. Great North of England Railway Co* (Қиролича Шимолий Англия буюк темир йўл компаниясига қарши) давосида ушбу компанияни қонуний мажбуриятларини етарли даражада бажармаганлиги учун жиноий жавобгарликка тортиш тўғрисида қарор чиқарди¹.

Бу даврда Англия юристлари ўртасида корпорацияларнинг жавобгарлиги масаласида қизгин тортишувлар бўлиб ўтди. Хусусан, 1886 йилда Лорд Брамвэлл Англия қонунига кўра қонуний фаолият юритиш ниқоби билан тузилган сохта юридик шахсни ҳуқуққа хилоф ҳаракатлари учун жавобгарликка тортиш масаласига шубҳа билдирди². Шундан кейин Англия судларини юридик шахсларни жиноий жавобгарликка тортган жиноят ишлари таҳлил қилиниб, натижаси бўйича корпорацияларга жиноят учун айб қўйиш нотўғри деган қарорга келиниб, уларга фақат айбдорлигини исботлаш талаб этилмайдиган жиноятлар учунгина жиноий жавобгарлик белгилаш лозим деган қарорга келинди. Шунга қарамасдан, 1944 йилдан бошлаб корпорацияларни содир этилган жиноятда айби бор йўқлигидан қатъий назар *mens rea* (яъни айби бор) деб жиноятда иштирокчи сифатида ҳар қандай жиноят ишида жавобгарликка торта бошлашди³.

Шу тариқа Англия жиноят ҳуқуқида корпорацияларни жиноий жавобгарликка тортишда улар томонидан қонуннинг бузилиши ҳолати етарли деб топилиб, корпорациянинг жиноят содир этишда айби борлигини исботлаш талаб этилмайдиган бўлди.

Жиноятни объектив томони тўғрисида мулоҳаза юритадиган бўлсак инглиз қонунчилигида юридик шахслар томонидан содир этиладиган қилмишларда идентификация қилиш принципи қўлланилади. Мазкур

¹ Қаранг: Волженкин Б.В. Уголовная ответственность юридических лиц. - СПб., 1998. - С. 15.

² Қаранг: Никифоров А.С. Юридическое лицо как субъект преступления и уголовной ответственности. - М., 2002. - С. 134.

³ Қаранг: Уголовное право зарубежных государств. Общая часть / Под ред. И.Д. Козочкина. - М., 2003.-С. 46.

принципнинг мазмуни шундан иборатки, унда корпорацияларнинг юқори мансабдор шахсларининг (хизматчиларни назорат қиладиган) ҳаракати (ёки ҳаракатсизлиги) ва уларнинг руҳий ҳолати корпорациянинг ҳаракати ёки руҳий ҳолати сифатида баҳоланади. Бундай ҳолатда агарда жиноятни мансабдор шахс содир этса корпорация бажарувчи сифатида, агар хизматчи содир этса иштирокчи сифатида жиноий жавобгарликка тортилади.

Россиялик олим А.С.Никифоров Англиянинг 1989 йилги “Компаниялар тўғрисида”ги қонуни мазмунини таҳлил қилиб чиқиб, корпорацияларнинг жиноий жавобгарлиги ушбу қонунда тўлиқ регламент қилинган деган хулосага келган¹. Жумладан, мазкур қонунда кўрсатилганки, агарда корпорацияни жиноят содир этганлиги унинг директорининг, бошқарувчи котиб ёки бошқа бир шахснинг мансабдор шахс сифатидаги ҳаракати жиноятга йўл қўйиши ёки бефарқ муносабати оқибатида юз берган бўлса ҳам барибир корпорация айбдор деб ҳисобланиб судга берилади ва жазога тортилади. Бу норма корпорациянинг директори сифатида бошқариш функцияси юклатилган аъзосининг жиноий ҳаракат ёки ҳаракатсизлиги натижасида қилмиш содир этилган ҳолатларга ҳам тадбиқ этилади.

Ким корпорация билан тенглаштирилиши лозим деган саволга жавоб олиш учун 1957 йилдаги суд қарорига мурожаат қилишимиз лозим бўлади. Юқорида қайд этилган Лорд Денин чиқарган қарорда кўрсатилганидек, компанияни инсон билан тенглаштириб, уни ҳам ҳаракатларини назорат қилувчи, унга буйруқ берувчи мияси ва асаб марказлари, ҳамда шу марказ томонидан бошқарувчи қўли мавжудлиги эътироф этилади. Айрим компанияда ишловчи хизматчилар ва агентлар шу компаниянинг қўли ҳисобланиб, унинг буйруқларини ҳеч қандай мулоҳаза қилмасдан хоҳиш иродасини бажарувчи шахслардир. Агарда гап компаниянинг бошқарувчи директори ҳақида бораётган бўлса, бу масала бошқача тарзда ҳал этилади,

¹ Қаранг: Никифоров А.С. Юридическое лицо как субъект преступления и уголовной ответственности. - М., 2002. - С. 51.

чунки бу мансабдор шахс шу компаниянинг мияси ва асаб маркази хисобаланади ва у компания фаолиятини бевосита назорат қилади. Компаниянинг бундай хизматчилари, компания билан идентификация қилиниши мумкин. Ушбу қарорда компанияни жинойий жавобгарликка тортиш яна бир ҳолатда мумкинки, қачон компания директори бўлмасда лекин унинг бошқа вакилига бошқариш соҳасидаги ваколатлари берилган бўлса ҳам жавобгарлик юзага келади деб белгиланган.

Шубҳасиз корпоратив бўлмаган бирлашма ўз аъзолари ёки хизматчилари содир этган қилмиши учун жавоб бермайди. Корпорацияларнинг жинойий жавобгарлигини тартибга солувчи ҳуқуқ ўхшашлигига (анология) кўра корпоратив бўлмаган бирлашма фақат статут нормаларида назарда тутилган ҳолатлардагина жинойий жавобгарликка тортилиши мумкин.

Корпорациянинг жинойий жавобгарлигини белгиловчи ҳуқуқий нормалар, юқорида келтириб ўтилган инкорпорация бирлашмалари учун ҳам кўйидаги учта ҳолатларда татбиқ этилади:

- 1) умумий субсидиар жавобгарлик принципи талабларига жавоб берадиган вазиятлар мавжуд бўлганда;
- 2) инкопорация бирлашмасининг бирорта аъзосининг ҳаракати ёки фикри бўйича бу бирлашма корпорация ваколатига эга деб ўйлаб қилган ҳаракатлари;
- 3) бирлашма ўз аъзоларидан бирига шу бирлашманинг маълум функцияларини бошқариш ваколатини юклаган бўлса.

Инглиз статут ҳуқуқи нормаларида, агарда жиноят содир этганлиги учун корпорация жавобгарликка тортилса, унга алоқадор бўлган жисмоний шахс ҳам ушбу жиноятга алоқадор деб топилиб жиноят иштирокчиси ёки бажарувчиси сифатида жинойий жавобгарликка тортилиши мумкин. Ундан ташқари, кўпгина инглиз қонунларида тан олинадики, агарда ўз ваколати бўйича юқори турган корпорация мансабдор шахси ҳар қандай ҳолатда корпорация билан бир вақтда жинойий жавобгарликка тортилади, жхатто улар

умумий ҳуқуқ талабларига кўра жиноий жавобгарликдан озод қилиниши мумкин бўлганда ҳам. Агарда бу ҳолатни тартибга солувчи алоҳида қонун мавжуд бўлмаганда эди бундай мансабдор шахсларни жиноий жавобгарликка тортиш учун далиллар етарли бўлмас эди. Умуман олганда, Англия қонунчилиги ҳар қандай корпорация ичида содир этилган жиноятда корпорацияни айбдор деб топиши мумкин.

Англия ҳуқуқий фани соҳасида корпорацияларнинг жиноий ҳуқуқ айланиши доирасини белгилаш муаммоси 1886 йилда эълон қилинган максимумда корпорация ўз жисмоний шахсини (ходимини) жиноят содир этишга ундаган тақдирда, у ҳам жиноят содир этган ҳисобланади дейилган. Мазкур мавҳум шартга кейинчалик ҳам жўяли бир қўшимча билан аниқлик киритилмаган “Қачонки, корпорация ўзига юклатилган юридик мажбуриятларни бажармаса жавобгарликка тортиладики. Агар, унинг ходими ўз вазифасини лозим даражада бажармаганлиги ҳолатини ўзи жиноят деб ҳисобланса” тарзида белгиланган. Бошқача сўз билан айтганда, жуда кам миқдордаги жиноятлар борки, фақат улардагина корпорация ҳаракатлари жиноий жавобгарликка олиб келмайди. Аммо, айрим тадқиқотчиларнинг фикрича, юридик шахс сифатида корпорация жиноят субъекти бўла олмайдиган жиноятлар таркиби ҳам мавжуд, чунки ўз мазмунига кўра бундай жиноятларни корпорация содир қилиши мумкин эмас. Масалан, бундай жиноятлар қаторига номусга тегиш, кўпхотинли бўлиш каби жиноятлар киради. Ҳақиқатдан ҳам бир қарашда бундай жиноятлар учун корпорацияларни жинсий эркинликка қарши жиноятни бажарувчиси сифатида жавобгарликка тортиш мантиққа тўғри келмайди, лекин инглиз адабиётларида вақти-вақти билан бундай қилмишлар учун ҳам корпоратив жавобгарликка тортиш ҳолатлари мавжуд бўлганлиги тўғрисидаги маълумотлар учраб туради. Бунга мисол сифатида, корпорация хомийлигида вояга етмаган шахслар иштирокида порнографик жанрдаги фильмни суратга олишни келтириб ўтиш мумкин. Бундай ҳолатларда, мазкур фильмни суратга олиш ишларига хомийлик қилган корпорация вояга етмаган шахслар билан

жинсий алоқа қилганликда айбланиб, жиноятнинг ташкилотчиси сифатида жавобгарликка тортилади.

Бир вақтнинг ўзида корпорацияни одам ўлдириш жиноятида айблашда ҳам бир қатор муаммолар мавжуд. Биринчидан, корпорацияни назорат қилиш ваколатига эга бўлган мансабдор шахснинг хулқ-атвориغا бўлган талаб қандай бўлиши лозимлиги аниқлаштирилиб олиш лозим. Иккинчидан, бу ерда шундай қоида ҳам борки, унга кўра қилмишга нисбатан икки ёки ундан ортиқ мансабдор шахснинг “руҳий муносабати”ни қўшиш жоиз. Умуман олганда Англия қонунчилиги назарий жиҳатдан корпорация томонидан ҳар қандай жиноятни содир қилишига йўл қўяди.

Юқорида келтириб ўтганимиздек, Англияда корпорацияларни жиноий жавобгарликка тортиш бўйича суд амалиёти XIX асрдан шакллана бошлаган. Кейинги йилларда Лордлар палатаси томонидан қабул қилинган қарорлардан бири 1996 йилда қабул қилинган бўлиб, унга кўра компания 1974 йилда Англияда қабул қилинган ишлаб чиқаришда соғлиқ ва хавфсизликни таъминлаш бўйича қонун талабларини бузганликда айбланган. Ушбу қонуннинг талабларига кўра иш берувчи ишлаб чиқаришни шундай ташкил этиши лозимки, унда ишлаб чиқариш жараёнида шу ҳудудда инсонлар соғлиғи ёки ҳавфсизлигига хавф солиш ҳолатининг олди олиниши зарур. Лордлар палатасининг қарорида, компаниялар ушбу қонун талабларини бузилишига шахсан жавобгардирлар деб белгилаб қўйилган¹.

Шунингдек, инглиз жиноят ҳуқуқида корпорацияларнинг жиноий хулқ-атвори тўғрисидаги аниқ қоидалар мавжуд эмаслигини қайд этиш жоиз. Ушбу қоида талабларидан келиб чиқиб хулоса қилиш мумкинки, жисмоний шахсларга нисбатан қўлланиладиган жазолар тизимини айрим истиснолар билан юридик шахсларга нисбатан ҳам татбиқ этиш мумкин. Хусусан, жисмоний шахсга нисбатан тайинланадиган индивидуал жазо турлари учун корпорация жавоб бермайди.

АҚШ жиноят ҳуқуқи илгари юридик шахсларнинг жиноий жавобгарлиги масаласига салбий муносабат билдирган эди. Аммо вақт ўтиши билан ишлаб чиқаришни ва корпоратив фаолиятнинг ўсиши, шунингдек улар фаолияти устидан самарали назорат ўрнатишни талаб қилган жамоатчилик таъсири остида бу масалага бўлган муносабат ҳам ўзгариб борди.

Корпорация жиноий жавобгарлик субъекти сифатида ўз вакилининг қонунга хилоф ҳаракатлари учун жавобгарликка тортилса, бу ҳолатга субситив жавобгарлик турларидан бири сифатида қараб, жавобгарликни истисно қилиш имконияти сифатида эмас, балки худди Англиядагидек қаттиқ жавобгарликни назарда тутувчи институт сифатида қараш керак. Ўрни келганда айтиб ўтиш жоизки, қаттиқ жавобгарлик масаласида айрим Америка ҳуқуқшунос олимлари кескин танқидий фикр билдиришиб, бу ҳолат АҚШ Конституциясининг айбсиз жавобгарлик принципи талабларига зид келишини айтишмоқда. Бунинг устига қаттиқ жавобгарликни белгилаш қилмишнинг олдини олиш фаолиятига хизмат қилмайди ва адолатли бўлмайди.

1909 йилда мамлакат Федерал Олий суди корпорация вакилини унга корпорация томонидан ишониб топширилган ваколатни, оммавий сиёсий мақсадларда фойдаланганлиги учун корпорациянинг ҳам айби бор деб топиб, бу юридик шахсни ҳам жавобгарликка тортиш ҳақида қарор қабул қилди¹.

Корпорация ўз вакилининг жиноий ҳаракати учун жиноий таъқибнинг субъекти сифатида эътироф этилганлиги ҳолатининг ўзи, субинституал жавобгарлик турларидан бири ҳисобланиб, у худди Англия қонунчилигида

¹ Қаранг: Никифоров Б.С., Решетников Ф.М. Современное американское уголовное право. - М., 1990. - С. 144.

назарда тутилганидек корпорацияни жиноий жавобгарлик субъекти сифатида қарала бошлади¹.

Америка жиноят қонунчилигининг ривожланиш тенденцияси шуни кўрсатадики, бу ерда юридик шахсларни жиноий жавобгарликка тортиш тарафдорларининг позицияси кучайиб борди. Бундай ҳолатда АҚШ Федерал Олий судининг роли жуда сезиларли бўлди, чунки Олий суд 1849 йилдан мунтазам равишда Конституция ва қонунлар талабларига зид ҳаракатлар учун жавобгарликни кучайтириш тарафдори бўлиб келди. Кейинчалик АҚШ наъмунавий Жиноят кодекси тузувчилари ҳам шу принцип асосида фаолият юритишди.

Юридик шахсларнинг қонунчиликдаги жиноий жавобгарлигини танқид қилувчиларнинг важларини рад этиш билан бир вақтда, улар бу нормага янги импульс, яъни ҳаёт бағишлашди. Энди юридик шахсларнинг қатъий жавобгарлигини белгиловчи нормалар АҚШ наъмунавий кодексининг нафақат илгаригидек Махсус қисмида, балки Умумий қисми нормаларига ҳам киритилди.

Америка ҳуқуқи институти томонидан ишлаб чиқилган АҚШ Наъмунавий ЖК барча штатлар Жиноят кодекслари учун намуна сифатида тавсия этилиб, унда корпорацияларнинг жисмоний шахслари жиноий жавобгарликка тортилганда, корпорацияни ҳам жиноий жавобгарлигини назарда тутувчи нормалар ўз ифодасини топган. Жумладан, АҚШ наъмунавий ЖКнинг 2.07-моддасида қуйидаги қилмишлар учун корпорация жиноий жавобгарликка тортилиши мумкин:

1) тажовуз ҳуқуқбузарлик сифатида кодексда эмас, алоҳида статутда белгиланган бўлиб, унда бу қонун мақсади аниқ белгиланиб, бир ҳолатда корпорациянинг вакили ўз хизмат вазифаси доирасида ва унга берилган ваколатдан фойдаланган ҳолда корпорация манфаатлари учун

¹ Қаранг: Никифоров А.С. Юридическое лицо как субъект преступления и уголовной ответственности. - М., 2002. - С. 137.

ҳаракат қилган бўлса жавобгар бўлмаслиги, иккинчи ҳолатда эса, қонун корпорация вакилининг қайси ҳатти-ҳаракатлари учун ёки қайси вазиятларда корпорация жавобгарликка тортилиши белгиланган бўлса;

2) тажовуз корпорация томонидан қонун билан юклатилган ижтимоий мажбуриятларини ижобий томонга бажармаган бўлса;

3) тажовуз корпорациянинг директорлар кенгаши ёки вакили—яъни, юқори рангдаги шу корпорация манфаатларига хизмат қилувчи шахс ўз хизмат вазифаси доирасида ҳаракат қилмаган бўлса.

АҚШ наъмунавий ЖКда қайд қилинадик, “агент” жумласи ҳар қандай корпорация манфаатларига хизмат қилувчи директор, мансабдор шахс, хизматчи, ёлланиб ишлаётган ҳар қандай ходим “агент-юқори рангдаги бошқарувчи” сифатидаги жавобгарлик масъулияти юкланган мансабдор шахснинг ҳулқ-атвори корпорациянинг ҳулқ-атвори сифатида шархланиши шарт” деб келтириб ўтилади.

Шунингдек, АҚШнинг ушбу наъмунавий Жиноят кодексида қуйидаги норма белгиланган: “агарда жисмоний шахснинг корпорация манфаати йўлида қилган ҳар қандай ҳулқ-атвори унга шундай маъсулиятни юклайдики, агар шу жисмоний шахс ўз шахсий манфаати йўлида ўз фойдаси учун ҳаракат қилгандек интилиб ҳаракат қилиши лозим”.

Шундай қилиб Америка қонунчилигида корпорациялар ўз ходимларининг (вакилларининг) ҳулқ-атвори учун ҳам жавобгардирлар, агарда шу ходимлар меҳнат шартномасида назарда тутилган ўз ваколатлари доирасида ҳаракат қилсалар ва корпорацияга фойда келтириш йўлида қонун ва меҳнат шартномасидаги қоидалар доирасида фаолият олиб борсалар, шу корпорацияга фойда келтирмаган тақдирда ҳам уларнинг ҳаракати жиноят ҳисобланмаслиги қайд этилган.

Корпорация ўз ходимининг фаолияти ва ҳулқ-атвори учун жавобгар эканлигидан ташқари, корпорация вакили (ходими) ҳам корпорация томонидан содир этилган ҳар қандай қилмиш учун жиноий жавобгарликка

тортилиши мумкин, агарда у шу корпорация содир этган жиноят ҳақида била туриб, унинг олдини олиш чораларини кўрмаган бўлса¹.

Бу ерда қуйидаги муҳим ҳолатларга эътибор бериш лозим:

Биринчидан, жиноят фақат ташкилотнинг фаолияти билан боғлиқ ҳуққ-атворга асосланган бўлиши лозим. Бу ерда вакил (агент) жавобгарлиги шундай белгиланадики, у қонунга хилоф ўз ҳуққ-атвори учун қандай жавобгарликни бўйнига олса бу ерда шундай масъулиятни бўйнига олиши керак бўлади.

Иккинчидан-, жиноят субъекти мақоми ва жисмоний шахснинг руҳий ҳолати шундай бўлиши жоизки, агент ташкилотга қонун билан, ёки бошқа норматив ҳужжат ёхуд буйруқ билан белгилаб берилган ҳолатда унга юклатилган вазифаларни бажармаганлиги ёки лозим даражада бажармаганлиги учун жавобгар ҳисобланади.

Америка судлари корпорацияларни турли хил қилмишлар учун жиноий жавобгарлигини белгилаб беришадики, агар суднинг фикрича корпорацияга шундай жавобгарлик белгиланмаганда у ўз мажбуриятларини лозим даражада бажармаслиги мумкин эди. АҚШ Конгресси корпорацияларга нисбатан агарда улар томонидан қонун талаблари бузилганда жиноий жавобгарликка тортиш мумкин бўлган кўплаб қонунлар қабул қилишган ва улар доирасига атроф муҳитни муҳофаза қилиш, молиявий қарорлар, истеъмолчиларга уларнинг соғлиги учун хавф туғдирувчи озиқ-овқат маҳсулотларини етказиб бериш ҳақидаги ва ҳ.к. қонунлардир².

“Айрим юридик шахсларнинг жиноий жавобгарлиги масалаларида тадқиқот олиб бораётган олимлар корпорациялар баъзи бир вазиятлар юзага

¹ Қаранг: Никифоров А.С. Юридическое лицо как субъект преступления и уголовной ответственности. - М., 2002. - С. 65-66.

² Қаранг:: Брославский Л. Ответственность за экологические преступления в США // Законность. - 2007. - № 10. - С. 60.

келганда қотиллик жинояти учун ҳам юридик шахслар жавобгарлигини назарда тутиш керак” деб ҳисоблайдилар¹.

Америка тадқиқотчилари иқтисодий соҳада қуйидаги олти корпоратив қилмишлар учун юридик шахслар жавобгарликка тортилиши лозим деб ҳисоблайдилар:

1) давлат томонидан чиқарилган маъмурий актлар ва қарорларини, хусусан, товарларни қайтариб олиш ёки ҳаво ва сув тозаловчи иншоотларни қуриш каби фармойишларини бузган тақдирда;

2) табиатни муҳофаза қилиш борасида чиқарилган фармойишларни (масалан, сувни ёки ҳавони ифлослантирганлиги, маълум ҳудудларни нефт ёки кимё маҳсулотлари билан ифлослантирганликлари) бажармаганликлари учун;

3) молия соҳасидаги ҳуқуқбузарликлар учун (жумладан, сиёсий ташкилотларга ноқонуний субсидиялар ажратиш, сиёсатчиларнинг мойиллигини сотиб олиш, валюта бозори тўғрисидаги қонунчилик нормаларини бузиш ва ҳ.к.);

4) меҳнатни муҳофаза қилиш ва меҳнат хавфсизлигини таъминлаш соҳасидаги, хусусан, меҳнат ва меҳнатга ҳақ тўлаш тўғрисидаги низомлар талабларини бузиш, шу жумладан, ёлланган ишчиларни ирқи, жинси ёки диний эътиқодига қараб дискриминация қилиш;

5) ишлаб чиқариш жараёнида содир этиладиган жиноятлар, масалан, ҳаёт учун хавфли нуқсонлари мавжуд бўлган автомобил, самолёт, автошиналар, турли асбоб-ускуналар, шунингдек, соғлиқ учун хавфли бўлган озиқ-овқат маҳсулотлари ва дори-дармон воситалари ишлаб чиқариш ёки сотиш;

¹ **Қаранг:** Уголовное право зарубежных государств. Общая часть / Под ред. И.Д. Козочкина. - М., 2003. - С. 145..

б) истеъмолчини алдашга йўналтирилган савдо амалиёти, масалан, рақобатбардошлик шартларини бузиш, нархларни ўзбошимчалик билан белгилаш ва бозорни яширин тарзда бўлиб олиш.

Корпорация ҳам ҳаракатлари ҳам ҳаракатсизликлари учун жиноий жавобгарликка тортилади. Кейинги ҳолатда жавобгарлик қонунда кўрсатилган бирор бир ҳаракатни содир қилмаганлиги, ёки корпорация томонидан юкланган мажбуриятларни бажармаганлиги учун юзага келади.

Америка жиноят қонунчилиги доктринаси жазо тури ва тушунчасини очиб бермаган, чунки бу масала юзасидан ваколатли суд амалиёти ихтиёрига ҳавола қилган. Буларга Америка жиноят ҳуқуқи доктринасида тўлиқ ишлаб чиқилмаган жазо турини танлаш ва жазога тортиш тизими киради. Америка корпорациялари ходимлари учун эмас, балки—фақат ўзлари содир этган қилмишлари учун жиноий жавобгарликка тортилиши мумкин ва бу жиноятлар учун асосан мулкӣ тарздаги жавобгарликка асосан жарима ва мол-мулкни мусодара қилиш жазоларига тортиладилар.

Жариманинг энг юқори ҳажми бир миллиондан йигирма миллион долларгача бўлган миқдорни ташкил этиши мумкин. Ушбу жазо турининг асосий мақсади жиноят содир этишнинг олдини олишга йўналтирилган.

Америка қонунчилиги корпорацияларга нисбатан яна мол-мулкни тўлиқ мусодара қилиш жазосини қўллаш орқали нафақат корпорацияларни тижорат юритиш ҳуқуқидан тўлиқ маҳрум қилади бундан ташқари, уларни ҳаракат қилишига ҳам йўл қўймайди. Бундай жазоларнинг асосий мақсади-, банкротликка учраган фирмаларни барча қонунда кўрсатилган солиқ ва бошқа тўловлардан, шунингдек, кредитор ташкилотлар олдидаги қарзлардан ортиб қолган мол-мулкни мусодара қилишдан иборатдир.

1988 йилда Америка Федерал Олий суди суд қарори билан қамокқа олиш эҳтиёт чорасига муқобил бўлган “жамоавий қамокқа олиш” амалиётини жорий қилди. Жамоавий қамокнинг мазмуни шундан иборатки, бундай эҳтиёт чораси қўлланилган корпорация мол-мулкни эркин тасарруф

этилиши чекланади ва корпорация ўзи хохлаганидек эркин ҳаракат қилиши чеклаб қўйилади¹.

АҚШ судлари томонидан шакллантириб берилган жазо турларидаги санкциялар, уни молиявий инқирозга юз тутишига йўл қўймасдан балки шу ташкилотни ислоҳ қилишга, ҳуқуқбузарлик ҳолатини қайта содир этилишининг олдини олишга йўналтирилади. Бу чоралар ўз ичига бир қатор шартларни қамраб олади, масалан, компенсация қилиш, қайта ташкил этиш ва ҳ.к.

Ҳатто жамоатчилик хизматларига ҳам маълум бир мажбуриятлар юклатилиши мумкин. Масалан, нон комбинатига муҳтожларга нон етказиб бериш мажбуриятини юклаш ёки таназзулга юз тутган компанияга уни реабилитация қилиш дастурини ривожлантиришга турли бу соҳадаги ноу-хауларни бериш.

Аммо юқорида келтириб ўтилган жазо турларини қўллаш амалиёти барча Америка штатларида бир хил эмас. Жумладан, Нью-Йорк штати Жиноят кодекси фақат корпорацияларга нисбатан жиноий жавобгарлик масаласи фақат суд томонидан қўлланилган санкция доирасида ва суд корпорацияни айбдор деб топган ҳолатларда тан олади².

Бундай санкциялар қаторига шу штат ЖКнинг 80.10-моддаси санкциясидаги жарима ёки шу кодекснинг жазолар тизимининг 65.05-моддасида назарда тутилган шартли равишда жиноий жавобгарликдан озод қилиш жазоси қўлланилади, агарда суд жиноят содир этиш ҳолати ва вазияти, корпорациянинг ишчанлик обрўси жамият манфаатларига зид келмайди деб ҳисобласа корпорацияни оғир жазо турларига тортмайди ёки келтириб ўтилган 65.05-моддадаги қоидалар асосида жазо тайинлайди.

¹ Қаранг: Ситковский И.В. Уголовная ответственность юридических лиц: Дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. - М, 2003. - С. 87.

² Қаранг: Сборник законодательных актов / Под ред. А.Н. Игнатова и И.Д. Козочкина. - М., 1990. - С. 94-95.

Агарда суднинг корпорацияни шартли жазо турига тортиш ҳақидаги ҳукми юқори турувчи суд томонидан бекор бўлган тақдирда ҳам унга нисбатан фақат жарима жазоси тайинланиши мумкин.

АҚШнинг Огайо, Пенсильвания, Жоржия ва бошқа бир қатор штатларида ҳам корпорацияларнинг жиноий жавобгарлиги масаласи худди шундай тартибда ҳал қилинади. Юридик шахсларга қўлланиладиган асосий жазо турлари сифатида федерал даражада ҳам, штатлар даражасида ҳам жарима жазоси ҳисобланади.

Хулоса қилиб айтганда, Америка қонунчилигидаги юридик шахсларнинг жавобгарлиги институти жуда мураккаб тузилишга эга бўлиб, турли штатларда турли қоидалар қўлланилади ва бошқа давлатларнинг мазкур институтидан кескин фарқ қилади.

А в с т р а л и я

Австралия юридик шахсларни жиноий жавобгарликка тортиш институти АҚШ ва Буюк Британиянинг мазкур институтларининг хусусиятларини ўзига олган бўлсада, лекин Австралияга хос бўлган бир қатор ўзига хос жиҳатлари бор эканлигини бу мамлакат қонунчилиги билан яқинроқ танишганимизда кўришимиз мумкин. Жумладан, россиялик тадқиқотчи Е.Н.Трикознинг эътирофи этишича, Австралиянинг дастлабки колониал ҳуқуқида корпорацияларга маълум имтиёзлар берилган¹.

XIX асрнинг ўрталарида ижтимоий-иқтисодий ўзгаришлар таъсирида жиноий-ҳуқуқий назарияси ва суд амалиётида Австралия колонияларида корпорацияларнинг жиноий иммунитет чеклана бошлади.

Трикознинг фикрича Австралия ҳуқуқ тизимида корпорацияларнинг жиноий жавобгарлиги масаласига формал ёндашиш назариясининг таъсири натижасида, яъни корпорациялар реал жиноят содир қилишмайдилар ва шу

¹ Қаранг: Трикоз Е.Н. Эволюция системы источников и основных институтов уголовного права Австралии в 19-20 вв.: Дисс. канд. юрид. наук: 12.00.01. -М , 2002. -С . 103.

боис уларга айб қўйиш нотўғри деган хулосага асосланган. Бу хулоса қўйидаги иккита ҳолат билан изоҳланади: 1) корпорациялар жисмоний шахслардагидек онг ёки иродага ёхуд танага эга эмаслар, шу сабабли ҳам одатий жазога тортилиши мумкин эмас деб ҳисобланган; 2) корпорациялар гўёки сохта иродага эга бўлган тақдирда ҳам жиноят содир қилиш ҳақида ўйлаш хислатларига эга эмас деган хулоса қилинган.

Австралия ҳуқуқи тизимида кўпроқ Квисленд ва Ғарбий Австралия штатларининг жиноят қонунчилиги кизиқиш уйғотади. Бунга сабаб фақат мана шу иккита штат жиноят қонунчилигигина кодификация қилинган. Австралия иттифоқининг қолган субъектлари Жиноят кодекслари мавжуд эмас, уларнинг ўрнига Буюк Британиядагидек маълум бир жиноятлар гуруҳини қамраб олувчи консолидация қилинган актлар тизими қўлланилади. Ушбу консолидация қилинган актлар тизимининг умумий қисмида “компания” (бу сўз аслида корпорация сўзининг синоними ҳисобланади), “юримдик шахс мақомига эга компания”, “шахс”, “мулкдор” каби терминлар учрайди¹. Бу терминлар ҳар қандай корпорация, хусусий мулки бор юримдик шахсларга бирлашган одамлар жамоасига нисбатан қўлланилган. Тадқиқотчи Г.Хайне Австралия жиноят қонунчилигида жамоавий жавобгарлик муаммосини ўрганиш жараёнида, шундай хулосага келадики, бу мамлакатда Жиноят кодексларидан ташқари яна махсус қонунлар борки, уларда юримдик шахсларнинг солиқ, савдо ва экология соҳасидаги жиноятлари учун жавобгарлик белгилаб қўйилганлигини қайд этади².

А. С. Никифоров эътироф этиб айтадики, Австралиянинг Квисленд ва Ғарбий Австралия штатлари ЖКнинг муаллифлари “юримдик шахс” (компания, корпорация) ёки “шахс” тушунчаларини аниқ очиб беришолмаганлигини айтиб ўтган. Унинг фикрича бу кодекслар

¹ Қаранг: Никифоров А.С. Юримдикское лицо как субъект преступления и уголовной ответственности. - М., 2002. - С. 75.

² Қаранг: Г. Хайне. Коллективная уголовная ответственность // Право и политика. - 2001. - №7. -С. 50.

муаллифлари юридик шахс тушунчаси жиноят қонунчилигига нисбатан кўпроқ фуқаролик қонунчилигига тегишли иборалар деб ҳисоблашган. Аммо, “айб” термини Австралия жиноят қонунчилигида атрофлича тўлиқ очиб берилган. Жумладан, Австралия ЖКнинг 12.3-моддасида “Агарда жиноят содир этишдаги жиноий ният ёки эҳтиётсизликка айбнинг элементлари сифатида жисмоний шахсга нисбатан қўллайдиган бўлсак, унда айбни корпорацияларга нисбатан ҳам қўллаш жоиз, чунки қилмиш корпорациянинг билвосита ёки бевосита жимгина розилиги билан содир этилади” дейилган¹. Бир вақтнинг ўзида мазкур кодексда айбни, юридик шахсларнинг жавобгарлигини истисно қиладиган қоидалар ҳам мавжуд, хусусан, мазкур кодекснинг 12.3-моддасининг 2-қисми “d” бандида қуйидаги мазмундаги норма келтирилган, “тегишли қонун ҳужжатлар талабларига амал қилишни ўргатадиган корпоратив маданиятни яратиб берган ёки қўллаб-қувватлаган”².

Шу вақтнинг ўзида агарда унга истисно тариқасида қонун ҳужжатлари билан махсус ваколат берилмаган бўлса, корпорациянинг раҳбар мақомига эга бўлмаган оддий хизматчиси ёки агенти жиноий жавобгарликка тортилмайди. Бу қоида Австралия ЖКнинг 12.2-моддасида қуйидагича баён қилинган: “Агарда жиноятнинг жисмоний элементи корпорациянинг махсус агенти ёки хизматчисининг оммавий ёки кўришиб турган фаолияти доирасида юз берса, бу элемент корпорация ҳисобига қайд этилади” дейилган³.

Шундай қилиб, корпорация статут ва умумий ҳуқуқда назарда тутилган кўплаб қилмишларда корпорация учун жиноий жавобгарлик белгиланган. Шунга қарамадан бир қатор жиноятлар доирасида, жиноят субъекти

¹ Қаранг: Уголовный кодекс Австралии 1995 г. / Научн. ред. И.Д. Козочкин, Е.Н. Трикоз. - СПб., 2002.-С. 91.

² Қаранг: Уголовный кодекс Австралии 1995 г. / Научн. ред. И.Д. Козочкин, Е.Н. Трикоз. - СПб., 2002.-С. 91.

³ Қаранг: Уголовный кодекс Австралии 1995 г. / Научн. ред. И.Д. Козочкин, Е.Н. Трикоз. - СПб., 2002. - С. 89.

сифатида юридик шахслар ҳисоблансада, уларнинг доираси қатъий белгиланмаган ва чекланмаган, маълум бир тоифадаги жиноятлар фақат жисмоний шахслар томонидан содир этилади.

Булар қаторига ёлғон кўрсатма бериш жиноятини мисол қилсак бўлади. Чунки, корпорация ёлғон кўрсатма беролмайди ёки кўп хотинлилик, номусга тегиш ва бошқа жинсий эҳтиёжни қондиришга қаратилган жиноятларнинг субъекти ҳам корпорация бўлолмайди. Аммо Австралия ЖКнинг 12.1-моддасида “корпорация ҳар қандай жиноятнинг субъекти бўлиши мумкин, ҳатто бу жиноят санкциясида озодликдан маҳрум қилиш жазоси назарда тутилган бўлсада”¹ дейилган.

1964 йилда Австралиянинг Квисленд штати Олий суди “нафақат жисмоний шахс, ҳатто корпорация ҳам жиноий жавобгарликка тортилмайди, агарда жиноят уларнинг хоҳиши иродасига боғлиқ бўлмаган ҳолатда содир этилса” деган хулосага келди. Шу муносабат билан қуйидаги масала кун тартибига кўндаланг бўлди: қандай қилиб ташкилотнинг хоҳиши-иродасини ҳуқуқий жиҳатдан жиноий жавобгарликнинг шартларидан бири сифатида юридик томондан мустаҳкамлаб қўйиш мумкин? Ушбу институтнинг қонуний тузилишига «Америка суди томонидан Кристи (1984 й.) иши бўйича чиқарилган қарор катта таъсир ўтказди. Унга кўра, биринчидан, корпорациянинг агенти (вакили) ҳаракатлари унга юклатилган хизмат мажбуриятлари доирасида содир этилган бўлса, иккинчидан, шу вақтнинг ўзида корпорация манфаатлари таъқиб қилинган бўлиши лозим, учинчидан, шу ҳаракатни содир этиш учун алоҳида ваколат берилган (директорлар кенгаши томонидан) бўлиши лозим. Шундай қилиб, Австралия жиноят ҳуқуқи америка ҳуқуқшунослари томонидан ишлаб чиқилган “идентификация қилиш” назариясини тўлалигича қабул қилиб олди.

¹ Қаранг: Уголовный кодекс Австралии 1995 г.//науч. Ред. И.Д.Козочкин, Е.Н. Трикоз. – СПб., 2002. –С.89.

Шу сабабли, корпорация статут ёки умумий ҳуқуқда назарда тутилган кўплаб жиноятларни содир этишда айбдор деб топилиши мумкин. Қуйида шундай жиноятларнинг бир нечтасини мисол тариқасида келтириб ўтиш мумкин.

Масалан, бундай жиноятлар қаторига пасквил деб аталмиш судга ҳурматсизлик қилиш, фармацевтика фаолияти билан ноқонуний шуғулланиш, савдо тўловларини тўлашдан бўйин товлаш, хуфёна савдо ва хизмат кўрсатиш бозорини яратиш кабилар киради. Юридик шахслар содир этиши мумкин бўлган жиноятлар субъектлари доираси яқунланмаган бўлсада, ташкилотни баъзи тоифадаги жиноятларни содир этганлиги учун жиноий жавобгарликка тортишда айрим чеклашлар мавжуд, масалан, айрим жиноятлар фақат жисмоний шахслар томонидан содир этилиши мумкин. Булар қаторига ёлғон кўрсатма бериш киради- чунки, корпорацияни ёлғон кўрсатма бермаслик ҳақида огоҳлантириб бўлмайди, кўпхотинлилик, чунки корпорация билан никоҳдан ўтиш имкони умуман йўқ, номусга тегиш ва бошқача тарзда жинсий эҳтиёжни қондириш каби жиноятларда ташкилотни жавобгарликка тортиш мантиқан мумкин эмас. Австралия ЖКнинг 12.1-моддасида “корпорация ҳар қандай жиноят содир этишда айбдор деб топилиши мумкин, шу жумладан озодликдан маҳрум қилиш жазоси назарда тутилганлари учун ҳам” дейилган¹.

Умуман олганда қонунчилигида корпоратив жавобгарлик назарда тутилган мамлакатлар ичида Австралия мамлакатининг корпоратив жавобгарлигини назарда тутувчи санкцияларида кўпроқ шахснинг озодлигини чеклаш билан боғлиқ жазолар эмас, моддий жазолар тури (жарима, жиноий йўл билан топилган мулкни мусодора қилиш, маълум тижорат тури билан шуғулланиш ҳуқуқидан маҳрум қилиш, корпорацияни тарқатиб юбориш) кўпроқ қўлланилади. Корпорацияларга қўлланиладиган

¹ Қаранг: Уголовный кодекс Австралии 1995 г.//науч. Ред. И.Д.Козочкин, Е.Н. Трикоз. – СПб., 2002. –С.89.

жазо турларидан бири бу – жарима жазоси бўлиб, бу жазо тури кўпгина ҳолатлардан келиб чиқиб тайинланади.

Жарима жазосини қўллаш юзасидан қабул қилинган йўриқномада асосий эътибор, айбдор қайси соҳада ноқонуний фаолият юритиши, ҳар қандай молиявий йўқотишлар ва зарар билан боғлиқ айбдорнинг ҳаракатлари инобатга олинади.

1.3. Юридик шахслар жавобгарлигининг роман-герман (континентал) ҳуқуқ тизимидаги хусусиятлари

Роман-герман (континентал) ҳуқуқ оиласига асосан континентал Европа давлатлари киради. Юридик шахсларнинг жиноий жавобгарлиги нуқтаи назаридан тадқиқот учун қизиқарли ҳисобланган давлатларга континентал Европанинг Германия, Франция ва Нидерландия давлатлари қонунчилиги киради.

Ф р а н ц и я

Франциянинг инқилобгача бўлган ҳуқуқида фақат айрим жамоаларнинг жиноий жавобгарлиги белгиланган эди. Бундай жамоаларга турли ассоциациялар, корпорациялар, университет жамоалари, ҳатто алоҳида одамлар яшайдиган ҳудудий жамоалар сифатида шаҳарлар кирган. XVI-XVII-асрларда Францияда бундай жамоалар сони кескин ошиб борган, бунга сабаб мамлакат иқтисодиётининг мунтазам ўсиб бориши ва жамиятда янги синф-буржуазия синфининг вужудга келиши бўлган.

1670 йилдаги жиноят процесси соҳасида ишлаб чиқилиб нашр қилинган йирик орданансда бутун бошли бўлим жамоани жазолашни назарда тутувчи нормалардан иборат бўлиб, унда алоҳида жамоа сифатида шаҳарларга тайинланадиган жазолар турлари ва тайинлаш тартиби кўрсатилган эди. Ордананс судьяга шунақа жазо турларини тақлиф қилганки, унда қонунга кўра субъектнинг “жиноят”и имкон қадар унинг статуси ва табиатига максимал даражада мос келиши лозим эди. Жазолар тизими мумкин қадар катта жарима, турли хил тўловлар ва сотиб олишлар каби

мулкый характердаги жазо турларини назарда тутган. Шаҳарлар учун эса алоҳида бирлашма сифатида бошқа жазо турлари ҳам назарда тутилган эди, масалан, бутунлай бузиб ташлаш, маълум ҳуқуқлардан маҳрум қилиш, имтиёз ва енгилликлар бериш ҳуқуқидан маҳрум қилиш каби жазо турлари шаҳарлар учун қўлланилиши назарда тутилган.

1789-1794 йиллардаги Францияда юз берган буюк француз инқилоби бир томондан асосий мақсад сифатида индивидуал эркинликлар ва индивидуал жавобгарлик принципларини мустаҳкамлаб қўйган бўлса, иккинчи томондан, профессионал белги билан ташкил этилган ҳар қандай ташкилотлар фаолиятини таъқиқлаб қўйди ва фаолияти фойда олишни назарда тутган корпорацияларга алоҳида рухсат бериш тизимини жорий этди. Натижада фақат айрим тижорат бирлашмалари, ҳамда давлат ва коммуна каби юридик шахслар учун жиноий жавобгарлик институтини тугатди. Шу боис, 1810 йилдаги Франция Жиноят кодексида юридик шахсларнинг жавобгарлиги назарда тутилмаган эди.

Франциянинг амалдаги Жиноят кодекси 1992 йилда қабул қилинган бўлиб, бу кодекс Умумий ва Махсус қисмлардан иборат ва юридик шахсларнинг жиноий жавобгарлиги масаласи ҳар иккала қисмда ҳам батафсил ёритиб берилган¹.

Франция ЖКнинг 121.2-моддасида, “давлатдан ташқари юридик шахслар жиноий жавобгарлигининг асосий белгилари, шу кодекснинг 121.4-121.7-моддаларида ёки бир қатор қонуности ҳужжатларида жиноий қилмиш бирор орган ёки унинг вакили жиноятнинг бажарувчиси ёки иштирокчиси сифатидаги жавобгарлигини” назарда тутди.

Бу ерда биринчи навбатда француз хусусий ҳуқуқида назарда тутилган тижорат жамиятлари, турфа хил ассоциация, фондлар ва шунга ўхшаш фуқаровий-ҳуқуқий бирлашмалар, шунингдек, қонуний асосга эга бўлган

¹Қаранг: Франция Жиноят кодекси. СПб., 2003.

хусусий гуруҳлар ва касаба уюшмалари киради. Агарда улар фаолиятига француз юрисдикциясини татбиқ этиш имконияти мавжуд бўлса, жиноий жавобгарликка хорижий хусусий ҳуқуқ юридик шахслари ҳам тортилиши мумкин.

Булар биринчи тоифадаги юридик шахслар ҳисобланадилар. Бошқа тоифадаги юридик шахсларга оммавий ҳуқуқ юридик шахслари киради. Маълумки, Франциянинг 1970-1980 йиллардаги Жиноят кодекси лойиҳаларида мазкур субъектлар жиноят қонунчилиги доирасига киритилмаган эди. Аммо, ушбу масалани қонунчилик органидаги муҳокамалари давомида оммавий юридик шахслар учун ҳам жиноий жавобгарлик белгилаб қўйилди, фақат бу масалада давлатга нисбатан жавобгарлик белгиланмади.

Тадқиқотчи Н. Е. Крилованинг таъкидлашича “француз қонунчилигида юридик шахсларнинг жавобгарлиги ижтимоий ва қўшимча жавобгарликни англатади”¹.

Бунинг сабаблари қуйидагича: биринчидан-, юридик шахслар жиноий жавобгарликка фақат жисмоний шахслар билан бирга тортиладилар, аммо уларнинг ўрнига эмас. ЖКнинг 121-2-моддасида махсус кўрсатилганки, “юридик шахсларнинг жавобгарлиги жисмоний шахсларнинг ҳам жавобгарлигини истисно этмасдан, уни “бажарувчи ёки шу ҳаракатни иштирокчиси” деб эътироф этади.

Иккинчидан, Франция ЖКда юридик шахсларнинг жиноий жавобгарлиги қуйидаги иккита шартлар билан изоҳланади:

1) жиноят юридик шахснинг манфаатлари йўлида содир этилган бўлиши;

¹ Қаранг: Крылова Н.Е. Основные черты нового Уголовного кодекса Франции. -М., 1996. - С. 53.

2) унинг раҳбари ёки вакили томонидан содир этилиши лозим. Жиноятни юридик шахс манфаатлари йўлида содир этилиши деганда, жиноятнинг содир этилиши натижасида юридик шахс маълум наф кўриши, яъни мулкӣ ёки бошқа кўринишдаги фойда кўриши назарда тутилади.

Юридик шахсларнинг жиноий жавобгарлиги фақат қонунда ёки қонун ости ҳужжатларида алоҳида назарда тутилган ҳолатлардагина юзасага келади.

Юридик шахсларнинг “айби” муаммоси француз жиноят-ҳуқуқий фанида кенг муҳокама қилиниб келинмоқда. Бир гуруҳ француз муаллифларнинг фикрича, “юридик шахс фақат ўз вакиллари орқали ҳаракат қилганлиги боис, унинг ҳаракатлари маънавий элементга эга эмас, шу сабабли юридик шахс қилмишида айб бўлиши ҳам мумкин эмас деб мулоҳаза билдириб, бундай ҳолатда юридик шахслар жавобгарлиги “сохта” жавобгарлик бўлиб қолади” деб эътироф қиладилар. Француз ҳуқуқшуносларининг бошқа вакиллари эса, бу вақни ва юридик шахсларнинг “сохта” жавобгарлиги ҳақидаги бошқа вақларни асоссиз ҳисоблаб, унда фуқаролик-ҳуқуқий ҳолатларда ҳам юридик шахсларнинг жавобгарлигини бекор қилишга тўғри келади, чунки фуқаролик-ҳуқуқий ҳолатда ҳам юридик шахсларнинг жавобгарлиги, шу ташкилотнинг айби мавжудлигини исботлашни талаб этади деган фикрларни баён қилишади.

Алоҳида назарда тутилган ҳолатлар деганда энг аввало жиноят юридик шахснинг раҳбари ёки унинг вакили томонидан содир этилиши тушунилади. Бу ерда жиноят субъектлари билан боғлиқ айрим ҳолатлар мавжудки, улар ташкилот фаолияти билан бевосита боғлиқ. Ташкилотда ишлайдиган техник ходимлар, хизмат кўрсатувчи ходимлар, оддий ходимлар, яъни таъсис ҳужжатларида ташкилот вакили сифатида эътироф қилинмаганларнинг қилмиши, ташкилотни жавобгарликка тортилишига асос бўлмайди. Бу далил юридик шахсларни жиноий жавобгарликка тортиш тарафдорларининг фикрича эътиборга лойиқ. Уларнинг фикрича бу ҳолат техник муаммолардан

бири ҳисобланади ва жиноий жавобгарликни тақсимланишига таъсир кўрсатади.

Франция қонунчилигига кўра юридик шахсларнинг жавобгарлиги барча жиноятлар учун белгиланмаган, фақат қонун ости ҳужжатларида назарда тутилган ҳолатлардагина бу жавобгарлик юзага келади.

Тадқиқотчи Б. В. Волженкиннинг қайд этишича Франция жиноят қонунчилиги бундай ҳолатлар доирасини белгилаб беради¹. Бу каби жиноятлар қаторига инсониятга қарши жиноятлар, гиёхвандлик моддаларини тайёрлаш, уларни сақлаш, узатиш, экспорт ва импорт қилиш, бошқа одамларнинг ҳаётини хавф остига қўйиш, жисмоний ва юридик шахсларни дискриминация қилиш, одамлар устида турли тажрибалар ўтказиш, инсон кадр-қиммати, меҳнат қилиши ва яшаш шароитига мос келмаган аҳволга солиб қўйиш, шахсий ҳаёт дахлсизлигини бузиш, тухмат қилиш, ЭҲМ картасидан олинган маълумотлар ёрдамида инсоннинг ҳуқуқларига тажовуз қилиш, қариндош уруғчилик муносабатларига тажовуз қилиш, қўшмачилик, турли кўринишдаги ўзгалар мулкни ўзлаштириш, ишончни суиистеъмол қилиш, гаровга қўйилган ёки хатланган мулкни суиистеъмол қилиш, тўловга лаёқатсизликни сохталаштириш, жиноий йўл билан топилган мулкни сотиб олиш, мулкка зарар етказиш ёки уни нобуд қилиш, маълумотларни автоматик тарзда қайта ишловчи тизимга тажовуз қилиш, миллатнинг асосий манфаатларига (давлатга хоинлик қилиш, жосуслик, фитна ва ҳ.к.), хиёнат қилиш терроризм, жангари гуруҳлар, ҳаракатлар ташкил қилиш ва улар фаолиятида иштирок этиш, пора бериш ва таъсир ўтказиш, жамоатчилик ишларига тўсқинлик қилиш, вазифаларни ноқонуний ўзлаштириб олиш, ноқонуний унвонларни эгаллаш ва реклама қилишда мансабидан фойдаланиш, жиноят ишлари бўйича одил судлов ҳокимиятига тажовуз қилиш, ҳужжатларни қалбакилаштириш, пул, қимматли қоғозлар, почта

¹ Қаранг: Волженкин Б.В. Уголовная ответственность юридических лиц. - СПб., 1998. С. 23.

маркаларини калбакилаштириш, давлат ҳокимияти органлари рамзларини сохталаштириш каби 32 дан зиёд жиноятлар киради.

Франция ЖК юридик шахсларнинг жиноий жавобгарлигида нафақат шу шахсларнинг раҳбарлари ёки вакилларининг жиноий фаолияти учун балки уларнинг суиқасди учун ҳам жавобгарликни назарда тутди. Ундан ташқари, ЖК да юридик шахсларнинг рецидив жинояти, шунингдек, уларни реабилитация қилиш тартибини ҳам белгилайди.

Юридик шахслар учун жиноий-ҳуқуқий санкциялар Франция ЖКнинг 2 бўлим, 1 боб, учинчи титулида батафсил берилган бўлиб, уни тадқиқотчи А. А. Меньших ўз тадқиқотларида таҳлил қилиб уларни қуйидаги учта гуруҳга бўлади:

- 1) жиноят санкциялари – жиноят содир қилганлиги учун;
- 2) тузатувчи санкциялар – турли ҳуқуқбузарликлар учун;
- 3) 2 кичик бўлимда кўрсатилган тартиббузарлик учун¹.

Жиноят ва тузатувчи санкцияларга қуйидаги санкциялар киради:

1) жарима – жисмоний шахслар учун тайинланадиган жариманинг беш баравар миқдоридаги ёки жисмоний шахсга нисбатан жарима қўлланилмаган бўлса 1000 000 евро жарима;

2) тугатиш – агарда ташкил этилган юридик шахс норматив ҳужжатларда кўрсатилган фаолиятидан четга чиқиб жиноят содир қилиши ёки жисмоний шахс содир қилиши мумкин бўлган жиноятни содир қилиши ва унинг учун беш йилдан кўпроқ озодликдан маҳрум қилиш жазоси назарда тутилган бўлиши;

3) таъқиқлаш – доимий ёки беш йилгача бевосита ёки билвосита қайсидир бир касбий ёхуд жамоат фаолиятининг бир ёки бир неча тури билан шуғулланиш ҳуқуқидан маҳрум қилиш;

¹ *Қаранг: Меньших А.А. Охрана окружающей среды во Франции. Уголовно-правовые аспекты // Журнал российского права. 2000. № 10. С. 143 - 144.

- 4) суд назорати – беш йил ёки ундан кўпроқ муддатга суд назорати ўрнатиш;
- 5) ёпиш – доимий ёки беш йилгача битта ёхуд бир нечта ташкилотни жиноят содир қилишга шарт-шароит яратиб берганлиги ҳолатларида;
- 6) маҳрум қилиш – доимий ёки беш йилгача давлат органлари билан турли шартномалар тузиш ҳуқуқидан;
- 7) таъқиқлаш – доимий ёки беш йилгача аҳолини жамғармаларини жалб қилишга таъқиқ қўйиш;
- 8) таъқиқ – доимий ёки беш йилгача қандайдир чек, қимматли қоғоз чиқариш ёки чек бўйича маблағларини олиш ёхуд аккредитивлардан фойдаланишга таъқиқ қўйиш;
- 9) мусодара қилиш – жиноят содир қилиш қуроли ёки жиноят содир этишга мўлжалланган предметларни;
- 10) суд қарорларининг чиққанлиги ҳақида матбуотда, ОАВ ёки нашр ҳолатида ёки аудиовизуал ҳолатда эълон қилиши;
- 11) жиноят содир қилиш қуроли сифатида ёки унинг ёрдамида содир этилган ҳайвонни мусодара қилиш;
- 12) 5 йилгача ёки муддатсиз ҳайвон ушлашга таъқиқ қўйиш;
- 13) 5 йил муддатга давлатдан, маҳаллий ҳокимият органларидан, ташкилот ва муассасалардан моддий ёрдам олиш ёки жамоатчилик ишлари билан шуғулланувчи хусусий шахслардан молиявий ёрдам олиш;
- 14) доимий ёки беш йил муддатга битта ёки бир нечта муассасаларни тўғридан тўғри ёхуд билвосита бир ёки бир неча касбий ёки жамоатчилик фаолиятини тўхтатиб қўйиш;
- 15) ЖКнинг 131-21-моддасида кўрсатилган тартибда мол-мулкни мусодара қилиш.
- 16) Кодекснинг кичик бўлимида келтирилган тартиббузарликлар бўйича юридик шахслар жавобгарлиги, ЖКнинг 131-40-моддасида шу

кодекснинг 131-42-моддасида назарда тутилган жарима ёки ҳуқуқларни чеклаш ёки маҳрум қилиш назарда тутилган.

Янги ЖК кучга киргандан кейин Францияда 8 ой давомида юридик шахсларнинг жиноий жавобгарлик ҳолати бирор марта ҳам қайд этилмаган. Умуман олганда юридик шахсларнинг корпоратив жавобгарлиги Франция амалиётида кам учрайди. Ҳуқуқни муҳофаза қилиш органлари юридик шахсларни жиноий жавобгарликка тортишга доим шошилишмайди. Ҳар йили мамлакат миқёсида бир нечтагина юридик шахс жавобгарликка тортилади холос.

Шундай ҳолатлардан бири 1995 йил 8 ноябрда фуқаролик тартибда тушган шикоят асосида кўзғатилган бўлиб, ушбу ҳолат товарларни сохталаштирганлик учун тушган шикоят эди. Мазкур ҳолат бўйича ҳуқуқий мақоми (юридик ёки ноюридик шахс) алоҳида муҳокама қилинган иккита ассоциация жиноий жавобгарликка тортилган.

Сўнгги йиллардаги мисоллардан бири сифатида 2013 йил 18 июндаги суд қарорини келтириб ўтса бўлади. Ишнинг мазмунига кўра чанғи учиш бўйича мусобақа уюштирган спорт ассоциацияси, мусобақа қатнашчиларининг хавфсизлигини етарли даражада таъминламаганлиги оқибатида битта спортчи ҳалок бўлган.

Барча ҳолатларда юридик шахсларга нисбатан жарима жазоси қўлланилган. Энг қизиғи барча юридик шахсларга нисбатан кўзғатилган жиноят ишлари бўйича чиқарилган қарорлар устидан бирорта ҳам шикоят берилмаган, гарчанд француз юристларининг фикрича бу жазолар жуда ҳам қаттиқ бўлсада қонунан асослаб берилмаган. Хусусан, қарорда ҳақиқатдан ҳам суд жиноий қилмишни содир этган шахсларнинг барчаси аниқланганми (юридик шахсларнинг раҳбарлари, вакили ёки бошқа ходими), ва бу жиноят ташкилотнинг фойдаси учун содир этилганми ва ҳ.к. каби саволлар жавобсиз қолган.

Франциянинг жиноят қонунчилиги ўз вақтида Голландия жиноят қонунчилигига катта таъсир ўтказган. Бунга сабаб, Голландияда 1810 йилдан 1886 йилгача Голландия ҳудудида француз Жиноят кодекси қўлланилган ва XIX-асрнинг охирида миллий Жиноят кодекси билан алмаштирилган¹.

Голландия қонунчилигига кўра, юридик шахс деб оммавий ҳуқуқ субъектлари (давлат, ҳокимият идоралари, муниципалитет) ва ўз хизматчилари иш фаолиятини ташкил этадиган ва назорат қиладиган тадбиркорлик фаолияти билан шуғулланувчи бошқа корпоратив ташкилотлари топилади². Аммо давлат, ҳокимият ва муниципалитетлар маълум даражада дахлсизлик ҳуқуқига эга, чунки уларда давлат органлари деган мақоми бўлиб, улар қонун билан юклатилган маъмурият мажбуриятларни амалга оширишади.

Давлат ва унинг органлари иммунитетини илмий адабиётларда танқид остига олинган. Бу ҳақда А. Н. Тарбагаев шундай дейди, “тушунарсиз, нима учун бир ҳолатда маъмурий мажбуриятларни бажариш жиноий жавобгарликка тортишга тўсқинлик қилади, етказилган зарарни қоплаш учун даво қилганда эса ундай эмас. Бошқа томондан шундай иммунитет учун бу ҳолат фойдали ҳам, чунки давлат ўзини ўзи жазолаб жарима тўлаш орқали пулни бир чўнтагидан олиб, иккинчи чўнтагига солади”³.

Юридик шахсларни жиноий жавобгарликка тортишнинг муҳим шартларидан бири корпорациянинг айби мавжудлигини аниқлаш масаласидир.

Англо-саксон ҳуқуқ оиласига кирадиган мамлакатлардан фарқли ўлароқ, голланд жиноий-ҳуқуқий фани юридик шахсларнинг мустақил айби борлигини асослашга ҳаракат қилган. Шу сабабли, юридик шахсларнинг

¹ Қаранг: Кабилова С. А., Заман Ш.Х. Становление и развитие уголовного права зарубежных стран. - Муром, 2004. - С. 43.

² Қаранг: Тарбагаев А. Н. Введение в уголовное право Нидерландов: основные институты общей части. - Красноярск, 2001. - С. 29.

³ Қаранг: Тарбагаев А. Н. юқоридаги китоб 30 –Б.

жавобгарлигини, айбини аниқлаш учун жисмоний шахсларнинг ҳаракатига аниқ розилик билдириш, яъни унинг ҳаракатлари тўғрисида хабардор бўлиш ва қўллаб қувватлаш лозим.

Голландия жиноят қонунчилигига кўра, юридик шахс ҳар қандай жиноят содир этганлиги учун жавобгарликка тортилиши мумкин, фақат суд амалиёти айрим истиснолар билан (масалан, жинсий кўринишдаги жиноятлар учун юридик шахс жавобгарликка тортилиши мумкин эмас). Шунга қарамасдан бу мамлакатнинг ҳуқуқни қўллаш амалиётида одам ўлдириш жинояти учун ташкилот жиноий жавобгарликка тортиш ҳолатлари ҳам учрайди. Шундай қилиб, Голландия жиноят қонунчилигида корпорациялар томонидан содир этилиши мумкин бўлган жиноятларнинг қатъий рўйхати келтириб ўтилмаган.

Голландия жиноят ҳуқуқи юридик шахслар (корпорациялар) томонидан содир этиладиган жиноятларнинг қатъий рўйхатини бермайди. Чеклашлар эса худди англо-саксон ҳуқуқ оиласидагидек.

Юридик шахсларга табиий равишда қўлланилиши мумкин бўлмаган (масалан, қамоққа олиш) жазо турларидан бошқа барча санкцияда кўрсатилган жазо турлари қўлланилиши мумкин. Голландия ЖКда асосий жазо тури худди бошқа давлатларникидек жарима жазоси ҳисобланиб, у содир этилган жиноятнинг оғирлик даражасига қараб олтига тоифага бўлинади¹.

Голландия ЖКнинг 23-моддасининг 7-қисми талабларига кўра юридик шахсларга нисбатан қўлланилиши мумкин бўлган жариманинг энг баланд миқдори, агар суд фикрига кўра юридик шахсга қўлланилган жарима миқдори нисбатан енгил деб ҳисобласа юқори тоифадаги жарима миқдорини тайинлаши мумкин. Шу боис, олтинчи тоифадаги жарима жазоси фақат юридик шахсларга нисбатан қўлланилади. Иқтисодий жиноятлар

¹ Қаранг: Уголовный кодекс Голландии / Науч. ред. проф. Б.В. Волженкин. - СПб, 2001. - С. 55.

тўғрисидаги Қонунда юридик шахслар учун жаримадан бошқа жазо турлари ҳам келтириб ўтилган, улар қаторига жиноят содир этишда фойдаланилган предметларни мусодара қилиш, корпорация фаолиятини бир йилгача бўлган муддатга тўхтатиб қўйиш, маълум имтиёз ва преференциялардан икки йилгача маҳрум қилиш, корпорация фаолияти устидан назорат ўрнатиш, ҳукми матбуотда чоп этиш, ноқонуний олинган фойдаларни мусодара қилиш ва бошқалардир¹.

Жиноят содир этишда фойдаланилган предметларни мусодара қилиш, имтиёз ва преференцияларни қўллашга ғайриқонуний равишда тўсқинлик қилиш каби жиноят турлари Ўзбекистон Республикасининг амалдаги Жиноят кодексида ҳам мавжуд бўлиб, бу ҳолат фақат жисмоний шахсларга нисбатан қўлланилиши назарда тутилган. Масалан, айрим ўта оғир тоифадаги жиноятларни содир қилишда қўлланилган ўқ-отар қуроллари, гиёҳвандлик воситалари (ЖКнинг 97, 164, 242, 273. 275-м.м.) ёки тадбиркорлик фаолиятида имтиёз ва преференцияларни қўллашга ғайриқонуний равишда тўсқинлик қилиш (192⁶-м.) учун жиноий жавобгарлик белгиланган.

Юридик шахсларни тугатишда кўплаб муаммолар мавжуд, жумладан, жисмоний шахснинг ўлими жиноий таъқибни амалга оширишни имконсиз қилиб қўяди.

Аммо одам ўлими ва юридик шахсни тугатилиши турли кўринишдаги воқеликдир, чунки юридик шахсни ўз фаолиятини тугатилиши жиноий жавобгарликдан бўйин товлашнинг бир усули бўлиши ҳам мумкин. 1996 йилнинг март ойида Голландия Олий суди юқорида келтириб ўтилган ҳолатларда жиноий жавобгарлик масаласи фақат жисмоний шахсларга нисбатан қўлланилиши ва юридик шахсларга нисбатан эса, татбиқ этилмаслиги ҳақида қарор чиқарди². Олий суднинг мазкур қарори юридик

¹ Қаранг: Р.В.Минин. Корпоративная уголовная ответственность. Уч. пособия. Тюмень, изд-во ТГУ. 2016г. –С.30.

²Қаранг: ўша ерда 31бет.

шахс томонидан содир этилган фирибгарлик жиноят иши юзасидан чиқарилган бўлиб, юридик шахс ўзига нисбатан қўзғатилган жиноят иши мавжудлигини билиб қолиб, ўз фаолиятини тугатган. Олий суд қарорида “агарда юридик шахс фаолиятини ўз-ўзидан тугатиш факти, жиноят иши қўзғатилгангача бўлган даврда тугатилган бўлса ҳам бундай ташкилот жиноий жавобгарликка тортилиши лозим” дейилган. Бу шуни англатадики, жазо ташкилот тугатилган тақдирда ҳам юзага келади.

Н и д е р л а н д и я Қ и р о л л и г и

Нидерландия жиноят ҳуқуқи манбаси сифатида 1881 йилда қабул қилиниб, бир қатор ўзгартиш ва қўшимчалар киритилган Жиноят кодекси, Иқтисодий жиноятлар тўғрисидаги 1950 йилдаги, 1994 йилдаги Йўл ҳаракати хавфсизлиги тўғрисидаги, 1928 йилдаги Наркотик моддалар тўғрисидаги, 1989 йилдаги қурол ва у билан таъминлаш тўғрисидаги қонунлар ҳисобланади. Турли хил қоидаларни тартибга солувчи, уни бузганлик учун кам аҳамиятли қилмиш сифатида эътироф этувчи бир қатор қонуности актлари мавжуд.

Юридик шахс сифатида нидерланд қонучилигига кўра оммавий ҳуқуқ субъектлари (давлат, вилоят, муниципалитетлар) ва бошқа корпоратив бирлашмалар (фирма, ассоциация ва ҳ.к.) аниқроғи тижорат фаолияти билан доимий асосда шуғулланувчи ва ўз ходимлари фаолиятини ташкил этувчи ва назорат қилувчи шахслар назарда тутилган. Нидерландия Олий суди қарорига кўра давлат, Марказий ҳукумат мисолида жиноий жавобгарликка тортилмайди. Масалан, 1994 йилда давлат экологик жиноятларни содир этишда айбланган эди (ҳарбий аэродромда кўп миқдорда керосинни оқизиб юбориб, атроф муҳитга катта зарар етказган). Бундай қарор чиқарилишига асос ҳокимиятлар бўлиниши принципи ҳисобланган. Суднинг фикрича Марказий ҳукумат тўлиқлигича ва вазирлик парламент олдида жавобгардирлар. Аммо, Олий суд нима учун давлат маъмурий ва фуқаролик тартибида жавобгарликка тортилиши мумкину, лекин жиноий жавобгарликка

эса тортилиши мумкин эмас деган саволга жавоб бермаган. Айрим олимларнинг фикрича Олий суднинг масалага бундай ёндашиши субъектларнинг қонун олдида тенглиги принципига зид келади. Агарда бундай қилмиш хусусий авиакомпания томонидан содир этилганда, у ҳеч шубҳасиз жиноий жавобгарликка тортилган бўларди.

Нидерландияда вилоятлар ва муниципалитетлар чекланган иммунитетга эга, чунки улар давлат органлари мақомига эга ва қонун билан юкланган маъмурий мажбуриятларга эгадирлар. Жумладан, вилоятлар тўғрисидаги қонуннинг 154-моддасига кўра улар вилоятларда ичимлик суви тармоғи ва қурилмалари фаолиятларини назорат қилишади. Шу сабабли, вилоят ҳукумати ўсимликларни ва ахлатларни ёққанлиги учун бу борадаги мажбуриятларини бажарганлиги боис, атроф-муҳитни ифлослантирганлиги учун жиноий жавобгарликка тортилмайди. Агарда давлат органи (вилоят ёки муниципалитет) фуқаролик ҳуқуқий шартномага кўра зарар етказганда эди, улар шартнома шартларини бузганлиги учун эҳтимол жиноий жавобгарликка тортилиш мумкин эди.

Келтириб ўтилганлардан ташқари, Нидерландияда жиноят субъектлари сифатида яна тижорат фаолияти билан доимий асосда шуғулланувчи ўз хизматчилари фаолиятини ташкил этувчи ва назорат қилувчи юридик шахслар ҳам тан олинади. Юридик шахсларга яна ҳуқуқ субъекти деб эътироф этилган турли ширкатлар, юк ташувчи компаниялар ва фондлар киради.

Нидерландия жиноят қонунчилигида ҳам ташкилотларни жиноий жавобгарликка тортишнинг шarti сифатида корпорациянинг “айби”ни аниқлаш белгиланган. Бу ерда англо-саксон ҳуқуқ тизимида кирувчи давлатлар қонунчилигидан фарқли ўлароқ юридик шахсларнинг алоҳида айби мажудлигини асослаб беради. Шу сабабли юридик шахсни қилмишда айбдор деб топиш учун, шу юридик шахс жисмоний шахс маълум ноқонуний қилмишни содир этиши ҳақида унга розилик билдириши билан бир вақтда жисмоний шахс ҳаракатларини маъқуллаши ҳам жоиз.

Нидерландия ЖКда компания ходимларининг қайси ҳаракатларини ташкилот ҳаракати билан тенглаштирилиб баҳолаш лозимлиги ҳақида бирорта ҳам кўрсатма йўқ. Лекин, 1950 йилги иқтисодий жиноятлар тўғрисидаги Қонунда, “юридик шахс барча ходимлари, яъни бошқарувчилари, агентлари ва вакилларини меҳнат шартномаларида кўрсатилган хизмат ваколати давомида содир этган қилмишлари учун жиноий жавобгарликка тортиладилар” деб кўрсатилган.

Қуйида корпорация ходимларининг айрим ноқонуний ҳатти-ҳаракатлари учун корпорацияни жиноий жавобгарликка тортиш тамойиллари келтириб ўтилган:

Биринчидан, корпорация ўз ходимларини шундай ёки бошқача иш тутишини аниқлаши лозим.

Иккинчидан, ходимнинг ҳаракатлари корпорацияни қониқтирадиган тамойиллар доирасига кириши жоиз, чунки ходимнинг бу ҳаракатларини компания иш амалиётида учрайдиган одатий ҳолат сифатида қабул қилиниши лозим.

Юридик шахс ўз ўзидан ўзи содир этган жиноий қилмиши билан бир вақтда, ўз ходимлари хизмат вазифасини бажариши муносабати билан содир этган қилмиши учун ҳам жавобгардир, агарда шу ходимларнинг фаолиятини назорат қилишса ва улар фаолиятини кимдир бошқариб турган бўлса. Бундай шахслар сирасига қандайдир ҳаракатни содир этиш ёки содир этмаслик, шунингдек, шундай ҳаракатларни қўллаб-қувватлаш тўғрисида қарорлар қабул қилиш ваколатига эга бўлган шахслар ҳисобланади. Агарда йўл қўйиш (ҳаракатсизлик) ҳолатлари юз берса текширув ўтказилиб, шахс шу ҳаракат ёки ҳаракатсизликнинг олдини олишга қаратилган ўз ваколати доирасига кирадиган ва зарур бўлган барча чораларни кўрганми ёки атайлаб шу хавфни юзага келишига сабабчи бўлганми? –деган савол ўз ечимини топиши зарур.

Нидерландия Жиноят кодексида компанияларнинг қайси ходимлари ҳаракатларини юридик шахсларнинг ҳаракатлари билан таққослаш борасида аниқ кўрсатмалар мавжуд эмас.

И. В. Ситковский нидерланд қонунчилигини ўрганиш борасида олиб борган ўз тадқиқотида қуйидагиларни маълум қилган: “Нидерландия корпоратив жиной жавобгарлиги институтининг ривожланиши шундан далолат берадики, ноқонуний қилмиш содир этган жисмоний шахснинг ҳаракатлари корпорациянинг ноқонуний ҳаракати деб қабул қилинади, ҳатто бундай ҳаракатни мансаб даражасидан қатъий назар ҳар қандай рангдаги хизматчи содир этган бўлса ҳам” – дейди¹.

Шунга ўхшаш фикрни А. Н. Тарбагаев ҳам билдирган “ҳеч ким юридик шахснинг ҳаракатларини қўриши мумкин эмас, чунки унинг ҳаракатлари ташкилотда ишлаётган ходимларнинг хатти-ҳаракатларидан иборат бўлади. Аммо, Нидерландия Олий суди ўз раҳбарий тушинтиришларида эътироф этадики, “юридик шахс берилган ваколати доирасида, ўз ҳудудида вазиятни ўз назоратига олиши лозим, ҳатто агарда жисмоний шахснинг (ходимининг) ҳаракатлари ўрнатилган қоида доирасидан ташқарига чиққан бўлса ҳам” деган².

Юридик шахс унга қўйилган жиной қилмиши учун ҳам, ўз хизматчисининг жиной қилмиши учун ҳам жавобгарликка тортилади, агарда хизматчи ўз хизмат вазифасини бажариш пайтида вазиятни аниқ назорат қилган ёки жинойт содир этилишига йўл қўйганлиги аниқланган бўлса.

Агар ҳуқуқбузарлик юридик шахс томонидан содир этилган деб ҳисобланса, жиной таъқибга ва жавобгарликка бевосита ноқонуний ҳаракатни бажаришга буйруқ бериши орқали ҳуқуқбузарлик содир этилишига олиб келган шахс ҳам, бу ҳаракатни бошқарган шахс ҳам жавобгар бўлади.

¹ Қаранг: » Ситковский И.В. Уголовная ответственность юридических лиц: Дисс. канд. юрид. наук: 12.00.08. - М, 2003. С. 71.

² Қаранг: Тарбагаев А.Н. Введение в уголовное право Нидерландов: основные институты общей части. - Красноярск, 2001. С. 30..

Аммо, корпорация билан унинг раҳбарлари ҳаракатлари орасида мустаҳкам алоқа йўқ; бўлсада корпорация жисмоний шахс жавобгарликка тортилмаган ҳолатда ҳам жавобгар ҳисобланади. Бунга мисол қилиб, Нидерландия ЖКнинг 51-моддаси 2-қисмида келтирилган қондан келтириш мумкин, бу қоидада: “агарда қилмиш юридик шахс томонидан содир этилган бўлиб, қўзгатилган жиноят иши бўйича жазо тайинланиши ёки чоралар кўрилади агарда қонун талабларига кўра:

- 1) юридик шахсга нисбатан;
- 2) ким бу қилмишни содир этган ёки содир этишга раҳбарлик қилган бўлса; ~~ёки~~
- 3) биринчи ва иккинчи ҳолатдаги қатнашган шахсларнинг биргаликдаги ҳаракатлари натижасида юз берса.

Г е р м а н и я Ф е д е р а т и в Р е с п у б л и к а с и

Германия жиноят ҳуқуқининг асосий манбаи 1871 йилда қабул қилинган Германия Жиноят кодекси ҳисобланади. Мазкур кодексдан ташқари юридик шахсларнинг жавобгарлиги масаласи Германиянинг бошқа қонун ҳужжатларида ҳам белгилаб қўйилган, масалан, “Ноқонуний гиёҳвандлик воситаларини ўтказиш ёки уюшган жиноятчиликнинг бошқа кўринишларига қарши кураш тўғрисида”ги Германия Қонунида ҳам юридик шахсларнинг шундай жавобгарлиги назарда тутилган¹.

Айрим ҳуқуқшунос олимларнинг фикрича Германия қонунчилигида ташкилотларнинг жиноий жавобгарлиги масаласи АҚШ ва Франция қонунчилигига нисбатан кам ўрганилган деб ҳисоблайдилар². Бунинг сабаби шуки, ГФРда юридик шахслар жиноят субъекти бўлиши олмайди, аммо бир қатор ҳолатларда уларга нисбатан жиноий жазо қўлланилиши мумкин.

¹ Қаранг: Шумилов В.М. Введение в систему публичного права ФРГ // Право и политика. - 2001.-№10.-С. 28.

²Қаранг: Михеев Р.И., Корчагин А.Г., Шевченко А.С. Уголовная ответственность юридических лиц: за и против. - Владивосток, 1999. - С. 12.

Бундай ҳуқуқий тузилиш ҳуқуқий адабиётларда квазижиноий жавобгарлик деб номланади¹.

Германия Федератив Республикасининг қонунчилигига асосан, агар корпорацияларнинг вакиллари ёки раҳбарларининг ҳуқуққа ҳилоф ҳаракатлари корпорациянинг қонуний мажбуриятларга асосланган фаолиятига зид келса ёки корпорацияга молиявий фойда келтирса (ёки компанияга молиявий фойда келтиришни назарда тутса), шунингдек корпорация ходимларининг ноқонуний ҳаракатларини олдини олиши мумкин бўлган мансабдор шахслари томонидан бундай ҳаракатларни олди олинмаса ёхуд етарли даражада назорат амалга оширилмаган бўлса, корпорация ҳам жисмоний шахс ҳам жарима жазосига тортилади.

Юқорида айтиб ўтганимиздек, Германия қонунчилиги юридик шахсларнинг жавобгарлигини назарда тутмаслиги сабабли, Германия ЖКда ташкилотнинг айбини белгиловчи қонун ҳужжатлар мавжуд эмас. Германия ЖКнинг §75 қуйидагилар келтириб ўтилган: “Агарда кимдир:

- 1) юридик шахснинг вакиллик органи ёки шу органнинг аъзоси сифатида намоён бўлса;
- 2) муамолага лаёқатсиз бирлашманинг раҳбари ёки аъзоси сифатида эътироф этилса;
- 3) тўла савдо ширкатининг ваколатли вакили сифатида иштирок этса;
- 4) юридик шахснинг ваколатли вакили ёки бош ишончнома орқали раҳбарлик ҳуқуқига эга шахс ёки савдо ташкилотининг ваколатли вакили ёхуд 2-сонли ёки 3-сонли рўйхатга киритилган шахслар бирлашмаси томонидан §§ 74-74с ва 74f келтириб ўтилган жазони қўллаш назарда тутилган ҳаракатларни содир этишга уринган ҳолатларда, предмет ёки унинг баҳоси ёки зарарни қоплашни талаб этилмайдиган ҳолларда, шу чораларни

¹Қаранг: Курс уголовного права. Учение о преступлении / Под ред. Н.Ф. Кузнецовой, И.М. Тяжковой. - М., 2002. - Том 1. - С. 88..

кўллаган пайтда, унинг ҳаракатлари учун жавобгарлик юридик шахсга ҳам юклатилади” дейилган¹.

Юқоридагилардан келиб чиқиб, хулоса қилиш мумкинки, ГФР жиноят қонунчилигида жиноий қилмиши учун ташкилотнинг жавобгарлигини назарда тутувчи жиноятларнинг тўлиқ рўйхати келтириб ўтилган.

Ўйлаймизки бундай нормаларнинг мавжудлиги “идентификация қилиш” принципига мос келади, деб айтиб бўлмайди, чунки бу принцип юридик шахсларнинг қилмишига нисбатан қўлланилади. Германияда эса “корпорация қилмиши” тушунчаси мавжуд эмас, шу боис ўз ўзидан юридик шахсларининг субстарини одамлардан излашга эҳтиёж йўқ.

Немислар жиноят қонунчилигида ташкилотлар фақат ўзлари иштирок этган қилмишлар учунгина жиноий жавобгарликка тортиладилар. Бу рўйхатга кирувчи жиноятлар тўлиқ ҳисобланиб, улар қуйидаги қилмишлардир: фаолияти конституцияга хилоф деб топилган партияларнинг фаолиятини давом эттириши; бирлашишга қўйилган таъқиқни бузиши; конституцияга зид деб топилган тарғибот материалларининг ташкилот томонидан тарқатилиши; фаолияти конституцияга зид деб ҳисобланган ташкилотларнинг белгиларидан фойдаланиш; куролли жиноий гуруҳлар тузиш; жиноий уюшма тузиш; террористик уюшма тузиш.

Турли хил жиноий жазоларнинг кўплигига қарамасдан ГФРнинг Жиноят кодекси юридик шахсларга нисбатан фақат жиноят предметини ёки унинг баҳосини ундириш ва жарима жазоси қўллаши мумкин. Кейинги йилларда ГФР ҳуқуқшунослари ва қонун чиқарувчи орган вакиллари орасида юридик шахсларнинг жиноий жавобгарлигини тартибга солувчи алоҳида институт ташкил этиш масаласи қизгин муҳокама қилинмоқда.

Юқорида келтириб ўтилган хорижий давлатларнинг юридик шахсларини жиноий жавобгарликка тортиш институти бизга уларни алоҳида ўрганиб, уларнинг ичидан бизнинг шароитимизга мос келадиган

¹ Қаранг: Уголовный кодекс ФРГ / Пер. с нем. - М.: ИКД «Зерцало. - М., 2001. - С. 55.

нормаларини танлаб олиб Ўзбекистон Республикасининг миллий қонунчилигида фойдаланиш имкониятини беради.

3-БЎЛИМ.

ШАРҚИЙ ЕВРОПА ВА МДҲ МАМЛАКАТЛАРИ ЮРИДИК ШАХСЛАРИ ЖАВОБГАРЛИГИНИНИНГ АЙРИМ ХУСУСИЯТЛАРИ.

3.1. Шарқий Европа ва МДҲ мамлакатларида юридик шахсларнинг коррупцион қилмишлари учун жавобгарликни белгиловчи моделлари

Маълумки, коррупцион қилмишлар учун жиноий жавобгарликнинг белгиланиши бу иллатга қарши курашнинг асосий қуролидир. Коррупцияга қарши кураш ва унинг олдини олиш масалалари халқаро ва миллий миқёсдаги сиёсатнинг устивор йўналишларидан бири бўлишига қарамасдан, жиноий-процессуал чеклаш чоралари коррупцияни чеклашнинг зарур қуроли сифатида қолмоқда. Коррупцион қилмишларни аниқлаш, текшириш, жиноий таъқибни амалга ошириш ва улар юзасидан адолатли суд қарорларини чиқариш жиноят ҳуқуқида мансабдор шахслар томонидан жиноят содир этишдан ўзини тийишни таъминловчи муҳим омил ҳисобланади. Ўз хизмат вазифасидан фойдаланиб қонунни бузганлик учун жиноий жавобгарликни муқаррар келиб чиқиши ҳолатини ўзи ҳар қандай коррупцияга қарши курашни асосий мақсад қилган мамлакатнинг антикоррупцион сиёсатининг устивор йўналиши бўлмоғи лозим.

Жиноий антикоррупцион чоралар билан боғлиқ кўплаб масалалар халқаро ва миллий қонунчиликда етарли даражада ўрганилган, таҳлил қилинган. Аммо, маълум бир муаммоли йўналишлар мавжудки, бу йўналишлар юзасидан сиёсий қарорлар қабул қилувчи, ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органлар, судлар, академик доирадаги ва бошқа мансабдор шахслар учун бир мунча қийинчиликлар келтириб чиқаради. Булар қаторига бир неча коррупцияга қарши кураш юзасидан қабул қилинган турли халқаро ҳужжатларга қўшилган (масалан, Коррупцияга қарши кураш бўйича БМТ,

Европа Иттифоқи, Иқтисодий Ҳамкорлик ва Ривожланиш Ташкилоти (кейинги ўринларда ИҲ ва РТ) нинг конвенциялари) шу жумладан Шарқий Европа ва МДҲ давлатларини ҳам келтириб ўтсак мақсадга мувофиқ бўлади.

Мазкур давлатларда коррупциянинг криминаллашувига қарши қаратилган кўплаб ислохотлар амалга оширилган бўлишига қарамасдан, у ерда ҳукм сураётган консерватив одатлар, ҳуқуқий воқелик кўргина ҳолатларда амалдаги қонунчилик нормаларининг бузилишига ва қонуннинг самарадорлигини оширишга жиддий тўсиқ бўлиб қолмоқда. Ушбу мамлакатларда қабул қилинаётган кўпгина коррупцияга қарши курашга қаратилган қонун ҳужжатлари турли сабабларга кўра ижроси амалда қўлланилиши таъминланмаяпти. Бунга сабаб, айрим ҳолларда сиёсий ироданинг етишмаслиги, раҳбарий кўрсатмаларнинг ва маълумотнинг етишмаслиги, шунингдек, уларнинг ижросини таъминлаш билан боғлиқ маблағларнинг назарда тутилмаганлиги каби ҳолатлар бўлиб қолмоқда.

Ундан ташқари, содир этилган коррупцион қилмишлар схемаларини тобора мураккаблашуви ва улар билан боғлиқ жиноятларнинг турли соҳаларда содир этилиши ҳам маълум қийинчиликларга сабаб бўлмоқда. Ушбу ҳолатлар тергов, прокурор ва суд органлари томонидан қонунларни қўллашда жиддий қийинчиликларнинг келиб чиқишига сабаб бўлмоқда.

Юқорида келтириб ўтилган бир қатор объектив ва субъектив факторлар ва уларнинг таҳлили Шарқий Европа ва МДҲ мамлакатларида юридик шахсларнинг жиноий жавобгарлигига бағишланган иккинчи тадқиқотимиз ҳисобланади. Биринчи тадқиқотимиз англо-саксон ва роман-герман ҳуқуқ оиласига кирувчи давлатларнинг юридик шахслари коррупцион қилмишлари учун белгиланган жиноий жавобгарлиги хусусиятларига бағишланган эди.

Ушбу тадқиқотимизнинг мақсади сифатида қуйидагиларни:

1. Юридик шахсларнинг коррупцион қилмишлар учун жавобгарлигини белгиловчи Шарқий Европа мамлакатларининг қонунчилигини таҳлил қилиш асносида, уларда мавжуд бўлган ижобий тажрибани ва мавжуд муаммоларни ўрганиш ва уларни бартараф этиш бўйича тавсиялар ишлаб чиқиш;

2. Ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органлар ва судларнинг бу борадаги эҳтиёжларини ўрганиш орқали уларни ўқитиш ва малакасини ошириш;

3. Тадқиқотлар орқали олинган ижобий натижаларни келажакда Ўзбекистон Республикасининг коррупцион қилмишлар учун юридик шахсларнинг жавобгарлигини белгиловчи қонун ҳужжатларини қабул қилишда ушбу нормаларни имплементация қилишни назарда тутати.

Ундан ташқари, ушбу тадқиқотлар натижасида олинган билимлар ва кўникмалар мансабдор шахсларнинг жавобгарлигини назарда тутувчи миллий қонунчилик нормаларнинг таъсир доирасини кучайтиришга хизмат қилади. Етарли имкониятлар мавжуд бўлганда давлатнинг бу борадаги сиёсатини *шакллантирувчи*, ҳуқуқни муҳофаза қилиш органлари, судлар амалиётчи экспертлар учун ушбу мавзуга бағишланган семинар тренинглар ўтказилиши ва уларда илғор хорижий тажрибалар ўрганилиб таҳлил этилиши мумкин бўлади.

Иқтисодий Ҳамкорлик ва Ривожланиш Ташкилотининг (кейинги ўринларда ИҲ ва РТ)нинг коррупцияга қарши курашиш тармоғига асосан юридик шахсларнинг коррупцион қилмишлари учун жавобгарликни назарда тутувчи Шарқий Европа ва МДҲ давлатлари кириб, бу мамлакатларнинг сони 17 тани ташкил этади. Уларнинг аксарияти, яъни 12 тасининг қонунчилигида юридик шахсларнинг коррупцион қилмишлари учун жиноий жавобгарлик белгиланган. Болгария ва Россия қонунчилигида эса маъмурий жазолаш тизими, Озарбайжон, Латвия ва Украинада эса юридик шахсларнинг квазижиноий жавобгарлиги белгиланган¹.

Болгарияда юридик шахсларнинг жавобгарлиги масаласи Болгария Республикасининг “Маъмурий ҳуқуқбузарликлар ва жазолар тўғрисида”ги

¹ Қаранг: М.Курм, Д.Котляр и др. Ответственность юридических лиц за коррупцию в странах Восточной Европы и Центральной Азии

Қонуни билан тартибга солиниб, унда тегишли қоидалар тартиби келтириб ўтилган¹.

Ушбу Қонун талабларига кўра юридик шахсларнинг ноқонуний бойиши ёки бойишига олиб келадиган ҳар қандай жиноий қилмишлари учун мулкӣ санкциялар назарда тутилган бўлиб, Маъмурий ҳуқуқбузарликлар ва жазолар тўғрисидаги Қонунга кўра, шунингдек, жиноий уюшма таркибида ёки унинг манфаатлари учун ҳар қандай содир этилган жиноят натижасида юридик шахслар жавобгарлиги белгилаб қўйилган².

Ушбу тоифадаги ишлар бўйича прокурор жиноят иши қўзғатади ва ишни тегишли маъмурий ишлар бўйича судлар кўради³. 2013 йилнинг октябрь ойида Болгария Вазирлар Маҳкамаси Миллий Парламентга “Маъмурий ҳуқуқбузарликлар ва жазолар тўғрисидаги Қонунга ўзгартиш ва қўшимчалар киритиш тўғрисида”ги Қонун лойиҳасини киритиб, унда юридик шахсларнинг коррупцион қилмишлари учун жавоббарликни назарда тутувчи жиноятлар доирасини янада кенгайтирди.

Россия Федерациясининг “Коррупцияга қарши курашиш тўғрисида”ги⁴ қонунчилиги ва Россия Маъмурий ҳуқуқбузарликлар тўғрисидаги кодексининг 19.28-моддаси юридик шахсларнинг коррупцион қилмишлари учун маъмурий жавоббарликни белгилайди. Ушбу тартибга кўра юридик шахсларнинг коррупцион қилмишлари учун прокурор иш қўзғатади, суриштирув ишларини амалга оширгандан кейин судга беради ва маъмурий суд ушбу ишларни мазмунан кўриб чиқиб тегишли қарор чиқаради⁵.

Латвия Республикасида юридик шахсларнинг коррупцион қилмишлари учун жиноий жавоббарлик белгиланган бўлиб, бу ҳолат Латвия Жиноят

¹ Қаранг: Ст.83а, параграф 1, Закона Болгарии об административных правонарушениях и наказаниях.

² Қаранг: Болгариянинг юқорида келтириб ўтилган Қонуни 1-параграф 83-а-моддаси.

³ Қаранг: Болгариянинг юқорида келтириб ўтилган Қонуни 1-параграф 83-б-моддаси.

⁴ Қаранг: Россия Федерациясининг 2008 йил 25 декабрдаги ФҚ-273-сонли “Коррупцияга қарши курашиш тўғрисида”ги Қонуни.

⁵ Қаранг: Россия Федерацияси Маъмурий ҳуқуқбузарликлар тўғрисидаги кодекси ва ИХваРТнинг хорижий давлатлар мансабдор шахсларининг халқаро тижорат ишларида порахўрликка қарши курашиш ишчи гуруҳининг 2-босқичи материаллари, 79-80 –Б.

кодекси Умумий қисмининг махсус бобида назарда тутилган¹. Ушбу ЖКда юридик шахслар қилмишларига нисбатан қўлланиладиган чоралар жазо сифатида эмас, балки “мажбурий чоралар” деб номланиб, ЖКда рўйхати келтирилган қилмишларни юридик шахс номидан содир этган ёки маълум оқибатларга сабаб бўлган қилмишлар етарли даражада назорат қилинмаганлиги оқибатида юз берган бўлса, жавобгарликни назарда тутди². Латвия Жиноят-процессуал кодексида эса, прокурор томонидан юридик шахсга нисбатан жиноят иши қўзғатишнинг процессуал тартиби келтириб ўтилган, чунки юридик шахсга нисбатан жиноят иши қўзғатиш асослари ва унинг тартиби тўғрисидаги қоидалар жиноят-процессуал қонун нормалари билан тартибга солиниб, у ерда юридик шахснинг ноқонуний ҳаракатлари квазижиноий ҳаракат сифатида квалификация қилиниши кўрсатилган.

Худди шундай юридик шахслар жавобгарлиги тартиби Озарбайжон Республикаси қонунчилигида ҳам мавжуд бўлиб, унда “жиноий-ҳуқуқий мазмундаги чоралар” юридик шахсга нисбатан қўлланилиши мумкин қачонки, юридик шахс томонидан ёки унинг манфаатлари йўлида қилмиш содир этилган бўлса³. Озарбайжон Жиноят-процессуал кодексида эса юридик шахслар жавобгарлигининг процессуал тартиби ҳам худди Латвияникига ўхшайди.

МДҲ давлатлари минтақасида юридик шахсларнинг коррупцион жиноятлар учун жавобгарлик энг охири ҳозирча Украинада қабул қилинган бўлиб, 2014 йилнинг апрель ойида Украина Олий Радаси томонидан тасдиқланган Украина Жиноят кодексига ўзгартиш ва қўшимчалар киритиш тўғрисидаги Қонун орқали киритилди. Ушбу Қонун билан юридик

¹ Қаранг: Глава VIII¹, статья 701¹, Уголовного закона Латвии.

² Қаранг: ИХВАРТнинг хорижий давлатлар мансабдор шахсларининг халқаро тижорат ишларида порахўрликка қарши курашиш ишчи гуруҳининг 1-босқичи материаллари, 37§, 11 –Б.

³ Қаранг: Озарбайжон Республикаси ЖКнинг 15-боб, -Б.30.

шахсларни коррупцион қилмишлар учун жавобгарликка тортишнинг процессуал тартиби Украина Жиноят-процессуал кодексига ҳам киритилди.

Шарқий Европа ва МДХ мамлакатларида юридик шахсларни жавобгарликка тортишнинг қуйидаги 4 модели мавжуд:

1. Идентификацион модель – ушбу моделда юридик шахсларнинг жавобгарлиги фақат юридик шахс фаолиятини назорат қилувчи шахс томонидан жиноят содир этилган ҳолатда фаоллашади, аниқроғи компанияда юксак лавозимда ишлайдиган ёки ваколатли вакиллик ҳуқуқига эга бўлган шахс томонидан жиноят содир этилиши натижасида вужудга келади;

2. Кенгайтирилган идентификацион модель – ушбу моделда юридик шахс жавобгарлиги компаниянинг юқори поғонадаги раҳбари ўз ходимлари устидан назоратни лозим даражада амалга ошира олмаганлиги сабабли вужудга келади (“назорат мавжуд бўлмаган қоида”);

3. Субсидиар жавобгарлик модели – бу моделда меҳнат шартномаси доирасида фаолият юритаётган ҳар қандай компания ходими томонидан юридик шахс фойдаси учун жиноят содир этган ҳар қандай ҳолатда юзага келади ва бу ходим билан бирга юридик шахс ҳам бароавар жавобгарликка тортилади;

4. Ташкилий модель – бунда юридик шахснинг жавобгарлигига корпоратив маданиятдаги камчиликлар сабаб бўлади.

Юқорида келтирилган барча тўрт модель ҳам ИХ ва РТга кирувчи 17 та мамлакатда мавжуд. Бу мамлакатларнинг асосий қисми (14) келтириб ўтилган моделларни у ёки бу туридан ўз амалиётларида фойдаланишади (қуйидаги жадвалга қаранг). Улардан 9 таси – Озарбайжон, Босния ва Герцоговина, Грузия, Латвия, Литва, Македония Республикаси, Словения, Сербия ва Украина ўз қонунчилигида раҳбар томонидан назорат ўрнатилмаганлиги тўғридан-тўғри юридик шахсларнинг жавобгарлигини келтириб чиқаради. Россия Федерацияси ва Болгариядаги маъмурий жазолаш тизими эса кўпроқ субсидиар жавобгарлик моделига мос келадиган бўлса,

Руминия эса ташкилий модель асосида юридик шахсларнинг жавобгарлигини белгиловчи ягона мамлакат ҳисобланади.

Шарқий Европа ва МДХ мамлакатларида юридик шахсларни жавобгарликка тортишнинг моделлари:

Идентификацион модель	Кенгайтирилган идентификацион модель	Субсидиар жавобгарлик модели	Ташкилий модель
Албания Молдова Хорватия Черногория Эстония	Озарбайжон Босния ва Герцоговина Грузия Латвия Литва Македония Сербия Словения Украина	Болгария Россия	Руминия

3.2. Юридик шахсларнинг жавобгарлигини келтириб чиқарувчи шахсларнинг ҳаракатлари таҳлили

Масъул шахс тушунчаси.

Айрим идентификацион моделга ўхшаш моделни қўллайдиган давлатларда юридик шахсларнинг жавобгарлиги масаласи кўп ҳолатларда масъул шахс (ёки назорат қилувчи мансабдор шахс) тушунчасига қандай компонентлар киришига боғлиқ бўлади. Бу тушунча қанча кўп вакиллар доирасини қамраб олса, шунча бу жараёни амалга ошириш осон, мослашувчан ва самарали бўлади. Умуман масъул шахс ёки назорат қилувчи мансабдор шахснинг иккита кўриниши мавжуд бўлиб, улар институционал ва функционал турларга бўлинади. Биринчиси, масъул шахсни кенгаш ёки бошқа бошқарув органи аъзолигидан келиб чиқиб жавобгарлигини аниқласа,

иккинчиси, вакилнинг мажбуриятдан келиб чиқиб жавобгарликни аниқлайди. Шунингдек, учинчи кўриниши ҳам мавжуд бўлиб бу ҳам институционал, ҳам функционал кўринишларнинг элементларини ўзида мужассам этган аралаш моделдир¹.

Функционал тушунча (шунингдек аралаш) институционал турга нисбатан анча самарали ҳисобланади, чунки у формал тайинлашлардан йироқ бўлиб, компанияларнинг фактик фаолиятига яқинроқ ва мосроқ бўлади. Функционал тушунчани қўлловчи давлатлар тажрибаси шуни кўрсатмоқдаки, бу ерда компания ва унинг вакили орасидаги алоқалар муҳим эмас, муҳими вакил функционал кўринишдаги олдида қўйилган вазифасини қанчалик бажаришида. Қўшимча тарзда яна шуни айтиш мумкинки, функционал тушунча кўпроқ таркибида бошқарув ва назорат функцияларига эга бўлган хориж компаниялари талабларига кўпроқ жавоб беради. Бунга Латвиядаги “ГАМА” компанияси яққол мисол бўла олади. Бу ерда компанияни жавобгарликка тортилишига компаниянинг минтақавий вакили томонидан содир этилган қилмиш сабаб бўлиб, минтақавий вакил компаниянинг бошқарув ва назорат органларига аъзо бўлмаган.

Функционал тушунчанинг тўлароқ таърифи Черногория қонунчилигида берилган бўлиб, унга кўра “масъул шахс”: “Масъул шахс жисмоний шахс бўлиб, унга юридик шахс томонидан маълум мажбурият юклатилган, юридик шахс номидан ҳаракат қиладиган ва у юридик шахс номидан ҳаракат қилиш ваколати борлигини тасаввур қилиш мумкин бўлган

¹ Қаранг: Грузия қонунчилигида аралаш модел тушунчаси берилган бўлиб, Грузия ЖКнинг 3 боб 107¹-моддасида масъул жавобгар шахснинг қуйидаги тушунчаси берилган: “Масъул мансабдор шахс шундай шахски, у юридик шахснинг тузилмасида раҳбарлик ва вакиллик ваколатига эга бўлган ва юридик шахс номидан қарор қабул қилиш ваколатига эга бўлган, шунингдек уни кузатув, назорат ёки тафтиш органи аъзоси ҳисобанган шахсдир”.

шахсга айтилади. Шунингдек, юридик шахснинг акционери ҳисобланадиган жисмоний шахсга ҳам масъул шахс сифатида қаралиши мумкин”¹.

Бу ерда иккита ҳолатни қайд этиш жоиз. Биринчидан, Қонунда тўғридан-тўғри юридик шахс номидан ҳаракат қилаётган акционер “масъул шахс” сифатида қаралмоқда. ИХ ва РТга аъзо давлатлар амалиётида йирик акциядорлар ва мулкдорлар гарчанд, юридик шахснинг бошқарув ва назорат органларига кирмасада, кўпгина ҳолатларда улар юридик шахсларнинг бошқарув фаолиятига аралашади. Бошқа томондан бу тушунчанинг устунлиги шундан иборатки, у “масъул шахс”нинг тушунчасига ташқи томондан таъриф беради. Масъул шахс ташқи томондан юридик шахс номидан ҳаракат қилиш ваколати борлигини тасаввур қилиш мумкин бўлган шахсга айтилади.

Шундай қилиб, юридик шахснинг коррупцион қилмишлари учун жиноий жавобгарликка тортишда, юридик шахс номидан ҳаракат қиладиган масъул шахслар доирасига нафақат шу компанияда юқори лавозимда ишловчи раҳбарлар, балки юридик шахс номидан ҳаракат қилган барча шахслар тушунилади. Бошқача сўз билан айтганда юридик шахс бошқарувида жисмоний шахс юқори лавозимда ишлайдими ёки оддий вакил сифатида жиноят содир қиладими, бу ҳолатлар юридик шахсни жавобгарликка тортишда аҳамиятли эмас.

Ундан ташқари, “масъул шахс” тушунчасининг аниқ ва мослашувчанлигидан ташқари, яна унинг қайси ноқонуний ҳаракатлари юридик шахснинг жавобгарлигига сабаб бўлиши ҳолатига ҳам аниқлик киритиб олишимиз зарур. Ўз ўзидан маълумки, масъул шахс шахсан жиноят аломатлари мавжуд ҳаракатларни содир қилгандагина (масалан, пора олишни таклиф қилади ёки ваъда беради, порани пора олувчига етказиб

¹ **Қаранг:** Черногориянинг “Юридик шахсларнинг жиноий жавобгарлиги тўғрисида” ги Қонунининг 4-моддаси; Шундай тушунча Сербиянинг шу мазмундаги Қонунининг 5-моддасида ҳам берилган.

беради ва ҳ.к.) юридик шахс жавобгарлиги ҳам юзага келади. Келтириб ўтилганларга қўшимча қилиш мумкинки, масъул шахс ўз ходимига топширик бериб, унга бевосита таъсир ўтказиши ёки кўмаклашиши орқали жиноят содир этилишига сабаб бўлса ҳам юридик шахс жавобгарлиги юзага келади. Кўпгина давлатларда бундай ҳаракатларни содир қилганлиги учун ишлаб чиқилган умумий концепциялар мавжуд бўлиб, улар тил бириктириш, далолатчилик, ёрдамчилик ёки ташкилотчилик кўринишида мавжуд бўлади. Жумладан, Словения қонунчилигида масъул шахс тушунчаси ва унинг ҳаракатлари бошқарув атамаларига киритилган. Словения қонунчилигига кўра жиноят содир этган ҳар қандай шахснинг ҳаракатлари юридик шахснинг жавобгарлигини келтириб чиқариши мумкин, агарда: (1) жиноят юридик бошқарув ёки назорат қилувчи органининг ноқонуний берилган қарори, буйруғи ёки кўрсатмаси натижасида содир этилган бўлса, ёки (2) юридик шахсни бошқарув ва назорат органлари жиноят бажарувчисига жиноят содир этиш учун таъсир ўтказган ёки йўл қўйиб берган бўлса¹.

Словения қонунчилиги бу борада бир мунча мукамалроқ бўлиб, “юридик шахс жиноят содир этишда айбланиши мумкин, қачонки “ўз ихтиёрида ноқонуний йўл билан топилган мулкка эга бўлса ёки жиноят содир этишда ноқонуний объектдан фойдаланса”² деб белгиланган. Бу шуни англатадики, жиноий қилмиш раҳбар томонидан маъқулланса, бу ҳолда юридик шахс жавобгарлигига олиб келиши мумкин. Мазкур ҳолат назорат қилиш йўқлиги факти билан биргаликда, Словения ўз “идентификация модели”ни ташкилий ёндашиш орқали янада бойитиб, янги одатий идентификация моделига кўра оригинал ва самаралироқ моделни яратишган.

Кейинги жиноий хулқ-атвор юридик шахсни жиноий жавобгарликка тортишига асос бўлиши Македония Республикаси қонунчилигида ҳам

¹ Қаранг: Словениянинг юридик шахсларнинг жиноят содир этганлиги учун жавобгарлиги тўғрисида”ги Қонунининг 4-моддаси.

² Ўша ерда.

келтириб ўтилган бўлиб, унга кўра “юримдик шахс агарда унинг ходими ёки вакили жиноят содир этган бўлиб, юримдик шахснинг бошқарув ёки назорат органи бу ҳолатни яширган ёки бажарувчига нисбатан жиноий таъқиб бошланмасдан олдинроқ жиноят ҳақида хабар бермаган бўлса ҳам вужудга келади”¹, жавобгарлик шарти эса зарар учинчи шахсга етказилса.

Юримдик шахсни назорат функцияси мавжуд бўлмаганлиги сабабли жавобгарликка тортишнинг иложи бўлмаган мамлакатларда қилмишни аниқлаш муҳим аҳамият касб этади. Бу ҳолат айниқса Эстония ва Хорватия каби давлатлар қонунчилигида жуда мураккабдир.

Эстония қонунчилигида эътироф этиладики, “агарда юримдик шахс катта раҳбари ёки ваколатли вакили юримдик шахс ёки унинг органи манфаатлари йўлида жиноий қилмиш содир этсалар, юримдик шахс ҳам жавобгарликка тортилади”² дейилган.

Худди шундай ҳолат Хорватия қонунчилик тизимида ҳам мавжуд. Хорватия қонунчилигига кўра масъул шахс сифатида “юримдик шахс амалиёти учун жавобгар сифатида белгиланган жисмоний шахс ёки юримдик шахс амалиёти вазифаси юклатилган шахс”³ дейилган. Хорватия қонунчилиги юримдик шахснинг барча ходимларини қамраб олмасдан фақат вакиллик ваколатига эга бўлган, қарорлар қабул қилиш ва назорат қилиш вазифалари юклатилган ходимларнинг жавобгарлиги юримдик шахснинг жавобгарлигини келтириб чиқаришини назарда тутди.

Эстония ва Хорватия ҳам қонунчилиги мураккаб мамлакатлар ҳисоблансада, лекин қонунчиликни қўллаш амалиётига бой мамлакатлар қаторига киради. Масалан, 2010-2012 йиллар давомида Эстонияда 200 та юримдик шахс жиноий жавобгарликка тортилиб, улардан 27 таси порахўрлик

¹ Қаранг: Македония Республикаси ЖК, 2 боб, 28-а-моддаси.

² Қаранг: Эстония Жиноят кодексининг 14-моддаси.

³ Қаранг: Хорватия жиноят содир қилганлиги учун юримдик шахсларнинг жавобгарлиги тўғрисидаги Қонунининг 4-моддаси.

жиноятида айбланган. Бу эса ИХ ва РТ аъзо давлатлар ичида энг юқори кўрсаткичдир. Хорватияда эса шу даврда уюшган жинойтчилик ва коррупцияга қарши курашиш бошқармаси томонидан 12 та юридик шахсга нисбатан айблов ҳукми чиқарилган.

Бундан ташқари, бу икки мамлакатнинг юқори лавозимдаги мансабдор шахслари томонидан содир этилган жинойтларни аниқлаш ва таъқиб қилиш борасидаги саъи-ҳаракатлари айниқса, муваффақиятли бўлди. Жумладан, Эстониядаги ер участкалари билан шуғулланувчи “АС Мерко Эхитус”¹ компаниясига нисбатан Атроф табиий муҳитни ҳимоя қилиш вазири ва Ер Кенгаши бош директорига катта миқдорда пора берганлик жинояти бўйича жинойт иши кўзғатилиб, тергов қилинган ва суд уларга нисбатан 798 000 евро миқдорида жарима жазоси тайинлаган. Мазкур масъул мансабдор шахслар мураккаб коррупцион схемалар орқали “АС Мерко Эхитус” компаниясига давлатга тегишли 37 та ер участкаларини, умумий баҳоси 12 млн. еврога ноқонуний сотишган ва яна баҳоси 7,2 млн. евролик 9 та ер участкаларини сотиб олишга келишишган. Ушбу жинойт иши доирасида АС Мерко Эхитус” компанияси Атроф табиий муҳитни ҳимоя қилиш вазирлигига янги офис куриш учун ажратилган давлат харидларида қатнашиш ҳуқуқига эга бўлиш мақсадида вазир ва Ер Кенгаши бош директорига пора берганлиги сабабли 127 823 евро миқдорида жаримага тортилган², “д.о.о.Фими Медиа” компанияси фаолияти эса мажбуран

¹ Қаранг: Эстониядаги “АС Мерко Эхитус” компанияси таркибига “АС Мерко Эхитус Эсти” номли катта курилиш компанияси киради ва у курилиш соҳасида етакчи компания ҳисобланиб, у Латвияда фаолият юритувчи “СИА Меркс”, Литвада фаолият юритувчи “ЮАБ Мерко Статиба” компаниялари ва бошқа улар билан боғлиқ бўлган курилиш компаниялари 2012 йилнинг охирида 915 киши ишлаган вауларнинг ҳар йиллик пул айланмаси 249,1 млн. еврони ташкил этган. Ушбу компаниянинг акциялари Болтиқ фонд биржасига қўйилган. Жинойт иши кўзғатилгандан кейин компания фаолияти қайта ташкил этилган.

² Қаранг: 2015 йилнинг 1 январигача Эстония ЖКда пора беришни иккита жинойт таркибига “Ноқонуний ҳаракат ёки қарор учун пора бериш (298-м.) ва қонуний ҳаракат ёки қарор учун пора бериш (297-м.)” жинойтлари учун жавобгарликка ажратар эди. Шу боис, компания ЖКнинг 298-моддаси билан айбланган бўлсада, оқибатда ҳукм ЖКнинг 297-моддаси билан чиққан.

тугатишган. Ундан ташқари, Хорватияда мамлакат миқёсида 337 та врач ва фармацевтларга ишлаб чиқарган дорисини юқори самарали дори воситаси деб кўпроқ пулга сотиш учун пора берганликда айбланган фармацевтик компанияга (Гиппократ иши) нисбатан чиқарилган айблов ҳукми бу мамлакатда ҳам юридик шахслар жавобгарлигини назарда тутувчи қонунчилик нормалари ва ҳуқуқни муҳофаза қилиш тизими самарали ишлаётганидан далолат беради.

Юқорида келтириб ўтилган аниқ мисоллар таҳлили шуни кўрсатмоқдаки, Эстония қонунчилигида масъул шахс тушунчасини кенгайтирилган тарзда талқин қилиш ёки назорат функциясининг йўқлиги ҳолатлари кузатилмапти. Ҳар бир ҳолатда компаниялар, ҳатто хусусий шахслар томонидан юқори турувчи мансабдор шахсга юридик шахс манфаатлари учун пора бериш ҳолатлари қайд этилган. Масалан, Эстониядаги ер участкалари харид қилиш коррупцион схемаси юзасидан пора ушбу компанияни бир вақтлар ташкил қилган, кейинчалик асосий акциядорларидан бири бўлган директорлар Кенгаши раиси томонидан амалга оширилган. Бу эса Эстонияда барча йирик компаниялар фаолияти унинг акциядорлари, мулкдорлар томонидан доимий назорат қилиниб турилади ва компаниянинг оддий ходими ўз ташаббуси билан бирор ноқонуний ҳаракат содир этиш эҳтимоли жуда кам. Оддий ходимлар компания раҳбарлари ёки мулкдорлари қарорлари ижросини таъминлашда иштирок этишади, холос. Шунингдек, катта тадбиркорларда сиёсатчилар ва юқори мансабдор шахслар билан мулоқотда бўлиш имконияти оддий ходимникига нисбатан бир неча баравар кўпдир. Аммо, мураккаб бошқарув тизимига эга бўлган йирик трансмиллий компанияларда, бу компаниялар фаолияти тўғридан тўғри назорат қилинмаслиги сабабли муаммолар туғилиши мумкин. Шу муносабат билан узоқ келажакда Эстония амалиётчи экспертлари масъул шахс ёки назоратнинг йўқлиги тушунчаларини кенгайтирилган тарзда талқин қилиш амалиётидан тўғри хулоса қилишлари Эстония қонунчилиги учун фақат фойдали бўлади деб ўйлаймиз.

ИХ ва РТга аъзо давлатларнинг кўпчилиги юридик шахслар коррупцион қилмишлари учун жиноий жавобгарликнинг асосий шари сифатида назоратнинг йўқлиги белгисини қонунчилигига киритишган. Бу белги бир қатор қўйидаги халқаро ҳуқуқий ҳужжатларда ҳам ўз ифодасини топган: “Коррупция учун жиноий жавобгарлик тўғрисида”ги Европа Кенгаши Конвенциясида¹, ИХ ва РТ нинг ”Рахбарий илғор амалиёти”² да ва ҳ.к. Бу ҳужжатларнинг асосий фарқи техник жиҳатлари юзасидан бўлиб, айрим қонунларда бу қоида масъул шахс³ дейилса, бошқасида эса бошқарув ва назорат органлари деб келтирилади⁴. Масалан, Сербия қонунчилигига кўра, юридик шахслар жиноий жавобгарлиги қачон юзага келиши қўйидагича белгиланган: унга кўра масъул шахс томонидан бошқарув ёки назоратнинг йўқлиги натижасида; ходим масъул шахс бошқаруви ёки назорати остида юридик шахс фойдасига ноқонуний ҳаракатларни амалга оширган ҳолатларда. Бошқача вазият Македония Республикаси қонунчилигида келтирилган бўлиб, унда юридик шахс жавобгарлиги юзага келадиги, “агарда қилмиш назорат қилувчи орган томонидан, доимий назоратни амалга оширмаганлиги натижасида” юз берган бўлса” дейилган. Ундан ташқари, алоҳида ҳолатларда Македония қонунчилиги корпоратив бошқарув органлари ходим ёки вакиллар томонидан қилмиш содир этишнинг олдини олиша олмаслиги натижасида жиноят содир этилса ҳам юридик шахсларнинг жавобгарлигини назарда тутуди⁵.

Афсуски, бирорта юқорида келтириб ўтилган мамлакатлар қонунчилигида ва амалиётида “назоратнинг йўқлиги” тушунчаси амалиётда қўлланилганлиги ҳолати бўйича маълумотлар мавжуд эмас.

¹ Қаранг: Европа Кенгашининг “Коррупция учун жиноий жавобгарлик тўғрисида”ги 1999 йил 27 январдаги конвенцияси. Е.Т.С. №173.

² Қаранг: Тижорат келишувларида хорижий мансабдор шахсларнинг пора олишига қарши курашиш амалиёти тўғрисида”ги ИХ ва РТ Конвенциясининг айрим моддаларини қўллаш юзасидан илғор амалиёти бўйича рахбарий кўрсатмалар 2009 йил 26 ноябрь.

³ Қаранг: Масалан, Озарбайжон, Латвия, Литва, Сербия, Грузия ва Украина қонунчилигида.

⁴ Масалан, Босния ва Герцоговина, Македония Республикаси, Словения қонунчилигида.

⁵ Қаранг: Македония Республикаси ЖКнинг 2 боб 28^а-моддаси.

Россия ва Болгария маъмурий жавобгарлик ва жазолаш тизими асосан субсидиар жавобгарлик принципига асосланган жавобгарлик тури сифатида қаралади. Россия Федерацияси қонунчилиги қайси шахснинг қилмиши юридик шахснинг жавобгарлигини келтириб чиқаришини аниқ кўрсатмайди.

Фақат “қилмиш юридик шахснинг номидан ва унинг манфаатлари йўлида содир этилган бўлса қифоя”¹. Шу боис, назарий жиҳатдан ҳар қандай жисмоний шахс содир этган қилмиш учун юридик шахсни ҳам жавобгарликка тортиш мумкин. Аммо, ИХ ва РТ нинг Россияда олиб борган тадқиқотлари натижасида шу ҳолат аниқланганки, аксарият ҳолатларда юридик шахснинг жавобгарлиги мулкдорнинг ёки юридик шахс раҳбарининг ноқонуний ҳаракатлари натижасида келиб чиққан².

Болгария қонунчилигида эса бу ҳолат аниқроқ белгиланган бўлиб, унга кўра юридик шахсга нисбатан жазо тайинланиши мумкин, агарда юридик шахс ходими, юридик шахснинг топшириғига кўра маълум бир вазифани бажарган ва жиноят шу вазифани бажариш баробарида содир этилган бўлса³ деб кўрсатилган. Лекин, Қонун ходимни жиноят содир қилишига олиб келган сабабни инобатга олмайди.

Руминия ИХ ва РТга аъзо мамлакатлар ичида юридик шахсларнинг жавобгарлигини ташкилий тушунча орқали ишлаб чиқиб, белгилаган ягона давлатдир. Бу мамлакат қонунчилиги юридик шахсларнинг жавобгарлигини келтириб чиқарадиган жисмоний шахслар доирасини аниқ белгиламайди, лекин “қилмиш жиноят ҳуқуқида келтириб ўтилганидек тартибда айби исботланганлик ҳаракати натижасида келиб чиқишини талаб қилади”⁴. Қонунда юридик шахснинг айби очиб берилмайди, аммо Руминия жиноят

¹ Қаранг: РФ Маъмурий ҳуқуқбузарликлар тўғрисидаги кодексининг 19-28-моддаси.

² Қаранг: РГБП 2 Фаза, §259, 78-Б.

³ Қаранг: Болгария Маъмурий ҳуқуқбузарликлар тўғрисида”ги Қонуннинг, §1, 83^а-моддаси.

⁴ Қаранг: Руминия ЖКнинг кодексининг 19/1-моддаси.

конунчилиги доктринасига кўра, айб икки босқичда аниқланган бўлиши лозим ҳам жисмоний, ҳам юридик шахсга (унинг органларига) нисбатан, яъни жиноий ҳулқ-атвор уларнинг ташаббуси, санкциялаши, йўл қўйиши ва ташкилотнинг ички қонун ҳужжатларида ўз ходими устидан назоратни йўлга қўймаганлиги ёки виждонсизлиги натижасида юз берган бўлса юзага келади дейилган.

Юридик шахснинг жавобгарлиги, у билан умуман боғлиқлик жихати бўлмаган жисмоний шахс ҳаракатлари натижасида ҳам юзага келиши мумкинми деган саволга “МРнинг иши” деб номланган ишни мисол сифатида келтириб ўтса бўлади. Мазкур ишга мазмунига кўра иккита компания ноқонуний маблағларни ювиш ва пора беришда воситачилик қилганлик ҳолатлари бўйича айбдор деб топилиб жарима жазосига тортилган ва фаолияти тугатилган. Жаноб МР Атроф муҳитни муҳофаза қилиш Давлат агентлиги директори лавозимида ишлаган ва ўз минтақасида фаолият юритаётган компанияларга табиатни муҳофаза қилиш масалаларида рухсатнома берган. МР доимий равишда шу икки компанияларга рухсатнома беришда тамагирлик йўли билан пора талаб қилган. Табиатни муҳофаза қилиш фаолияти билан шуғулланувчи компанияларга рухсатнома бериш учун, уларга олдиндан бир ёки бир нечта компаниялар билан консултатив ва хизмат кўрсатиш шартномалари тузиш тавсия қилинган бу компаниялар МР, ёки ММ, ёки КВ каби МРга хайрихоҳ компаниялар бўлган. Умумий ҳисобда юқоридаги консултатив компанияларнинг банк ҳисоб рақамларига 400 000 евро миқдорида ноқонуний тўловлар ўтказилган. Масаланинг мураккаб жихати шундан иборат бўлганки, МР бу ММ ва КВ каби консултатив ва хизмат кўрсатиш компаниялари билан жиноят содир этилган даврда бирор бир боғлиқлик томони бўлмаган. Жаноб МР илгари ушбу икки компанияларнинг таъсисчиси бўлган, лекин у давлат хизматида расман тайинлангандан кейин бу компанияларни бир нечта ишончли шахсларга расман сотган. Аммо, бу компанияларни сотиб олган шахслар ва раҳбарлар МРни кўлида “ўйинчоқ-марионетка” бўлишган ва МРни топширигинигина

бажаришган. Суд бу раҳбарларнинг ҳаракатларини фактик хато деб баҳолаб, уларни жиноий жавобгарликка тортиш мумкин эмас, деб топган. Чунки улар на банк ҳисоб рақамига келиб тушаётган маблағлар ва на тузилаётган шартномалар тўғрисида ҳеч нарса билишмаган. Шунинг учун улар қилмишининг субъектив томони ўзлари раҳбарлик қилаётган компания билан эмас, балки бу компаниялар фаолиятини реал бошқарган МР нинг ҳулқ-атвори билан боғлиқ бўлган. Ушбу ишнинг таҳлили шуни кўрсатмоқдаки, мазкур моделни етарли даражада самарали ва эгилувчан эканлиги унга корпорациялар фаолияти устидан назорат ўрнатишнинг самарали воситаси сифатида қараш мумкинлигини кўрсатмоқда. Шунингдек, ушбу ишга бенефициар мулкдорни жавобгарликка тортишнинг наъмунаси сифатида ҳам қараш мумкин.

3.3. Юридик шахс билан унинг вакили ҳулқ-атворидаги ўзаро алоқадорлик.

Барча юқорида келтириб ўтилган юридик шахсларнинг жавобгарлигига оид моделлар содир этилган жиноятларни икки турга, биринчиси, жиноят бажарувчисининг шахсий манфаатлари тегишли бўлган жиноят турларига ҳамда иккинчиси, компаниянинг тижорат соҳасини ривожлантириш мақсадида содир этилган жиноятларга бўлинади. Бирорта ҳам юридик шахсларнинг жавобгарлигини назарда тутувчи моделда масъул шахсларнинг шахсий мақсади йўлида содир этган жиноятлари учун юридик шахс жавобгарлигини белгиламайди. ИХ ва РТ га аъзо мамлакатлар ҳам вакилнинг ноқонуний ҳатти-ҳаракатлари билан корпорация фаолияти ўртасидаги алоқа критериясига асосланади. Бу алоқани ифодалаш учун “унинг номидан”, “унинг шахсидан”, “унинг топшириғи билан” “унинг манфаатлари йўлида”, “фойдасига”, “унинг учун” каби стандарт иборалардан фойдаланишади.

ИХ ва РТ га аъзо мамлакатларнинг аксарияти қонунчилигида компаниянинг манфаатлари (ёки фойдаси ва ҳ.к.) тушунчаси очиб

берилмаган. Лекин, барча мамлакатлар давлат органлари таъкидлашадики, бу концепция умумий мазмунда шарҳланиши, ва бунда юридик шахслар режалаштирган ёки олинган фойда моддий кўринишга эга бўлиши шарт эмас дейишади. Шундай ҳолатни корпоратив тарзда етказилган етказилган зарар миқдорини аниқлашда ҳам кўрамиз¹.

Барча давлатлар қонунчилигида жиноят натижасида олинган фойда ёки етказилган зарар жавобгарликнинг шарти сифатида келтирилмайди, фақат Македония Республикаси қонунида бу ҳолат назоратнинг йўқлигига оид талабларда кўрсатилган². Македония Республикаси ЖКнинг 28^а-моддасида келтириладики, “Юридик шахс агарда унинг ходими ёки вакили қилмишни содир этиши натижасида юридик шахс фойдасига анча миқдорда фойда келтирилган ва бошқа шахс манфаатларига ҳам жиддий зиён етказилган бўлиб, агарда:

-раҳбар органининг, бошқарув органининг ёки назорат органининг имзоланган ҳулосасида, буйруғида ёки бошқа қарорида жиноий қилмиш содир этиш кўрсатилган бўлса; ёки

-доимий назорат остида бўлган шахсни юклатилган вазифаларни бажармаслиги оқибатида қилмиш содир этилган бўлса; ёки

-раҳбар орган, бошқарув органи ёки назорат органи бажарувчига нисбатан жиноят иши қўзғатилганга қадар жиноий қилмиш содир этишнинг олдини олмаган, уни яширган ёки хабар бермаган бўлса” деб кўрсатиб ўтилган.

Юридик шахсларнинг жавобгарлиги масаласини тўлиқ ҳал этишда яна бир ечимини топиш зарур бўлган муҳим масала мавжудки, бу ҳам бўлса уни тижоратга алоқадор (аффилированный) гуруҳлар фаолиятига баҳо беришда фойдаланиш масаласидир. Компания томонидан унинг она ёки қизи

¹ Қаранг: ИХВАРТ нинг ўтказган сўровномасидаги 3,3b,7 саволлари.

² Қаранг: Македония Республикаси ЖКнинг 28а-моддаси.

ҳисобланган филиал, бўлим ёки тузилмалари фаолияти самардорлигини ошириш мақсадида пора берилган бўлса, шу тузилмаларнинг энг бўлмаганда камида биттаси албатта жазоланиши лозим. ИХ ва РТ га аъзо мамлакатлар давлат органлари уларнинг давлатида пора берган компания жавобгарликка тортилиши жоиз¹ деб ҳисоблашади. Бироқ, аксарият ҳолатларда бундай фикр фақат назарияга асосланган бўлади, чунки жиноят алоқадор гуруҳ ёки учинчи шахс манфаатлари йўлида содир этилган бўлсада, бу ҳолат қонунда аниқ кўрсатилмаган. Бу ҳолатда Хорватия қонунчилигида яхши истисно келтирилганки, унга кўра, масъул шахс томонидан жиноят содир этилганда юридик шахс жавобгарликка тортилиши тўғридан-тўғри кўрсатилиб шундай белгиланади: “агарда юридик шахснинг ўзи ёки бошқа шахс ноқонуний фойда олган бўлса ёки олиши мумкин бўлса”².

Аксарият ИХ ва РТ га аъзо давлатлар қонунчилигида юридик шахсларни жавобгарликка тортиш тўғрисида қарор қабул қилишда ягона талаб унинг вакили томонидан жиноят содир этилиши ҳолати инобатга олинади. Аммо иккита давлат, яъни Сербия ва Черногорияда мамлакатларида бунга қўшимча равишда масъул шахс ўз ваколати доирасида ҳаракат қилган ёки қилмаганлигини аниқлаш талаб қилинади. Сербия қонунига кўра масъул шахс ўз ваколати доирасида ҳаракат қилиб, юридик шахс манфаатларига фойда келтирган бўлса, юридик шахс жавобгарлиги вужудга келади³. Шунга ўхшаш қоида Черногория қонунчилигида ҳам мавжуд бўлиб, унда “юридик шахс шундай ҳолатда жавобгарликка тортиладики, масъул шахс ўз ваколати доирасида юридик шахс номидан ҳаракат қилиб, аммо юридик шахс фойдасига қандайдир ноқонуний фойда олишни мақсад қилса ҳам” дейилган⁴. Келтириб ўтилган ушбу ҳолатлар юридик шахсларнинг

¹Қаранг: ИХваРТ нинг ўтказган сўровномасидаги 3, 5b, 3. 8-саволлари

² Қаранг: Хорватиянинг “Жиноий қилмиши учун юридик шахсларнинг жавобгарлиги тўғрисида”ги Қонунининг 1-боб,3-моддаси.

³ Қаранг: Сербиянинг Жиноий ҳуқуқбузарликларни содир этганлиги учун юридик шахсларнинг жавобгарлиги тўғрисида”ги Қонунининг 6-моддаси.

⁴ Черногориянинг юридик шахсларнинг жиноий жавобгарлиги тўғрисида”ги Қонуни, 5-м.

жавобгарлиги чегарасини жиддий чеклаб кўйиши мумкин. Айниқса, бу муаммо вазифалар ва мажбуриятлари бошқарув органлари ўртасида тақсимланган йирик компаниялар фаолиятида қийинчиликларни келтириб чиқариши мумкин.

“Шахс манфаатини кўзлаб” (ёки шахс манфаати йўлида) терминлари юридик шахсларнинг жавобгарлигини аниқлашда жиноят содир этган вакил билан компания тижоратчи ўртасидаги алоқани аниқлаш мезони ҳисобланади. Аммо, порахўрлик жинояти учун бу критерия ҳеч қандай қўшимча қиймат сифатида баҳоланмайди¹. Порахўрлик – бу шундай жиноятки, бунда ҳар иккала манфаатли томон фойда олишни мақсад қилиб кўяди. Шунинг учун ҳам компания номидан пора бериш ўз-ўзидан компания фойдаси учун пора бериш ҳам ҳисобланади. Шунга қарамасдан, бу критерия “манфаатнинг мавжудлиги” критерияси сифатида муқобил ҳолатда ушбу компания орқали бошқа пора берувчи компанияни ҳам жавобгарликка тортишга ёрдам бериши мумкин. Агарда юридик шахс номидан ҳаракат қилган шахснинг ҳаракатлари мустақил жавобгарликка сабаб бўлса, ва бу ҳолат иш ҳолатлари доирасида ўз исботини топган бўлса, унда бу шахснинг ҳаракатларидан ким манфаатдор бўлди деган масала ҳеч қандай рол ўйнамайди. Шу сабаб “шахс манфаатларини кўзлаб” деган критерияни қабул қилган мамлакатлар назария жиҳатдан компанияларнинг ноқонуний фаолияти учун жавобгарликка тортишда яна бир таъсир таянчи сифатида фойдаланилади.

Ўз ўрнида эътироф этиш жоизки, “унинг номидан” критерияси ўз номидан қўшимча қийматга эга бўлиб, “манфаатларини кўзлаб” критериясидан мустақил тарзда инобатга олиниши ҳам мумкин. Ҳар иккала критерия ҳам битта жиноят иши доирасида исботланиши лозим деган талаб нотўғри бўлиб, асоссиз равишда ишни чигаллаштириб юбориши мумкин.

¹ Қаранг: яна Черногориянинг юридик шахсларнинг жиноий жавобгарлиги тўғрисида”ги Қонуни, 5-моддаси.

Агарда компания жиноят натижасида фойда кўраётган бўлса, бажарувчи унинг номиданми ёки бошқа компания номидан ҳаракат қилганлиги аҳамиятга эга эмас.

Юқорида келтириб ўтилган кенг тарқалган критериялардан ташқари, бир неча давлатлар қўшимча бир неча бошқа критерияларни қабул қилган. Масалан, Македония Республикаси қонунчилига кўра “яна масъул шахс томонидан содир этилган қилмиш “юридик шахс ҳисобидан содир этилган” бўлса, бу қилмиш юридик шахсга нисбатан ҳам тадбиқ этилади” дейилган¹. Бу шуни англатадики, масъул шахс ҳаракатлари ўз навбатида юридик шахс ҳаракатлари ҳам ҳисобланади, юридик шахс бу ҳолатда ҳатто ҳуқуқий ва моддий оқибатни келтириб чиқарсада, масалан, компания маблағидан пора сифатида фойдаланилса жавобгарликка тортилади. Яна бир бор эътироф этамизки бу критерия илгари келтириб ўтилган асосий критерияларга қўшимча тарзда инобатга олинади. Бундай қўшимча критериядан Босния ва Герцоговина, ҳамда Грузияда ҳам фойдаланишади².

Яна бир критерия Руминия қонунчилигида келтирилади, “унинг манфаатлари йўлида”, “унинг номидан” каби критериялардан ташқари “предметли фаолиятни амалга оширишда”³ деган ибора ҳам қўлланилади. Ушбу баҳолаш мезони компания вакили ҳаракати билан компания тижорат фаолияти орасидаги заиф алоқани англатади, шу боис, бу ҳолат фақат компания оддий ходимининг ноқонуний ҳаракатлари учинчи шахс манфаатларига хизмат қилсагина эътиборли ҳисобланади.

Ва ниҳоят, юридик шахслар жавобгарлигининг яна иккита оригинал критерияси тўғрисида ҳам тўхталиб ўтиш лозим. Хорватия қонунчилиги

¹ Қаранг: Македония Республикаси ЖКнинг 1-боб, 28^a-моддаси.

² Қаранг: Босния ва Герцоговина ЖКнинг,124-моддаси.Грузия ЖКнинг 2-боб 107¹-моддаси.

³ Қаранг: Руминия ЖКнинг 19/1-моддаси.

юримдик шахсни жавобгарликка тортиш мезони сифатида қилмиш “юримдик шахсни қайсидир мажбуриятини бузса”¹ деган критерияни ишлатади.

Болгария қонунчилигида эса юримдик шахслар “уюшган жиноий гуруҳ топшириғига кўра ёки қарорига кўра”² содир этилган барча жиноятлар учун жавобгарликка тортилиши назарда тутилган.

Автоном жавобгарлик.

Автоном корпоратив жавобгарлик масаласини икки босқичда таҳлил қилиш мумкин. Биринчидан, ҳуқуқбузарликнинг бажарувчисини судланиши, бевосита юримдик шахсинг жавобгарлиғига олиб келадими, агарда акси бўлса, унда процессуал автономия тўғрисида фикр юритиш мумкин. Масаланинг моҳияти шундаки, юримдик шахсга ва бажарувчига нисбатан жиноий таъқиб ва суд жараёнини бир биридан алоҳида мустақил жараён сифатида ўтказиш лозимми деган масала кун тартибида туради.

Одатда юримдик шахсларнинг жавобгарлиғи жисмоний шахсларнинг жавобгарлиғини истисно қилмайди ёки аксинча жисмоний шахсларнинг жавобгарлиғи эса корпорацияларнинг айблашни истисно қилмаслиғи тартиб сифатида белгиланган. Самарали механизмда яна бир бажарувчининг жавобгарлиғи принципи ҳаракатда бўлиши лозим, лекин бу ўз навбатида – жисмоний шахсинг жавобгарлиғи юримдик шахсни жавобгарликка тортишнинг асосий шарти бўлиб қолмаслиғи керак. Ушбу қоида аста-секин халқаро ҳуқуқнинг асосий стандартларидан бири бўлиб қолган ва тобора кўплаб давлатлар юримдик шахсларнинг жавобгарлиғи масаласида бу қоидага амал қилишмоқда. Бу қоида юримдик шахсларнинг жавобгарлиғи санкцияси самарали бўлиши лозим деган принципга асосланади ва бу ерда юримдик шахсинг жавобгарлиғи жисмоний шахсларнинг, яъни жиноятни

¹ Қаранг: Хорватиянинг юримдик шахсларнинг жиноий жавобгарлиғи тўғрисида”ги Қонунининг 1-боб 3-моддаси.

² Қаранг: Болгариянинг “Маъмурий ҳуқуқбузарликлар ва жазолар тўғрисида”ги Қонунининг 1-боб, 83^а-моддаси.

бажарувчиларини жавобгарликка тортиш масаласи билан узвий боғлиқ бўлмаслиги жоиз.

ИХ ва РТ нинг раҳбарияти илғор амалиётда шуни назарда тутдики¹, унда юридик шахсларнинг жавобгарлиги фақат жисмоний шахсларнинг жиноят содир этиши натижасида жиноий таъқибга олиниши ёки суд томонидан айбдор деб топилиши билан боғлиқ бўлиб қолмаслиги лозим. ИХ ва РТ нинг порахўрликка қарши курашиш бўйича Ишчи гуруҳи “жисмоний шахсни айбдор деб топиб, уни жазолаши, жуда мураккаб бўлган ва мунтазам равишда марказлашмаган қарорлар қабул қилиш механизмига эга бўлган корпоратив тизим бошқаруви билан тенглаша олмайди”² деб хулоса қилади. Ушбу талаб тўғридан-тўғри БМТ Конвенциясининг 3-боб, 26-моддаси мазмунини бузиб қўрсатади. Ҳали 1988 йилда Европа Кенгаши Вазирлар Қўмитаси ўз Тавсиясида қатнашчи давлатларга қуйидагича қўрсатма берган: ташкилотлар жисмоний шахслар томонидан жиноий ҳисобланган ҳаракат ёки ҳаракатсизлик содир этган ёки этмаганлигидан қатъий назар жавобгарликка тортилиши лозим.³ Худди шундай хавотирли хулосани **GRECO** (англ. Group of States Against Corruption, – Европа Кенгаши томонидан коррупцияга қарши кураш мақсадида 1999 йилда ташкил этилган халқаро ташкилот ҳам) берган. Ва у қуйидагича баён этилган: “олдин қилмиш содир этган жисмоний шахсни-бажарувчини аниқлаш лозим, чунки йирик корпорацияларда шахс фақат содир этилган жиноятни бир қисмини бажариши мумкин, шунингдек, бу корпорацияларда қарорлар жамоавий қабул қилинади, шу боис, жиноят содир қилишда гумон қилинган жисмоний шахсларнинг айбини аниқлаб жиноий жавобгарликка тортиш бажариб бўлмайдиган вазифадир”⁴.

¹ Қаранг: ИХ ва РТ Кенгашининг 2009 йил 26 ноябрдаги халқаро тижорат келишувларида хорижий мансабдор шахсларга пора берилишига қарши курашиш бўйича Тавсияларининг 1-илоvasи

² Қаранг: ИХ ва РТ нинг Ишчи гуруҳининг Венгрия бўйича ҳисобати 3-фаза §2; шунингдек Польша бўйича ҳисобати 2-фаза §161-163.

³ Қаранг: Европа Кенгаши Вазирлар Қўмитасининг 1988 йил 20 октябрдаги R-сонли Тавсияси.

⁴ Қаранг: ГРЕКО. Латвия бўйича тавсияларга қўшимчалар 2009 йил февраль §39.

Аммо қайд этиш жоизки, ушбу қоидани қўллашнинг иккита йўли мавжуд. Айрим режимларда жиноят содир этган жисмоний шахс аниқланган ва идентификация қилинган, лекин айбдор деб топилмаган ва жазоланмаган; бошқа йўлида эса айбдорни аниқлаш ҳам шарт эмас¹.

Кейинги келтириб ўтилган ёндашув шундай ҳолатларда ҳам қўлланиладики, тергов органи жиноят корпорациянинг манфаатлари учун содир этилганлигини исботлаган, аммо қилмиш билан боғлиқ барча ҳолатлар аниқланмаган, масалан, жиноий қарор кенгаш бошқаруви томонидан қабул қилинган лекин қайси бошқарув кенгаши аъзоси қарор қабул қилишда овоз беришда қатнашганлигини аниқлашнинг имконияти йўқ ҳолатларда ҳам қўлланилади. Аммо бу вазият терговчининг ишини нафақат енгиллаштиради, балки катта корпорацияларда унинг тузилиши катталиги ва бошқаришнинг мураккаблиги сабабли корпорация сиёсатини биргаликда фаолият олиб боровчи жисмоний шахслар шакллантиради. Шу сабабли, бундай ҳолатларда жиноят ҳуқуқи нуқтаи назаридан бирорта ҳам жисмоний шахс ҳаракатлари бажарувчи сифатида квалификация қилиниши мумкин эмас. Бу ҳолатларда, компанияни жиноий жавобгарликка тортишда аниқ жиноят содир этган шахсни аниқлаш, яъни идентификация қилиш талаб этилмаслиги юридик шахсларни жавобгарликка тортишда самарали ҳолат деб топиш мумкин.

Бу борада АҚШ Федерал суди томонидан ишлаб чиқилган таълимотни наъмуна сифатида келтириб ўтса бўлади. Корпорация деганда унда ишлайдиган кўплаб ходимлар жамоасини тушунганимиз учун, асл жиноятчини аниқлаш зарур. Жиноий таъқибни амалга оширувчи орган фақат корпорацияда фаолият юритувчи қайсидир шахс жиноят содир этган деб кўрсатиши кифоя. Гарчанд, қонун бу борада аниқ кўрсатмасда, айрим компаниялар маълум жиноятлар учун жавобгарликка тортилган эди, аммо бу ерда қилмишни содир этган компания ходимларининг ҳаракатлари жиноят

¹ **Қаранг:** Масалан, АҚШ, Финландия, Швеция ва Нидерландияларда бажарувчини идентификация қилиш талаб этилмайди.

таркибининг субъектив томони талабларига жавоб бермаса ҳам. Бу ҳолатларда компаниянинг турли жисмоний шахслари жамоавий зарур билимлар элементларига эга деб ҳисобланиб, бу жамоавий билимлар элементлари компания жавобгарликка тортишга сабаб бўлган¹ дейилган.

ИХ ва РТ га аъзо давлатларнинг деярли барчаси у ёки бу кўринишда юридик шахсларнинг жавобгарлиги жиноятни бажарувчиси, яъни жисмоний шахснинг жавобгарлиги билан бевосита боғлиқ эмас деб эътироф қилишади². Аммо юқорида келтириб ўтилган иккинчи ёндашувни фақат Грузия ва Латвия қонунчилигида учратамиз. Грузиянинг қонунчилигига кўра, “юридик шахс содир этилган қилмиш учун жиноий жавобгарликка қачон тортиладики, қачонки, жиноят юридик шахс номидан ёки юридик шахс ёрдамида ёки унинг манфаатлари йўлида содир этилса, уни содир этган жисмоний шахс аниқланган аниқланмаганидан қатъий назар”³ юридик шахс содир этилган қилмиш учун жиноий жавобгарликка тортилади” дейилган. Латвия қонунчилигида қуйидаги ҳолатда эса юридик шахснинг жиноятига оид алоҳида иш кўзғатилиши мумкин, “агарда жиноят содир этган субъектнинг шахсини аниқлаш ва жиноий жавобгарликка тортиш имконияти бўлмаса”³. Шунга қарамасдан, Латвия давлат органлари бу вазиятга масалан, жиноят яширин овоз бериш йўли билан содир этилиш ҳолатлари кириши мумкинлигини таъкидлашиб, бу формулировка барча бошқа айб аноним ёки жамоавий бўлган вазиятларни қамраб олишини эътироф этишган. Тўлиқ автоном жавобгарлик масаласи Руминия қонунчилигига ҳам хосдир, чунки бу мамлакатга хос бўлган юридик шахсларнинг жавобгарлигини назарда тутувчи ташкилий модель жисмоний шахсларнинг жавобгарлиги билан боғлиқ эмас⁴.

¹Қаранг: Фақат Литва қонунчилигида юридик шахсни жавобгарликка тортиш учун жиноят содир этган жисмоний шахс жавобгарликка тортилиб судланган бўлиши лозим дейилган.ИХ ва РТ сўровномасидаги Литванинг жавоблари 6.1-6.3.

²Қаранг:Грузия ЖКнинг 4-боб, 107¹-моддаси.

³Қаранг: Латвия ЖПКнинг 3-боб, 439-моддаси 2 қисми.

⁴Қаранг: ИХваРТнинг Руминия сўровномасидаги, Руминиянинг 2-4-боб, 6.1, 6.2 ва 6.3 жавоблар.

ИХ ва РТ га кирувчи бошқа давлатлар қонунчилиги кўпроқ қилмишни содир этган жисмоний шахсни-бажарувчини аниқлашни талаб этади. Бу давлатлар қонунчилигида юридик шахслар жавобгарлиги масаласида (Босния ва Герцоговина, Болгария, Македония Республикаси) шундай ҳисобланадики, юридик шахс коррупцион қилмишлари учун “хатто жисмоний шахс жавобгарликка тортилмаса ҳам”¹ жавобгар бўлади, “айбдор деб топилмаган” (Черногория, Россия)², “айбсиз” ёки “юридик шахс мажбурлаши натижасида ёки у томонидан қўрқитиш орқали”³ содир этилган бўлса (Словения) ҳам юридик шахс жавобгарлиги келиб чиқиши белгиланган. Бу ҳолатларнинг барчаси қилмиш содир этган масъул шахс аниқланган ва унга нисбатан маълум текширувлар ўтказилганлик ҳолатларига оиддир. Акс ҳолда эса уларни “жавобгарликка тортиш”, “айбдор деб топиш” ёки “айблилик” тўғрисида хулоса қилиш мумкин эмас.

Сербия, Озарбайжон ва Хорватия мамлакатларида автономлик принципи процессуал қоидаларда ўз ифодасини топган. Масалан, Сербияда “агарда масъул шахсга нисбатан жиноий жавобгарлик тугатилган, ёки айблов эълон қилиш рад этилган”⁴ ҳолатларда ҳам юридик шахс жавобгарликка тортилиши белгилаб қўйилган. Худди шунга ўхшаш ҳолатни Озарбайжон қонунчилигида қуйидагича ифодаланади: “жиноий таъқиб жисмоний шахсга нисбатан тўхтатилган ҳолатлар юридик шахсга нисбатан жиноий-ҳуқуқий чоралар қўлланилишига тўсқинлик қилмайди”⁵. Хорватия қонунчилиги юридик шахсга нисбатан жиноий иш қўзғатишни ва жиноий таъқибни амалга оширишни кутилмаган имкониятини назарда тутди:

¹ Қаранг: Босния-Герцоговина ЖКнинг 1-боб, 125-м., Болгариянинг юқорида келтирилган Қонунининг 3-боб, 83^а-м., Македония ЖКнинг 2-боб 28b-м.

² Қаранг: Черногориянинг Юридик шахсларнинг жиноий жавобгарлиги тўғрисида”ги Қонунининг 6-м., Россиянинг “Коррупцияга қарши курашиш тўғрисида”ги Қонунининг 2-боб, 14-м.

³ Қаранг: Словениянинг “Жиноят содир этганлиги учун юридик шахсларнинг жавобгарлиги тўғрисида”ги Қонунининг 1-боб, 5-м.

⁴ Қаранг: Сербиянинг “Жиноят содир қилганлиги учун юридик шахсларнинг жавобгарлиги тўғрисида”ги Қонунининг 7-м.

⁵ Қаранг: Озарбайжон ЖКнинг 99-4.4-моддаси.

“масъул шахсга нисбатан жиноят иши қўзғатилиши ёки жиноий таъқибни амалга ошириш ҳуқуқий ёки бошқа сабаблар билан йўл қўйилмайди”¹.

Бундай ҳолат Украина ЖКнинг корпоратив жавобгарлик тўғрисидаги янги бобида тўғридан-тўғри кўрсатилмаган бўлсада, аммо бундай жавобгарлик жиноят содир этган “масъул шахс” жавобгарлиги билан боғлаб келтирилган. Тадқиқ қилинаётган модель (жиноий-ҳуқуқий чоралар) бундай чоралар индивидуал жавобгарликка нисбатан иккинчи даражали деб қаралади. Мазкур модель юридик шахс номидан ва унинг манфаатлари йўлида “жиноятни масъул шахс томонидан содир этилишини” талаб этади. Украина ЖКнинг 96¹⁰-моддаси талабларига кўра юридик шахсга нисбатан бундай чораларни қўллашда, суд бошқа ҳолатлар билан биргаликда жиноятни оғирлик даражасини, бажарувчи жиноий ниятини қанчалик даражада амалга оширганлигини инобатга олади. Украина ЖПКнинг 214-моддасига кўра эса юридик шахсга нисбатан жиноий иш юритиш жисмоний шахсга иш юритиш билан бир вақтда амалга оширилади. Ва ниҳоят шу кодекснинг (яъни ЖПКнинг) 284-моддасининг 3-қисмида юридик шахсга нисбатан юритилган жиноят иши, агарда шу иш бўйича жавобгарликка тортилган жисмоний шахсга нисбатан тўхтатилган ёки бу шахс оқланган бўлса юридик шахсга нисбатан ҳам бекор қилинади”,²-дейилган.

Процессуал автономия.

Автоном жавобгарлик принципининг ҳам ўз процессуал жиҳатлари мавжуд. Бу ерда масала шундан иборатки, юридик шахсга нисбатан жиноий таъқибни давом эттириш ва уни айбдор деб топиш масаласи, жисмоний шахсга-бажарувчига нисбатан қандай қарор қабул қилиниши лозим ёки

¹ Қаранг: Хорватиянинг “Жиноят содир этганлиги учун юридик шахсларнинг жавобгарлиги тўғрисида”ги Қонунининг 2-боб, 23-м.

² Қаранг: Истамбул ҳаракат режасининг 2015 йил 24 мартда Украина бўйича ўтказган мониторингининг 52-бети.

килинганлигидан қатъий назар амалга оширилади. Ушбу масаланинг ижобий ҳал этилиши юридик шахснинг жавобгарлиги масаласини кўпроқ мослашувчан ва вазиятга қараб эгилувчан қилиб, айниқса мураккаб ва чалкаш ишларни кўришда муҳим ҳисобланади. Чунки, ҳар бир жисмоний шахснинг ҳимоя ҳуқуқи билан таъминланганлиги, қанча иш юзасидан кўп гумонланувчининг жиноий таъқиб жараёнида қатнашиши, шунча кўп вақтни талаб этади. Кўп эпизодли ва мураккаб коррупцион схемага асосланган ва узоқ муддат фаолиятда бўлган ёки бир нечта жисмоний ва юридик шахс иштирок этган ва трансчегаравий тусга эга бўлган қилмишларни жиноий таъқиб қилиш аксарият ҳолатларда жавобгарликка тортиш муддати билан боғлиқ муаммоларни келтириб чиқаради. Бунга мисол қилиб ер участкаларини алмашиш билан боғлиқ юқорида келтириб ўтган ва тўққиз йил давом этган Эстониядаги “АС Мерко Эхитус ва Руминиядаги МР компаниялари фаолиятига оид жиноий ишни келтириб ўтса бўлади. Эстония Олий суди ушбу жиноят иши бўйича айбланган битта жисмоний шахсни жиноий жавобгарликдан озод этиб, иккинчи шахсга тайинланган жазонинг муддатини енгиллаштириб берган. Кўпроқ эътиборни юридик шахснинг жавобгарлиги масаласига қаратиб, иш бўйича ўтаётган жисмоний шахсларни (ёки уларни айримларини) алоҳида иш сифатида кўриб чиқиш, тергов ва судга ажратилган қимматли муддатларини тежашга, шу орқали одил судловга йирик ишларни ўз вақтида юборишга хизмат қилади.

Агар ИХ ва РТнинг антикоррупцион тизимига аъзо мамлакатларга эътиборни қаратсак, бу ерда ҳам иккита ёндашув мавжудлигига ишонч ҳосил қиламиз. Аксарият ИХ ва РТ антикоррупцион тизимига аъзо мамлакатлар қонунчилигида жиноят процессини иккита алоҳида иш юритишга ажратади, фақат айрим ҳолатларда умумий қоидалардан истисно тариқасида текширув ҳаракатларини бир вақтда олиб бориш ва ягона суд қарорини чиқаришга йўл кўяди. Сербиянинг юридик шахсларнинг жиноят содир этганлиги учун жавобгарликка тортиш тўғрисидаги Қонунининг 35-моддасида қуйидаги қоидалар келтириб ўтилган:

“Қоидага кўра юридик шахс ва масъул шахсга нисбатан қўзғатилган ва тергов қилинган жиноят иши юзасидан қуйида келтирилган ҳолатларда ягона суд қарори чиқарилиши лозим.

Агарда масъул шахсга нисбатан жиноят иши қўзғатиш ва тергов қилиш имконияти бўлмаганда, қонунда етарли асослар кўрсатилган бўлса, фақат юридик шахснинг ўзига нисбатан жиноят иши қўзғатилиб, тергов ишлари олиб борилиши лозим¹.

Ушбу масала Болгария қонунчилигида батафсилроқ ўз ифодасини топган бўлиб, бу қонунда ишни алоҳида ишлаб чиқаришга ажратиш асослари келтирилган. У ўз ичига амнистия акти, жавобгарликка тортиш муддатининг ўтганлиги, ўлим ва узоқ муддатга руҳий касалликка чалиниши каби ҳолатларни қамраб олади. Шунингдек, Латвия қонунчилигида бундай ҳолатлар қуйидаги тартибда келтириб ўтилган:

1) Жисмоний шахсга нисбатан юритилган жиноят иши реабилитация асосларисиз тугатилган бўлса;

2) Агарда жисмоний шахсни аниқлаш ва жиноий жавобгарликка тортиш учун етарли асослар мавжуд бўлмаган вазиятлар юз берганда ёки турли объектив сабабларга кўра жиноят ишини ўз муддатида судга юбориш имконияти бўлмаса;

3) Жисмоний шахс манфаатлари ва унинг ҳимоя ҳуқуқи билан боғлиқ жиноий-ҳуқуқий муносабатларни ўз вақтида ҳал этишда;

4) Юридик шахс вакилининг тегишли илтимосномаси мавжуд бўлганда”².

Бошқа гуруҳ мамлакатлар на умумий, на махсус қоидаларни ўз қонунчилигида тан олишмайди. Масалан, Эстониянинг на ЖК, на ЖПКда юридик шахсларнинг жиноий жавобгарлиги, жисмоний шахсларнинг-

¹ Қаранг: шундай қоидалар Хорватия, Македония, Черногория, Словения ва Украина қонунларида ҳам мавжуд.

² Латвия ЖПКнинг 3-боб 439-моддаси.

базарувчиларнинг жавобгарлигидан алоҳида ўтказилиши тўғрисида сўз юритилмайди¹. Аммо, Эстониянинг давлат органлари амалиётида битта бўлсада жиноят иши мавжудки, унда суд маълум иш юритиш вақтида жиноят содир этишда гумон қилинаётган юридик шахсга нисбатан алоҳида жиноий таъқиб методини қўллашга рухсат берган.

Охирги кўтарилган масала юзасидан битта муҳим тушунча бериш мақсадга мувофиқ бўлади деб ўйлаймиз. Эътироф этилардики, айрим тергов ҳаракатларини бевосита юридик шахсга нисбатан қўллаб бўлмайди, чунки юридик шахс корпоратив ташкилот ҳисобланиб, у гапириш, ўйлаш ёки муносабат билдириш қобилиятига эга эмас². Бу эътироф айрим одатий тергов ҳаракатлари учун тўғри ҳисобланади, бироқ алоҳида махсус услублар учун эса бу хато бўлади. Гумон қилинаётган компания офиси назорат остига олиниши мумкин, масалан, компанияга расмийлаштирилган телефонлар хуфёна эшитишга қўйилиши, компанияга юборилган хат ва турли жўнатмалар яширин равишда очиб кўрилиши; ва ниҳоят юқоридагилардан аҳамияти кам бўлмаган ҳолат яширин агент турли тўқима гаплар билан компанияга кириб унинг фаолияти билан яқиндан танишиши мумкин, буларнинг ҳаммаси жисмоний шахсларнинг ишончига киришга нисбатан афзалроқдир. Шу сабабли, тергов жараёнида махсус услубларни бевосита ва юридик шахсга нисбатан қўлланилиши имконияти мавжуд. Деярли барча ИХ ва РТ антикоррупцион тизимига аъзо давлатлар саволномага берган жавобларида самарали тезкор қидирув ва тергов ҳаракатларини юридик шахсларга нисбатан автоном тарзда қўллашларини баён қилишган³.

3.4. Юридик шахсларнинг жавобгарлигини қўллаш соҳалари.

Жавобгарлик субъектлари.

¹ Шундай ҳолатлар Грузия ва Руминия қонунчилигида ҳам мавжуд.

² Қаранг: Бу масала юқорида ҳам келтириб ўтилган эди.

³ Қаранг: ИХ ва РТнинг антикоррупцион тизими саволномасининг 10.6-рақамли саволи.

Кўпчилик юрисдикцияларда “юридик шахс” тушунчаси асосан фуқаролик ва тижорат ҳуқуқида, агар юридик шахсни жавобгарлик соҳаси тегишли бўлса жиноят ҳуқуқида ҳам қўлланилади. ИХ ва РТ антикоррупцион тизимига кирувчи мамлакатлар ҳам шу йўлдан боришмоқда: корпоратив жавобгарлик фақат юридик шахс мақомига эга бўлган субъектларга нисбатан қўлланилади, шу сабабли тегишли ҳуқуқ соҳаларида бу ҳақда тегишли тушунчалар берилган. Аммо, Черногория давлатида бу борада бошқача услуб қўлланилади. Бу давлатнинг юридик шахслар жавобгарлигини назарда тутадиган қонунида корпоратив жавобгарлик субъектларининг рўйхати келтириб ўтилган. Жумладан, ушбу Қонуннинг 4.1-моддаси қуйидагича ифодаланган:

“юридик шахс деганда, мунтазам ёки вақти-вақти билан мулкка эгалик қиладиган ва ўз фаолияти давомида шу мулкни бошқарадиган ва ишлатадиган компания, чет эл компанияси ва унинг филиали, давлат қархоналари, ташкилотлари, муассасалари, миллий ва хорижий нодавлат ташкилотлари, инвестиция фонди, бошқа фондлар (давлат органи ваколати асосида фаолият юритадиган фонддан ташқари), спорт ташкилотлари, сиёсий партиялар, шунингдек, бошқа ассоциация ёки ташкилотлар тушунилади” дейилган.

Ушбу тушунчадан келиб чиқиб хулоса қилиш мумкинки, термин “юридик шахс” кўпроқ жиноят ҳуқуқида қўлланилади, бошқа ҳуқуқ соҳаларида эса кўпроқ бошқа терминлардан фойдаланилади. Шундай ҳолатни биз Латвия қонунчилигида учратамиз, у ерда корпоратив жавобгарлик, юридик шахс доирасидан ташқарига чиқарилган. Бу ерда юридик шахсни алоҳида жиноий-ҳуқуқий тушунчаси мавжуд бўлмасада, Латвия давлати¹ қонунчилигида юридик шахсга нисбатан қўлланиладиган

¹ Қаранг: Латвия ЖКнинг 701-моддаси.

¹ Қаранг: Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик кодекси – Т “Адолат”, 2018 йил.

мажбурий чоралар, унинг ҳамкорларига нисбатан ҳам, ҳатто юридик шахс мақомига эга бўлмаган шахсларга ҳам қўлланилади.

Шундай юридик бирлашмалар ёки ташкилотлар юридик аҳамиятга эга бўлган ҳаракатларни содир қилишади, гарчанд улар юридик шахс мақомига эга бўлмасаларда. Шу йўл билан улар турли коррупцион схемаларда ҳам иштирок этишлари мумкинлигини инобатга олган ҳолда Латвия қонун чиқарувчиси бундай субъектларга нисбатан ҳам юридик шахслар жавобгарлигини тадбиқ этган.

Ўрни келганда эътироф этиш жоизки, Ўзбекистон Республикасининг бугунги кундаги қонун ҳужжатларида юридик шахс тушунчаси фақат Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик кодексида келтириб ўтилган. Мазкур кодекснинг 4 боби “Юридик шахслар” деб номланиб, кодекснинг 39-моддасида юридик шахс тушунчаси қуйидагича келтириб ўтилган: “Ўз мулкида, хўжалик юритишида ёки оператив бошқарувида алоҳида мол-мулкка эга бўлган ҳамда ўз мажбуриятлари юзасидан ушбу мол-мулк билан жавоб берадиган, ўз номидан мулкӣ ёки шахсий номулкӣ ҳуқуқларга эга бўла оладиган ва уларни амалга ошира оладиган, мажбуриятларни бажара оладиган, судда даъвогар ва жавобгар бўла оладиган ташкилот юридик шахс ҳисобланади. Юридик шахслар мустақил баланс ёки сметага эга бўлишлари керак”¹.

Ушбу кодексда юридик шахсларнинг белгилари ҳам берилган бўлиб унга кўра юридик шахс қуйидаги белгиларга эга бўлиши шарт:

1. Мустақил ташкилот;
2. Мулкӣ мустақиллик;
3. Мулк учун жавобгарлик;
4. Фуқаролик муносабатларида ўз номидан иш кўриши;
5. Ўз низоми в таъсис шартномасига эгалиги;
6. Мустақил баланс ва сметага эга бўлиши;
7. Давлат рўйхатидан ўтганлиги ва тегишли лицензияси мавжудлиги.

Келажакда Ўзбекистон Республикасида юридик шахсларнинг жиной килмишлари учун жиной жавобгарликни назарда тутувчи янги қонун қабул

килинса, юридик шахс тушунчаси янги термин ва белгилар билан тўлдирилиши ва бу кенгайтирилган тушунча амалдаги ЖКда ўз ифодасини топса ажаб эмас.

¹Қаранг: Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодекси. –Т.,Адолат. 2018

Оммавий ҳуқуқий шахслар.

Кўпгина юрисдикцияларда жиноят ҳуқуқида юридик шахс жавобгарлиги барча юридик шахсларга бирдек қўлланилмайди. Ҳаммасидан кўпроқ жиноий жавобгарлик давлат органлари ва унинг қуйи маҳаллий органларига нисбатан татбиқ этилмайди. Ушбу ёндашиш ИХ ва РТнинг антикоррупцион тизимида аъзо давлатлар қонунчилигига ҳам хос бўлиб, бу давлатлар қонунчилигида корпоратив жавобгарлик давлат, автоном вилоят, муниципалитетлар ва маҳаллий ҳокимият органларига нисбатан бундай жавобгарлик назарда тутилмаган. Айрим давлатларда мазкур рўйхатга халқаро ташкилотлар¹ ёки оммавий ваколатга эга бўлган юридик шахслар² ҳам киритилган. Хорватия ва Македония Республикалари қонунчилигида маҳаллий давлат органлари учун фақат уларнинг давлат ваколатини амалга ошириш юзасидан белгиланган вазифалари кирмайди холос, бошқа вазиятларда жавобгарлик юзага келади. Масалан, агарда ушбу маҳаллий органлар давлат ваколатини амалга ошириш билан боғлиқ бўлмаган ноқонуний ҳаракатларни содир этганда улар бошқа юридик шахслар катори жавобгарликка тортиладилар. Черногория қонунчилигида ҳам ушбу ҳолатлар учун умумий принцип татбиқ этилиб, у умумий тарзда қуйидагича баён

¹ Қаранг: Озарбайжон, Болгария, Эстония, Латвия, Литва, шунингдек коррупцион жиноятлар учун Украина қонунчилигида ҳам халқаро ташкилотлар жавобгарликка тортилмайди.

²Қаранг: Эстония, Латвия, Руминия ва Украина қонунчилигида бу ташкилотлар учун ҳам жавобгарлик белгиланмаган.

қилинган: “Давлат ваколатига эга бўлган юридик шахс, шу ваколатларни амалга ошириш жараёнида жавобгарликка тортилмайди”¹.

Грузия қонунчилигида бу масала янада бошқача мазмунда келтириб ўтилган. Грузия ЖКнинг 1-боб 107¹-моддаси талабларига кўра жиноий жавобгарлик тижорат ва нотижорат ташкилотлари ҳисобланган юридик шахсларга ва уларнинг ҳуқуқий ворисларига нисбатан қўлланилади. Келажак амалиёти шуни кўрсатадики, кейинчалик марказий ҳокимият давлат органлари ҳам судга берилиши мумкин.

Хусусий ҳуқуқ субъектлари.

Юридик шахс тушунчаси ва унинг таснифлари турли давлатларда турфача баён қилинади. Аммо барча давлатлар у ёки бу тарзда улар орасидаги фарқларни келтириб ўтишади:

- тижорат ташкилотлари (компаниялар) ва нотижорат ташкилотлари;
- давлатга ва маҳаллий органларга қарашли хусусий компаниялар;
- миллий ва хорижий компаниялар.

Шуни эътироф этиш лозимки, Сербиядан ташқари барча ИХ ва РТ антикоррупцион тизимига аъзо давлатлар, давлатга, автоном субъектларга ва мажҳаллий фуқароларни ўзини-ўзи бошқариш органлари томонидан назорат қилинадиган тижорат компанияларига корпоратив жавобгарликни белгилаб қўйишган. Худди шундай ҳолатни биз хорижий компаниялар² ва нотижорат ташкилотларига нисбатан ҳам кўраимиз.

Юқорида мисол тариқасида келтириб ўтилган Латвиядаги “ГАМА” компанияси иши шуни кўрсатдики, амалиётда чет эл компаниясига нисбатан ҳам самарали жиноий таъқибни амалга ошириш мумкин экан. Ушбу мисолда

¹ Қаранг: Черногориянинг юридик шахсларни жиноий жавобгарлиги тўғрисидаги Қонунининг 2-боб, 2-моддаси.

² *Қаранг: Хорватияда юридик шахсларнинг жавобгарлиги чет эл компанияларига фақат Хорватия қонунчилигида назарда тутилган бўлсагина қўлланилади; Болгарияда эса, бундай чет эл компанияси рўйхатдан ўтган бўлиши талаб этилади.

халқаро бозорда самарали фаолият юритаётган чет эл компанияси ва унинг минтақавий вакили, турк фуқароси ҳам жазодан қочиб қутила олмади. Ёки яна мисол сифатида келтириб ўтилган Хорватиядаги “Фими Медиа” компанияси ишини таҳлил қилсак, унда Хорватия ноτιжорат ташкилотини жавобгарликка тортиш мумкинлигини кўрсатиб берди. Бундай ҳолат жиноят иши сиёсий партия давлат ва фондлар ва эҳсонларни талон-тарож қилганлиги учун жиноий жавобгарликка тортилиб суд ҳукми чиқарилганлиги билан тугаган Эстония ва Литва мамлакатлари амалиётида ҳам мавжуд¹.

Юридик шахсларнинг тугатилиши ва қайта ташкил этилишида ворислик масаласи.

Юридик шахсларнинг жавобгарлиги масаласида яна бир муҳим ҳолат шундан иборатки, агарда юридик шахс тугатилса, бошқа юридик шахсга қўшиб юборилса ва қайта ташкил этилса унинг жавобгарлиги масаласи муаммоли ҳисобланади. Самарали тизимларда юридик шахснинг тугатилиши, бошқа юридик шахсга қўшиб юборилиши ва қайта ташкил этилиши уни жавобгарликдан озод этилишига асос бўлмайди. Шу ўринда Руминия қонунчилигида юридик шахс фаолиятини қайта ташкил этишдан холос бўлишга олиб келадиган самарали мисол бор. Руминия қонунчилигига кўра, юридик шахсларни жавобгарликка тортиш ва суд жараёнида қуйидаги профилактик чоралар назарда тутилган:

- юридик шахснинг тугатилиш жараёнини тўхтатиб қўйиш;
- юридик шахсни қўйиш ёки ажратишни тўхтатиш;
- юридик шахснинг маблағини камайтиришга олиб келадиган турли келишувларга таъқиқ қўйиш;

¹ Қаранг: Эстонияда сиёсий партия барча партиялар учун бир хил белгиланган маблағдан кўпроқ маблағ сарфланганлиги учун судланган эди. Эстония ЖКнинг 402¹-моддасида шундай қилмиш учун жавобгарлик белгиланган, шунингдек, Эстония Олий суди ҳукми 3-1-1-67-09-сонли.

- айрим юридик ҳаракатларни таъқиқлаш;
- маълум бир фаолият билан шуғулланишни таъқиқлаш, масалан, жиноят содир этилишига олиб келган фаолиятни¹.

Бундай чеклов чораларининг зарурлигига яна юқорида келтириб ўтилган Эстониянинг ер участкаларини алмаштириш билан боғлиқ “АС Мерко Эхитус” компанияси мисолини келтириб ўтиш мумкин. Биламизки, мазкур компания порахўрлик жиноятида айбланиб, суд томонидан 798 000 евро миқдорида жаримага тортилган эди. Бу иш қўзғатилган Эстония конунчилигида юридик шахснинг фаолиятини қайта ташкил этиш бўйича ҳеч нарса дейилмаган. Бу иш 2006 йилнинг октябрь ойида қўзғатилган жиноий иш доирасида компания офисида тинтувлар ўтказилгач оммавий тус олди. 2008 йилнинг март ойида эса, ҳали тергов ҳаракатлари тугамасдан компания раҳбарияти унинг фаолиятини қайта ташкил этиш тўғрисида қарор қабул қилади ва бир компания доирасида иккита “АС Мерко Эхитус” ва “АС Ярвевана” компанияларини ташкил этади. Барча тижорат фаолияти ва маблағи “АС Мерко Эхитус” компаниясида қолади, “АС Ярвевана” компаниясига эса 17,5 млн. евро тергов жараёнидаги жиноят иши ҳаражатлар учун ўтказилади (қонунда кўрсатилган максимал жарима миқдоридан кўпроқ). Ҳар иккала компаниялар акциялари биржанинг қимматли қоғозлар рўйхатида қолганлиги боис, “АС Ярвевана” компанияси устидан жиноий таъқиб амалга оширилаётган биржадаги активлари сотилиши мумкин бўлган ягона компания бўлиб қолган. 2008 йилда яна янгидан ташкил этилган “АС Мерко Эхитус” компанияси давлат харидларида қатнашишга уринди, аммо унинг тендерда қатнашиши таъқиқланди.

Компания эса бу вазиятда таъқиқни суд орқали ўз фойдасига ҳал этди. Эстония Маъмурий суди ўз қарорида эътироф этганки, бу компания фаолияти янги компания сифатида қайта ташкил этилганлиги ва уни давлат

¹ Қаранг: Руминиянинг ИҲ ва РТ саволномасидаги 10.2-саволга берилган жавоблар.

харидларида қатнашиш ҳуқуқи борлиги ва харидни амалга ошириш учун етарли иқтисодий имкониятга эга эканлигини асослаб, кўрсатиб ўтган. Натижада 2014 йилда Эстония Олий суди жинойт палатаси “АС Ярвевана” компаниясини ушбу жинойт иши бўйича айбдорлиги тўғрисида оғир қарорни қабул қилган.

Ушбу ҳолатда “АС Мерко Эхитус” компанияси компания фаолиятини қайта ташкил этишдан нимага эришди? – деган савол туғилади. Энг аввало, бу компания 798000 евро миқдорига жарима жазосидан қочиб қутила олмади, зеро ушбу жарима 2008 йилда компаниядан давлат фойдасига ундирилди. Шунингдек, компания ўз товар белгисини, яъни номини оқлаб ололмади, чунки жинойт ишининг номида “АС Мерко Эхитус” тамғаси сақланиб қолди. Бироқ, компания давлат харидлари тендерларида қатнашиш ҳуқуқини сақлаб қолди. Бу унинг учун жуда муҳим эди, чунки бу ҳолат бир марта жарима тўлашдан кўра афзал эди. Ундан ташқари, компания фаолиятини бўлиш орқали қайта ташкил этиш унинг фаолиятини барқарорлаштиришга, акциядорлар ва инвесторларни ҳамда уларни миждозларида бир марталик тўланган жарима компаниядаги улушларини камайтирмаслигига ишонч ҳосил қилишига олиб келди.

Юридик шахсларнинг жинойтлари доираси.

Юридик шахсларнинг коррупцион қилмишлар учун жавобгарлиги масаласида яна бир муҳим хусусият шундан иборатки, бу шахсларнинг жавобгарлиги умумийми ёки махсусми, яъни маълум бир жинойтлар доираси билан чекланганми ёки унга барча жинойтлар алоқадорми деган масалани ҳам таҳлил қилиш лозим. Умумий ҳуқуқ кўпроқ қўлланиладиган мамлакатларда умумий ёндашиш кўпроқ учраса, континентал ҳуқуқ қўллайдиган давлатларда тарихан махсус жавобгарлик тенденцияси кучлироқ¹ намоён бўлади. Бироқ ИХ ва РТ антикоррупцион тизимига аъзо мамлакатларда ҳам кейинги ёндашиш кўп учрайди. Бешта давлат Босния-

¹ Қаранг: Алленс Артур Робинсон, 2008, 74-75 –Б.

Герцоговина, Хорватия, Черногория, Руминия ва Сербияларда юридик шахсларнинг жавобгарлиги жиноят ҳуқуқида кўрсатилган барча жиноятларни қамраб олади. Лекин Болгария қонунчилиги бу борада ўзига хос хусусиятга эга. Бу ерда умумий қоидага кўра корпорациялар фақат чекланган миқдордаги жиноятлар учун жавобгарликка тортилади, аммо юридик шахс жиноятни уюшган жиноий гуруҳ ёки унинг манфаатларини кўзлаб содир этган бўлса унда компания барча жиноятлар учун жавобгарликка тортилади¹.

Алоҳида ёндашишдан фойдаланадиган бошқа мамлакатларда, юридик шахсларни жавобгарликка тортиш мумкин бўлган жиноятлар тури турлича. Масалан, Украина ва Болгарияда уларнинг сони кўп эмас, Литвада эса унинг акси юридик шахслар ҳар иккита жиноятдан бири учун жавобгарликка тортилиши мумкин. Бироқ, ИХ ва РТ антикоррупцион тизимига аъзо давлатларнинг барчасида юридик шахслар порахўрлик, таъсир ўтказиш, жиноий йўл билан топилган пул маблағларини ювиш ва бошқа коррупцион мазмундаги жиноятлар учун жавобгарликка тортиладилар. Фақат, Македония Республикасида ва Словения қонунчилигида пассив порахўрлик учун алоҳида огоҳлантирилган. Мекаденида яна таъсир билан суиистъемол қилиш жиноятига ҳам алоҳида огоҳлантириш татбиқ этилган².

Амалиётда юридик шахсларни жавобгарликка тортиш масаласи.

Қонун фақат қонун сифатида суд залида ўз исботини топади, бошқа ҳолатда қоғозда қолиб кетиши мумкин. Шу сабабли юридик шахсларнинг

¹ Қаранг: Болгарининг Маъмурий ҳуқуқбузарликлар ва жазолар тўғрисидаги Қонунининг 83а-м.

² Қаранг: ИХ ва РТ саволномаси 1.3-савол.

жавобгарлиги масаласи қайси давлатларда амалда қай даражада йўлга қўйилганлигини таҳлил қилиш жоиз бўлади. Турли мамлакатларда юридик шахсларнинг жавобгарлиги масаласи турли даврларда белгиланганлиги боис, бу кўрсаткич турли давлатларда турлича кўринишга эга. Ундан ташқари, мамлакатлар бир биридан майдони ва минтақавий тузилиши ва ҳ.к. кўрсаткичлари билан ҳам фарқ қилади. Шунга қарамадан юридик шахсларнинг жавобгарлиги масаласида айрим умумлашмалар ва хулосалар қилиш мумкин.

Агарда юридик шахсларнинг жавобгарлиги масаласини ўз қонунчилигига яқинда киритган мамлакатларни (Азорбайжон, Украина) бир четга суриб, қолган давлатлар қонунчилигини таҳлил қилсак ИХ ва РТ антикоррупцион тизимига аъзо мамлакатларни учта гуруҳга ажратиш мумкин¹. Биринчи гуруҳ давлатларга, юридик шахсларни жиноий жавобгарликка тортиб, айблаб, суд ҳукми чиқариш одатий амалиётга айланган мамлакатлар киради (Эстония, Литва, Черногория, Руминия, Словения); иккинчи гуруҳ мамлакатларда бу борада маълум тажриба шаклланиб улгурган (Болгария, Сербия); учинчи гуруҳга юридик шахсларни жавобгарликка тортиш механизми энди йўлга қўйилаётган давлатлар (Грузия, Латвия) киради, қуйида бу давлатлар рўйхати алоҳида жадвал шаклида келтирамиз. Шунини қайд этиш лозимки, бу жадвалга Албания, Босния-Герцоговина, Хорватия, Македония Республикаси, Молдова ва Россия Федерацияси бўйича маълумотлар мавжуд бўлмаганлиги боис киритилмаган. Босния-Герцоговина берган маълумотга кўра, ҳозирга қадар бирорта юридик шахс коррупцион жиноятларда айбланмаган. Хорватияда (аҳолиси сони 4,45 млн., бу қонун 2003 йилдан амалда) 12 та юридик шахсга нисбатан Коррупцияга ва уюшган жиноятчиликка қарши курашиш

¹ Қаранг: М.Курм, Д.Котляр, Б.Хикман и др. Ответственность юридических лиц за коррупцию в странах Восточной Европы и Центральной Азии

бошқармаси томонидан жиноят иши қўзғатилиб айб эълон қилинган. Македонияда (аҳолиси 2,06 млн., конун 2004 йилдан буён амалда) 495 та юридик шахс жавобгарликка тортилган деган маълумот олинган лекин, ИХ ва РТ антикоррупцион тизими миллий координатори бу сонни нотўғри деб, бор йўғи бир нечта юридик шахс жавобгарликка тортилганини маълум қилган. Россия Федерациясида (аҳолиси 143,73 млн., конун 2010 йилдан амалда) 2010-2012 йиллар давомида 84 та иш қўзғатилиб, улардан 60 дан ортиғи маъмурий жавобгарликка тортилган¹. Шу муносабат билан Хорватия ва Россияни ҳам биринчи гуруҳ мамлакатлар рўйхатига киритса бўлади.

2010-2013 йиллар давомида юридик шахсларга нисбатан жиноий таъқиб қўлланган мамлакатлар жадвали

<i>Давлатлар</i>	<i>Айб эълон қилинган</i>	<i>Айблов хулосаси чиқарилган</i>	<i>Оқлов ҳукми чиқарилган</i>	<i>Аҳолиси сони млн.киши</i>	<i>Юр.ш. жавобгарлиги киритилган вақт</i>
<i>Болгария</i>	<i>38</i>	<i>маълум.йўқ</i>	<i>маълум.йўқ</i>	<i>7,42</i>	<i>2005й.</i>
<i>Грузия</i>	<i>2</i>	<i>2</i>	<i>0</i>	<i>4,93</i>	<i>2006й.</i>
<i>Латвия</i>	<i>11</i>	<i>маълум.йўқ</i>	<i>0</i>	<i>2,24</i>	<i>2005й.</i>
<i>Литва</i>	<i>316</i>	<i>178</i>	<i>21</i>	<i>3,33</i>	<i>2002й.</i>
<i>Руминия</i>	<i>463</i>	<i>маълум.йўқ</i>	<i>маълум.йўқ</i>	<i>21,43</i>	<i>2006й.</i>
<i>Сербия</i>	<i>30</i>	<i>маълум.йўқ</i>	<i>маълум.йўқ</i>	<i>7,38</i>	<i>2007й.</i>
<i>Словения</i>	<i>533</i>	<i>82</i>	<i>19</i>	<i>2,03</i>	<i>1999й.</i>
<i>Черногория</i>	<i>81</i>	<i>50</i>	<i>маълум.йўқ</i>	<i>0,63</i>	<i>2007й.</i>
<i>Эстония</i>	<i>200</i>	<i>246</i>	<i>17</i>	<i>1,33</i>	<i>2002й.</i>
<i>Жаъми:</i>	<i>1674</i>	<i>558</i>	<i>57</i>		

¹ Қаранг: ИХ ва РТ антикоррупцион тизими томонидан тузилган саволнома 9.1-савол.

Афсуски нима учун бир давлат бошқасига нисбатан юридик шахсларни кўпроқ ёки камроқ жавобгарликка тортганлигини бир қарашда тушунтириб бўлмайди. Юридик шахсларни жавобгарликка тортишни тартибга солувчи саволда мамлакатлар тажрибаси ва жавобгарлик киритилган йил орасида маълум алоқадорлик мавжудлиги кўзга ташланади. Эстония, Литва, Словения каби давлатларда бу кўрсаткич юқори, чунки бу мамлакатлар юридик шахсларни жавобгарликка тортиш ҳақидаги ўз қонунларини ушбу асрнинг бошларида қабул қилишган, ҳатто Словения 1999 йилда қабул қилган. Бироқ, Черногория 2006 йилда қабул қилган бўлсада, юридик шахсларга айб эълон қилиш ҳолати 81 та, бу ўз-ўзидан юқори кўрсаткич, шунингдек, бу давлат бошқаларга нисбатан кичик ҳам. Бунинг акси Латвия, бу давлатда 2010-2013 йиллар давомида 11 та айб эълон қилинган, гарчанд бу давлат тегишли қонунни 2005 йилда қабул қилган бўлсада, ҳайратланарлиси шундаки, ушбу мамлакатнинг ҳажми, яъни катта-кичиклиги ҳам аҳамиятга эга ҳисобланади. Кўриниб турибдики ҳудуди кичикроқ давлатлар юридик шахсларнинг жавобгарлиги тўғрисидаги қонунга тезроқ мослашишган, буни шу билан тушунтириш мумкинки, кичик давлатда давлат органлари самаралироқ фаолият юритишади (кам аҳоли, кам муҳокама ва камроқ ходимларни ўқитиш ва ҳ.к.).

ИХ ва РТ антикоррупцион тизими томонидан ўтказилган тадқиқотлар давомида юридик шахсларнинг жавобгарлиги тўғрисидаги қонунлар қабул қилингандан кейин ушбу қонунларни қўллаш юзасидан ҳуқуқни муҳофаза қилиш ва суд тизими ходимлари ўқитилганлиги, бу масалада уларнинг малакаси оширилганлиги тўғрисида саволлар берилган. Грузиядан ташқари, барча мамлакатлар бу саволга ижобий жавоб бериб, ўқитиш бўйича тегишли маълумотлар, шарҳлар, расмий кўрсатмалар ва олиб борилган илмий ишлар тўпламларини тақдим этишди. Шунга қарамасдан, юқоридаги жадвалдан кўриниб турибдики, бу мамлакатлар полиция, прокурор ва суд тизими

ходимларини ўқитиш ва малакасини ошириш масаласига жиддий эътибор қаратиши зарур.

Порахўрлик учун жиноий жавобгарликнинг айрим масалалари.

Юридик шахслар жавобгарлигининг умумий кўрсаткичи бир давлатники, иккинчисиникидан фарқ қилади, шунга қарамасдан хулоса қилиш мумкинки, бу кўрсаткичлар фақат қоғозда эмас. Аммо, афсуски коррупцион жиноятлар, айниқса порахўрлик жинояти ҳақида бундай деб бўлмайди. Айниқса, бу кўрсаткичлар умумий ҳолати яхши давлатларда ачинарли. Бу давлатларнинг жадвалини ҳам қуйида келтириб ўтамиз. Фақат Эстонияда юридик шахсларга порахўрлик жинояти содир этилгани учун жиноий таъқиб қилинганлар сони умумий кўрсаткичга яқин келади. Бу давлатда 2010-2013 йиллар давомида юридик шахсларга нисбатан жиноий таъқиб амалга оширилган ишларнинг ҳар тўртинчиси, порахўрлик жиноятига тўғри келади. Таққосласак, Словенияда 533 тадан фақат учтасида юридик шахслар порахўрлик жиноятида айбланган холос (0,6%). Литвада эса бу кўрсаткич 2%, Руминияда 3% ни ташкил этади. Келтирилган кўрсаткичлар юридик шахсларнинг коррупцион жиноятлари эпизодик кўринишга эга эканлигидан далолат беради¹.

2010-2013 йилларда порахўрлик жинояти содир этилганлиги муносабати билан жиноий жавобгарликка тортилган юридик шахслар жадвали

<i>Мамлакатлар</i>	<i>Айб эълон қилинган</i>	<i>Айблов ҳукми чиққан</i>	<i>Оқлов ҳукми чиққан</i>
<i>Босния-Герц-на</i>	<i>0</i>	<i>0</i>	<i>0</i>
<i>Латвия</i>	<i>2</i>	<i>1</i>	<i>0</i>
<i>Литва</i>	<i>7</i>	<i>7</i>	<i>0</i>

¹ Қаранг: Порахўрлик таклиф этиш, ваъда бериш, бериш, олиш ва олиш-беришда воситачилик қилишни англатади.

<i>Руминия</i>	<i>14</i>	<i>1</i>	<i>0</i>
<i>Сербия</i>	<i>1</i>	<i>0</i>	<i>0</i>
<i>Словения</i>	<i>3</i>	<i>0</i>	<i>0</i>
<i>Хорватия</i>	<i>1</i>	<i>0</i>	<i>0</i>
<i>Эстония</i>	<i>27</i>	<i>16</i>	<i>3</i>
<i>Жаъми:</i>	<i>55</i>	<i>25</i>	<i>3</i>

Корпоратив пора берувчиларни аниқлаш ва жиноий жавобгарликка тортиш қийин эканлигини тушинса бўларди, агарда бошқа аниқланган коррупцион жиноятлар сони ҳам паст бўлса, бироқ бундай эмас.

Қуйида келтириб ўтилган яна бир жадвалга эътибор қаратсак, унда келтириб ўтилган порахўрлик жинояти билан жиноий жавобгарликка тортилган жисмоний шахслар миқдори юридик шахсларнинг шундай кўрсаткичидан жуда юқори даражада эканлигига гувоҳ бўламиз¹.

2010-2013 йилларда порахўрлик жинояти содир этилганлиги муносабати билан жиноий жавобгарликка тортилган жисмоний шахслар жадвали

<i>Мамлакатлар</i>	<i>Айб эълон қилинган</i>	<i>Айблов ҳукми чиққан</i>	<i>Оқлов ҳукми чиққан</i>
<i>Босния-Герц-на</i>	<i>27</i>	<i>17</i>	<i>6</i>
<i>Латвия</i>	<i>603</i>	<i>222</i>	<i>0</i>
<i>Литва</i>	<i>2469</i>	<i>2004</i>	<i>29</i>
<i>Руминия</i>	<i>1742</i>	<i>1071</i>	<i>108</i>
<i>Словения</i>	<i>140</i>	<i>56</i>	<i>24</i>
<i>Эстония</i>	<i>200</i>	<i>263</i>	<i>13</i>

¹ **Қаранг:** Руминияда айблов ҳукмлари фақат Миллий антикоррупция директориати томонидан амалга оширилган ишлар бўйича берилган.

Шу муносабат билан, коррупцияга қарши кураш учун масъул бўлган терговчилар ва прокурорлар корпоратив порахўрлик билан кураша олмаслигининг ўз “иррационал” сабаблари мавжуд бўлиши керак. Афсуски, ИХ ва РТ нинг фақат кабинетда ўтказган тадқиқотларини мукамал дейиш қийин.

Жазо.

Халқаро ҳуқуқ юридик шахсларга нисбатан қўлланиладиган жазо турлари рўйхатини келтирмайди. Фақат жарима ва мол-мулкни мусодара қилиш (ёки етказилган зарарга тенг пул санкцияси) ИХ ва РТ нинг, Европа Кенгашининг коррупция учун жиноий жавобгарлик ҳақидаги, БМТнинг “Коррупцияга қарши курашиш тўғрисидаги конвенцияларида¹ асосий жазо турлари сифатида қайд этилган. Худди шундай фикрни суд қарорлари тўғрисидаги принциплар ҳақида ҳам айтса бўлади: конвенция қанақа жиноятга ёки жиноят содир этган шахсга тааллуқли факторлар-жазонинг қаттиқлигини белгилаб беради, келтирилмайди. Фақат умумий ҳисобланган талаб, яъни тайинланган жазо қилмишга мос, самарали ва кейин жиноят содир этишдан тийиб турадиган бўлиши лозим.

Жазо турлари.

Турли юрисдикцияларда турли жазо турлари таснифи келтирилган. Айрим мамлакатларда асосий жазолар ва қўшимча жазолар турлари ажратиб кўрсатилган; бошқасида эса ажратиш жазо турлари билан таъминлаш чоралари ажратилган. Шу сабабли бир хил жазо тури масалан, давлат харидларида қатнашишни таъқиқлаш, бир давлатда жазо тури сифатида (Руминия), бошқасида эса (Хорватия) таъминлаш чоралари сифатида, учинчисида (Эстония) эса маъмурий оқибат сифатида қўллаш назарда

¹ Қаранг: ИХ ва РТ Конвенциясининг 3-моддаси, Европа Кенгаши Конвенциясининг 19-моддаси ва БМТ Конвенциясининг 26-моддаси.

тутилган. Ундан ташқари, квазижиноий жавобгарлик жазо тизими мавжуд мамлакатларда жазо тўғрисида эмас, балки мажбурлов чоралари ёки жиноий-ҳуқуқий чоралар назарда тутилган. Шу боис, қуйида жазо турлари тўғрисида мулоҳаза юритганимизда асосий эътибор жазоларни таснифи ва белгиларига қаратамиз.

Жарима.

Қонунчиликда корпоратив жарима миқдорини белгилашни ҳам иккита, ёпиқ ва очик усуллари мавжуд. Ёпиқ тизимда минимал ва максимал жарима миқдори ёки уларнинг охиригиси ёзилган пул миқдори ёки формуласидан келиб чиқиб жарима миқдорининг ҳисоби белгиланади (масалан, ҳар ойига энг кам ойлик иш ҳақини кўпайтириш орқали). Очик тизимда жарима миқдори бир ёки бир неча омилга боғлиқ бўлиб, бу жарима миқдори аниқ бир жиноятнинг турига қараб (масалан, жиноятдан олинган фойдага қараб) ёки айбланувчининг шахсига қараб (масалан, компаниянинг пул айланмаси) белгиланади. ИХ ва РТ антикоррупцион тизимига аъзо давлатларнинг аксариятида ёпиқ тизим қўлланилиб, қонунда жариманинг минимал ва максимал миқдори кўрсатиб қўйилган. Минимал жарима миқдори 38 евродан (Литвада) 100 000 еврогача (Черногория), максимал миқдори 21000 евродан (Молдова) 32 млн. еврогача (Латвия) бўлган миқдорда ўзгариб туради. Кейинги бетларда ИХ ва РТ антикоррупцион тизимига аъзо мамлакатлардаги жарима миқдори тўғрисидаги жадвал келтириб ўтилади.

Бироқ, бир қатор мамлакатларда ҳар иккала тизим принциплари ҳам қўлланилади, хатто турли жиноятлар бўйича бир вақтда ҳар иккала тизим ҳам қўлланилиши мумкин. Болгария, Македония Республикаси, Черногория, Словения ва Украина қонунчилигида юридик шахслар томонидан содир этилган жиноятлар моддий фойда олишга ва моддий зарар етказишга олиб келган жиноятларга ва моддий зарар етказилмаган ёки зарар миқдорини аниқлаш имконияти йўқ жиноятларга бўлинади. Биринчи ҳолатда жарима жазоси миқдори олинган фойда ёки зарар миқдоридан келиб чиқиб

белгиланса, бир вақтнинг ўзида иккинчи ҳолатда жиноят учун жазо маълум аниқ пул миқдоридаги жарима билан белгиланади. Бу борада Словения қонунчилиги қаттиқроқ жазо турини назарда тутди, масалан, корпоратив порахўрлик жинояти учун олинган мулкӣ фойданинг 200 бараборига тенг бўлган жарима жазоси назарда тутилган. Бошқа жиддий ҳолатларда жарима жазоси ўрнига корпорациянинг барча мол-мулки мусодара қилиниши мумкин (Украинада коррупцион жиноятлардан ташқари)¹. Черногория Юридик шахсларнинг жавобгарлиги тўғрисидаги Қонунининг 2-боб 14-моддасида жариманинг максимал миқдори 100 баробар миқдор билан чекланган. Озарбайжонда беш баробари билан, Украинада икки баробари билан, Болгарияда жариманинг иқтисодий миқдорининг энг паст чегараси белгиланган ва у ноқонуний олинган фойда миқдорида нисбатан олинади, максимал миқдори эса жарима тарзида белгиланган. Македония Республикасида эса аксинча иқтисодий эквивалент ҳажмига қараб жарима жазоси миқдори белгиланади². Масалан, Македония ЖКнинг 3-боб, 96^а-моддасида юридик шахсларга тайинланадиган жарима жазоси миқдори 100 000 евродан ошиб кетмаслиги лозим.

Шунга ўхшаш ҳолатни биз Россия Федерацияси қонунчилигида ҳам учратамиз, у ерда жариманинг энг юқори миқдорини аниқлаш учун коэффецент-кўпайтириш усули қўлланиб, у жарима жазосини пул кўринишидаги энг кам миқдори бўсағасини аниқлаб беради. Бу ерда Россия қонунчилигининг қизиқ вазиятига дуч келамиз, пора миқдори ошган сари нафақат жарима миқдори ҳам ошади, балки коэффецент-кўпайтириш миқдори ҳам ошиб боради. Россия қонунчилигида қуйидаги жарима миқдорлари назарда тутилган:

¹ Қаранг: Словениянинг Жиноий ҳуқуқбузарликлар учун юридик шахсларни жавобгарлиги тўғрисида Қонунинг 25, 26-м.м. ЖКнинг 262-моддаси.

² Қаранг: М.Курм, Д.Котляр, Б.Хикман и др. Ответственность юридических лиц за коррупцию в странах Восточной Европы и Центральной Азии-с.48.

1) 13900 еврогача (1 млн. рубль) миқдорда бўлган пора олиш жинояти учун-жарима жазоси миқдори 13900 евродан кам бўлмаслиги;

2) 13900 евродан 277000 еврогача (20 млн. рубль) пора олиш жинояти учун – жарима жазоси 277000 евронинг ўттиз баробаридан кам бўлмаслиги;

3) 277000 евродан баланд пора миқдори учун жарима жазоси камида 1 390 000 евро (100 млн. рубль) миқдоридан кам бўлмаслиги шарт¹.

Грузия қонунчилигида жарима жазосининг энг паст бўсағаси 44000 евро миқдорида белгилансада, аммо қонун максимал жарима миқдорини аниқ белгиламайди ва бу миқдорни фақат суд белгилаши мумкин².

ИХ ва РТ антикоррупцион тизимида аъзо мамлакатларда юридик шахсларга тайинланадиган жарима жазоси миқдорининг жадвали

<i>Мамлакат</i>	<i>Жарима минимал миқд. еврода</i>	<i>Жарима максимал миқд. евро</i>		<i>Минимум, муқобил</i>	<i>Максимал, муқобил</i>
<i>Азарбойжон</i>	<i>52000</i>	<i>156000</i>	<i>ёки</i>	<i>ноқон.олган фойда ёки зарар миқд.</i>	<i>ноқон.олган фойда ёки зарар миқд.5бароб.</i>
<i>Албания</i>	<i>2150</i>	<i>360000</i>			
<i>Болгария</i>	<i>2600</i>	<i>51000</i>	<i>ёки</i>	<i>ноқон.олган фойдани миқд.</i>	<i>510000 евро</i>
<i>Босния-Герц.</i>	<i>2550</i>	<i>2550 000</i>			

¹ Қаранг: ст. 19.28, Кодекса РФ об административных правонарушениях.

² Қаранг: ИХ ва РТнинг саволномасининг 8.2-саволига Грузиянинг жавоби.

<i>Македония</i>	<i>1620</i>	<i>972500</i>	<i>ёки</i>		<i>ноқон.олган фойда ёки зарар миқд.5бароб.</i>
<i>Грузия</i>	<i>44000</i>	<i>-</i>			
<i>Латвия</i>	<i>3200</i>	<i>32000000</i>			
<i>Литва</i>	<i>38</i>	<i>1900000</i>			
<i>Молдова</i>	<i>525</i>	<i>21000</i>			
<i>Россия</i>	<i>13900</i>	<i>-</i>	<i>ёки</i>	<i>пора миқд.уч баробари</i>	<i>пора миқд.юз баробари</i>
<i>Руминия</i>	<i>4000</i>	<i>334000</i>			
<i>Сербия</i>	<i>9000</i>	<i>4 400000</i>			
<i>Словения</i>	<i>10000</i>	<i>1000000</i>	<i>ёки</i>	<i>-</i>	<i>ноқон.олган фойда ёки зарар миқд.200- бароб.</i>
<i>Украина</i>	<i>4250</i>	<i>640000</i>	<i>ёки</i>	<i>-</i>	<i>ноқон.олган фойда миқд.2- баробари</i>
<i>Хорватия</i>	<i>650</i>	<i>1 965000</i>			
<i>Черногория</i>	<i>100000</i>	<i>5000000</i>	<i>ёки</i>	<i>ноқон.олган фойда ёки зарар миқд.20 бароб.</i>	<i>ноқон.олган фойда ёки зарар миқд.100 бароб.</i>
<i>Эстония</i>	<i>4000</i>	<i>16000000</i>			

Самарали, етарли ва тийиб туришга таъсир қилувчи санкциялар.

Жарима миқдоридаги санкция ва жазо турлари корпорацияларни жавобгарликка тортишнинг асосий воситаси бўлиб, юқорида қайд этиб ўтганимиздек, халқаро ҳуқуқда назарда тутилган ягона жазо тури ҳисобланади. Шу билан боғлиқ жарима миқдорлари камми ёки кўпми ва улар самарали, етарли ва тийиб туришга таъсир ўтказилиши мумкинми деб эътироф қилсак бўлади.

Шундан келиб чиқиб, иккита таққослашни амалга ошириш мумкин. Биринчидан, коррупцион жиноятлар учун тайинланадиган жарима жазосини бошқа мансабдор шахслар жиноятлари учун тайинланадиган бошқа жазо турлари билан таққослаш мумкин. Коррупцион жиноятлар оғир жиноятлар тоифасига кириб, уни содир этганлик учун тайинланадиган жазо турларини бошқа жиноят турлари, масалан, фирибгарлик, ўзгалар мулкани ўзлаштириш ёки растрата қилиш, солиқ ва бошқа мажбурий тўловлардан бўйин товлаш ва ҳ.к. жиноятлар учун тайинланадиган жазо турлари билан таққослаш жоиз.

Иккинчидан, таққослаш халқаро-ҳуқуқий ҳужжатлар орқали, яъни БМТнинг “Коррупцияга қарши курашиш тўғрисида”ги Конвенцияси, Европа Кенгашининг коррупцияга қарши курашиш давлатлари гуруҳи, ИХ ва РТ нинг коррупцияга қарши курашиш тизими давлатлари ҳужжатлари орқали амалга оширилади. Гарчанд бу халқаро ҳуқуқий ҳужжатларда бирорта жазо етарлилиги қоидасини кўрсатмаган бўлсада, аммо, маълум белги мавжудлигига шубҳа йўқ. ИХ ва РТ нинг ишчи гуруҳи кўп маротаба ўз ҳисоботларида пул миқдоридаги санкциялари халқаро корпорацияларга жиддий таъсир кўрсатадиган, етарли даражада қаттиқ бўлишини эътироф этиб келган. Хусусан, Германия ва Италияда максимал жарима миқдори 1 млн. евро бўлса, Словакияда 1,6 млн. евро, ИХ ва РТ Япониядаги 2,7 млн.

евро жаримани кам деб баҳолаган, Эстонияда 16 млн. евро ва Бельгияда 10 млн. евро ни етарли деб ҳисоблаган¹.

Умуман, ИХ ва РТ нинг антикоррупцион тизимига аъзо мамлакатлар биринчи тест синовини топширишлари мумкин. Бироқ, кўпгина мамлакатларда Қонун корпоратив жарималарнинг умумий ҳажмини белгилаб беришган бўлиб, улар барча жиноятларга нисбатан қўлланилади. Аниқ жиноят учун аниқ жарима миқдорини белгилашни назарда тутадиган махсус кўрсатма мавжуд эмас. Бу эса шуни англатадики, мазкур давлатларда қонунларни амалда қўлланишини таққослаш мақсадга мувофиқдир. Словения, Македония Республикаси² ва Хорватия³ қонунларида бу ҳолат чуқур таҳлил қилинган. Ушбу мамлакатларда корпоратив жарималар миқдори жисмоний шахслар томонидан содир этилган шундай қилмишлар учун қўлланиладиган жазо миқдори билан бевосита боғлиқ, яъни жисмоний шахслар содир этадиган порахўрлик, ноқонуний маблағларни ювиш ва бошқа коррупцион жиноятлар учун озодликдан маҳрум қилиш жазоси назарда тутилган бўлса, корпоратив жарималар ҳам унинг миқдорини энг юқори даражасига етади. Масалан, Словенияда жисмоний шахсга жазо тури сифатида уч йилгача озодликдан маҳрум қилиш жазоси назарда тутилган бўлса, юридик шахсга эса шу қилмишнинг максимал жарима жазоси назарда тутилган⁴. Мазкур жазони порахўрлик ва жиноий фаолиятдан олинган маблағни ювиш каби жиноят турларига ҳам татбиқ этса бўлади, чунки бу қилмишлар учун жисмоний шахсларга бир йилдан беш йилгача озодликдан маҳрум қилиш жазоси назарда тутилган⁵.

¹ Қаранг: Пит 2014, стр. 243; и ОЭСР 2013, Антикоррупционные реформы в странах Восточной Европы и Центральной Азии, стр. 65.

² Қаранг: Македония Республикаси ЖКнинг 96г-моддаси.

³ Қаранг: Хорватиянинг Юридик шахсларнинг жиноий ҳуқуқбузарликлар содир этганлиги учун жавобгарлиги тўғрисидаги Қонунининг 10-моддаси.

⁴ Словениянинг Жиноий ҳуқуқбузарликлар учун юридик шахсларни жавобгарлиги тўғрисида Қонунининг 25, 26-м.м.

⁵ Словения ЖКнинг 245 ва 262-моддалари.

Иккинчи тестга қайтадиган бўлсак, аксарият ИХ ва РТ антикоррупцион тизимига аъзо давлатларнинг қонунчилиги мазкур халқаро ташкилотнинг ишчи гуруҳи белгилаган стандартларига мувофиқ келмайди.

Аслини олганда айрим давлатлар бу стандартлардан анча орқада қолиб кетган. Аммо, максимал жарима миқдори олинган фойда миқдорига боғлиқ (ёки айрим бошқа ташқи таъсир чоралари) давлатлар бу борада кўрсаткичлари яхши. Агарда жарима жазосининг юқори миқдори очик қолдирилган бўлса, унда жарима миқдори хоҳлаган миқдорда белгиланиши мумкин. Коррупцияга қарши кураш бўйича Истамбул ҳаракат режаси муҳокама қилинаётган йиғилишда Озарбайжонга нисбатан ишчи мониторинг гуруҳи ўз ҳисоботида кўрсатганки, назарий жиҳатдан бу жарималар, олинган фойда ёки етказилган зарар миқдори унинг зарар миқдоридан беш баробар кўп белгиланган бўлса ҳам, унга самарали тийиб туриш воситаси сифатида қараш мумкин¹.

Амалиётда жарима миқдори.

Фақат қонун доирасидаги жинойт-ҳуқуқий чоралар билан тийиб туриш механизмини самарадор деб бўлмайди; қонунни ҳақиқатда қўллаш амалиёти ҳам бундан кам аҳамиятга эга эмас. Шу муносабат билан айрим қонунлари етарли даражада қаттиқ ИХ ва РТ антикоррупцион тизимига аъзо давлатларни ҳам танқид қилса бўлади. Ҳақто юридик шахслардан қачонлардир ундирилган энг катта жарималар ҳам қонунда кўрсатилган максимал жарима миқдоридан кам бўлиб қолмоқда. Айниқса, порахўрлик жинойти учун тайинланган жазолар нисбатан енгил бўлиб қолмоқда. Масалан, олдинги бобларда мисол сифатида келтириб ўтилган жинойт содир этганлик учун юридик шахсларга тайинланган максимал жарима миқдори хизмат ваколатини суиистеъмол қилганлиги учун Хорватиянинг Fimi media, Эстониянинг АС Мерку Экулис порахўрлик билан боғлиқ, Латвиянинг

¹ Қаранг: ИХ ва РТ учинчи раунд ҳисобатини Озарбайжонни мониторинг қилиш натижаси.

ишончни суиистеъмол қилиш, Руминиянинг пора бериш, Словениянинг хизмат мавқеини суиистеъмол қилиш билан боғлиқ жиноят ишларини эслаш жоиз.

Қуйида ушбу ҳолатлар ифода этилган жадваллар келтириб ўтилади:

Юридик шахсларга жиноят содир этганлиги учун қўлланилган жариманинг максимал миқдори

<i>Мамлакат</i>	<i>Қонунда қўрс-лган максимал жарима миқд.</i>	<i>Қўлланилган максимал жарима миқд.</i>	<i>% таққослаш</i>
<i>Латвия</i>	<i>2 849 000</i>	<i>1 210 688</i>	<i>42,5</i>
<i>Литва</i>	<i>1 900 000</i>	<i>150 725</i>	<i>7,9</i>
<i>Словения</i>	<i>1 000 000</i> <i>ёки ноқон. фойдани 200 баробари</i>	<i>100 000</i>	<i>10,0</i>
<i>Хорватия</i>	<i>1 955 000</i>	<i>667 000</i>	<i>34,0</i>
<i>Эстония</i>	<i>16 000 000</i>	<i>798 000</i>	<i>5,0</i>

Юридик шахсларга порахўрлик жиноят содир этганлиги учун қўлланилган жариманинг максимал миқдори

<i>Мамлакат</i>	<i>Қонунда қўрс-ган максимал жарима миқд.</i>	<i>Қўлланилган максимал жарима миқд.</i>	<i>% таққослаш</i>
<i>Латвия</i>	<i>32 000 000</i>	<i>6 400</i>	<i>0,02</i>
<i>Литва</i>	<i>1 900 000</i>	<i>22 610</i>	<i>1,2</i>
<i>Руминия</i>	<i>134 000</i>	<i>35 000</i>	<i>26,1</i>

<i>Эстония</i>	<i>16 000 000</i>	<i>798 000</i>	<i>5,0</i>
----------------	-------------------	----------------	------------

Эстония давлатида юридик шахсга нисбатан жарима жазосининг энг юқори миқдори ер участкалари бўйича амалга оширилган фирибгарлик ҳолати юзасидан АС Мерко Эхитус компанияси ва ундан ажралиб чиққан АС Ярвевана компаниясига тайинланган юқорида келтириб ўтилган суд амалиётидир. Шу ўринда яна бир ҳолатни қайд этиш жоизки, компания АС Ярвевана 798000 евро миқдорда жарима жазосига тортилгандан кейин, Эстония хавфсизлик хизмати АС Мерко Эхитус ва яна олти бошқа шу иш билан боғлиқ компанияларга нисбатан ҳам жиноий таъқибни амалга оширган ва 2012 йилда АС Мерко Эхитус суд томонидан 300 000 еврога, унинг яна бошқа ҳамкорлари Парбус иши деб номланган жиноят иши юзасидан 50 000 евродан 200 000 еврогача бўлган миқдорда жаримага тортилган.

Мазкур ишга якун қўйилгандан кейин Эстония Адлия вазирлиги ер участкалари бўйича фирибгарлик ишларида қатнашган барча компанияларнинг тўлаган жарималари, уларнинг молиявий аҳволига қанчалик салбий таъсир кўрсатганлигини аниқлаш учун махсус сўровномалар ўтказган¹. Сўровнома натижаларига кўра юқоридаги юридик шахслар катта миқдорда жарима тўлаган бўлишларига қарамасдан, уларнинг молиявий аҳволи бир меъёрда қониқарли ҳолатда сақланиб қолиб, улар Эстонияда ўз мавқеини сақлаб қолишганлигини аниқлашган.

Агарда глобал бозорда юз бераётган улкан ўзгаришларни бир четга суриб қўйиб мулоҳаза юритсак, унда Эстониядаги ер участкалари билан бўлган ишни жиддий таҳлил қилиш мумкин. Ишлаб турган вазир, давлат органининг бош директори пора олувчи ҳамда мамлакатдаги йирик компания пора берувчи бўлса, бундай ҳолатда улар орасидаги коррупцион схема бир неча йиллар давомида фаолият кўрсатиб, компанияга миллионлаб евро ва

¹ Қаранг: Вайнман Т. Korruptsioonijuhtumite järelmõju juriidilistele isikutele. Таллин, 2014 йил.

судланганларга бир неча юз минг евро миқдорда фойда келтириб турган бўлса, бундай жиноятнинг содир этилиши шубҳасиз давлатнинг энг юқори эшелонларида коррупция мавжудлигидан далолат беради. Бироқ, юридик шахс содир этган жиноят учун белгаланган жазо миқдори барча етказилган зарарнинг 5% гина ташкил этган. Бундай ҳолатда юридик шахсга қонунда белгиланган максимал жазога яқин жазо тайинлаш учун нима қилиш лозимлигини тасаввур қилиш қийин.

Худди шунга ўхшаш вазиятни биз Латвиядаги ”ГАМА Холдинг” компанияси жиноят ишини таҳлил қилганда ҳам кўрамиз, чунки бу ҳолатда ҳам юридик шахсга нисбатан мамлакат тарихида энг катта 1,2 млн. евро миқдорида жарима белгиланган. Бу жарима миқдорининг ўзи жуда катта, аммо уни компания олган иқтисодий фойдаси билан ва тузилган шартнома миқдори билан таққосласак бу ҳам жуда камдир. Сабаби “ГАМА Холдинг” халқаро компания мақомига эга бўлган компания ҳисобланиб, унинг барча молиявий активлари 595,2 млрд. евро ни ташкил этади¹ ва тузилган қурилиш шартномаси асосида компания кўрган фойда миқдори 323,5 млн. евро ни ташкил этган. Бу кўрсаткичлар олдида компанияга тайинланган 1,2 млн. евро миқдоридаги жарима компанияни бундай коррупцион схемалардан келажакда тийиб туришга мажбур қилувчи таъсир кучига эга бўлмайди.

Ушбу келтириб ўтилган мисоллар яна бир бор ИХ ва РТ ишчи гуруҳи томонидан кўрсатиб ўтган стандартлар юридик шахсларнинг коррупцион қилмиши учун тайинланадиган пул санкциялари етарли даражада юқори бўлиши шу компанияларни коррупцион схемалардан келажакда ўзларини тийиб туриши учун қанчалик муҳим эканлигини кўрсатиб турибди. Унча катта ҳисобланмаган давлатлардаги қонунчилик амалиёти ҳамда қўланилаётган жазо амалиёти ўртача меъёрадаги компанияларга

¹ Қаранг: ”ГАМА Холдинг” компанияси ҳақидаги юқорида келтирилган маълумотларга Қаранг.

мўлжалланиб эмас, балки йирик ва халқаро миқёсдаги хорижий компанияларга мўлжалланиб белгиланса, бу ҳолат компанияларнинг келажақда коррупцион схемалардан фойдаланишдан ўзларини тийиб турувчи омил сифатида фойда келтиради.

Мусодара.

Амалиётда юридик шахсларга қилмишлари учун белгиланадиган жарима миқдори, жиноятга алоқадор мулкни мусодара қилиш нуқтаи назаридан келиб чиқиб белгиланиши лозим. Агарда давлат амалиётида йирик мусодара тизими мавжуд бўлса, унда жарима миқдорини камроқ белгилаши жоиз. Жиноят ҳуқуқи назарияси бир неча босқичли мусодара тизимини қўллашни назарда тутди:

1) Жиноят қуролини мусодара қилиш, агарда у жиноят содир этишда ёки уни режалаштиришда фойдаланилиши кўзда тутилган бўлса (масалан, одам ўлдириш қуроли, гиёҳвандлик воситаси, пора предмети ва ҳ.к.);

2) Жиноий йўл билан олинган фойдани мусодара қилиш;

3) Судланган шахснинг мулкни кенгайтирилган мусодара қилиш, агарда у шу мулкнинг вужудга келиши қонунийлигини исботлай олмаса. Бу мусодара турининг олдингиларидан фарқи шуки, бу ерда мусодара қилиниши назарда тутилган мулк айбдорнинг жиноий ҳаракатлари натижасида олинган ва уни исботлаш учун қўшимча далил талаб этилмаган бўлса;

4) Ҳар қандай мулк келиб чиқишининг қонунийлигини мулк эгаси исботлай олмаса, амалга ошириладиган фуқаролик мусодараси. Бу мусодара турининг юқоридагидан фарқи шуки, бу ерда фуқаролик мусодарани қўллаш учун шахс жиноят содир этиши талаб қилинмайди.

Биринчи келтириб ўтилган мусодара тури деярли барча юрисдикцияларда мавжуд бўлиб, унинг асосий мақсади, жазоловчи санкция эмас, аксинча шунга ўхшаш жиноятни такроран содир этилишининг олдини

олишга қаратилган ёки жамиятни бутунлай ҳимоя қилишга йўналтирилган (масалан қуролдан ҳимоя қилиш) чорасидир. Шу боис, айрим мамлакатларда, шу жумладан Ўзбекистон Республикасида ҳам жиноят қуролини мусодара қилиш процессуал қонунчилик нормалари билан тартибга солинади. Бирок айрим ҳолатларда, яъни порахўрлик, жиноят содир этишда фойдаланилган қуролни олиб қўйиш жазолаш сифатида самарали бўлиши мумкин. Худди шундай ҳолатни Ўзбекистон қонунчилиги назарда тутаяди, аммо бу вазият фақат жисмоний шахсларни жавобгарликка тортишда қўлланилади ҳолос. Аммо мусодара қилинаётган пул оғир меҳнат эвазига ишлаб топилган бўлса ва у пора сифатида кимгадир берилса, унда бу ҳолат пул эгасини жаримага тортишдек оғир кечиши мумкин.

Жиноий йўл билан топилган мулкни мусодара қилиш деярли барча давлатлар амалиётида учрайди ва жазолаш самарасини бермайди, чунки у мулк мусодара қилингунга қадар бўлган ҳолатни тиклайди, ҳолос. Шу сабабли, кенгайтирилган ва фуқаролик мусодараси мамлакатда кўпгина ҳолатларда паст миқдордаги жаримани қоплаб кетадиган самарали мусодара тизими мавжудлигидан далолат беради.

Жиноий йўл билан топилган мулкни мусодара қилиш ҳам худди фуқаролик мусодараси ва кенгайтирилган мусодарадагидек, айрим жиноят таркибида кўрсатилган ҳамда ноқонуний бойишга олиб келган - шу орқали унинг мулки кескин ошишига сабаб бўлган фойданинг келиб чиқишини қонунийлигини исботлай олмаса, юз беради. Бу ерда ҳам кенгайтирилган ва фуқаролик мусодарадагидек, ноқонуний мулкнинг келиб чиқиши айрим вазиятларнинг мавжудлиги орқали аниқланади (масалан, айбдорнинг ихтиёридаги мулкнинг баҳоси, унинг олаётган даромадига мувофиқ келмаслиги). Шу сабабли айбдорнинг фойдаланишида бўлган мулк келиб чиқишининг қонунийлигини исботлаш мажбурияти мулк эгаси зиммасига тушади, суд эса шундай далил мавжуд бўлганлиги ёки бўлмаганлиги ҳолатига қараб хулоса чиқаради.

Мусодара институти қоидаларини кўриб чиқишда яна иккита саволга аҳамият бериш жоиз бўлади. Зеро, бу саволлар жуда ҳам муҳим ҳисобланади. Биринчидан, самарали мусодара режимини қўллаш учун жинойий йўл билан топилган ва мусодара этилаётган мулк баҳоси муҳимдир, чунки кўп ҳолатларда жинойий йўл билан топилган мулк яширин тарзда олинган ёки сарф қилинган ёки бошқа жинойятга алоқаси йўқ виждонли учинчи шахсга фойдаланиш учун берилган бўлса (мусодара мулк миқдори баҳосига асосланган бўлса). Бошқа мусодара қилишнинг самарали усули, бу мусодара қилиниши назарда тутилган мулкни учинчи шахсга фойдаланиш учун текинга ёки бозор баҳосидан анча кам баҳога харид қилинган бўлса қўлланилади.

ИХ ва РТ антикоррупцион тизимига аъзо давлатларнинг кўпчилиги жинойий фаолиятдан олинган фойдани мусодара қилишни асосий ёки қўшимча жазо сифатида қўллашади. Умуман, бу борада коррупцион қилмишни содир этган юридик шахсларга нисбатан ҳеч қандай чекловлар мавжуд эмас. Жинойий зарарни ундириш орқали мусодара қилинган мулккий зарарни қоплаш ёки учинчи шахслар фойдаланишига берилган мулкни мусодара қилишнинг самарали амалиёти Черногория қонунчилигида назарда тутилган. Юридик шахсларнинг жинойий жавобгарлиги тўғрисидаги Қонуннинг 36-моддаси бу борада қуйидагиларни:

1. “Юридик шахс ихтиёридан ҳар қандай пул, қимматбаҳо буюм ва бошқа моддий фойда жинойят содир этилиши натижасида олинган бўлса, олиб қўйилиши лозим: агарда шундай олиб қўйишнинг имконияти бўлмаса, юридик шахс олинган моддий фойда қийматини қоплаб бериши шарт;

2. “Жинойят содир этилиши натижасида олинган моддий фойда ҳам шахсдан олиб қўйилиши жоиз, агарда бу мулк ёки фойда унга зарарни қоплаш ёки шундайига фойдаланиш учун берилган бўлиб, у ҳатто ҳақиқий баҳосига нисбатан анча кам бўлса ҳам”;

3. “Ҳар қандай учинчи шахс манфаатлари йўлида жинойят содир этилиши натижасида олинган моддий фойда ҳам олиб қўйилиши лозим”.

Македония Республикаси қонунчилиги алоҳида қоидаларни жумладан, агарда жинойт содир этишда гумон қилинган компания мусодара қўлланилгунга қадар ўз фаолиятини тугатган бўлса ҳам мусодара қўлланилишини назарда тутати. Бундай ҳолатда тугатилган юридик шахснинг ҳуқуқий ворис, агарда бундай ворис бўлмаганда эса – юридик шахсларнинг таъсисчилари жинойий йўл билан олинган фойдани биргаликда қоплаб беришга мажбурдирлар¹.

Мол мулкни мусодара қилишнинг кенгайтирилган тури Эстония, Молдова, Черногория, Руминия ва Литвада, фуқаролик мусодараси эса Словенияда, ноқонуний бойиш билан боғлиқ корпоратив жинойтлар учун эса Литва ва Молдова қонунчилигида қўлланилади².

Яқинда қабул қилинган Эстония ЖКнинг 2¹-боби 83²-моддаси талабларига кўра, суд юридик шахсга тегишли мулкни, агарда шу мулк айблов ҳукми чиққунга қадар ва содир этилган жинойт юридик шахс фаолияти жинойт содир қилишга йўналтирилган ва мулк эса жинойий йўл билан топилган бўлса, суд уни мусодара қилиши мумкин. Қачонки, шахс мулк қонуний йўл билан топилган маблағ эвазига олинганлиги исботлай олса, мусодара қўлланилмайди.

Словенияда эса алоҳида молиявий текширув ўтказилган бўлиб, унда жинойт содир қилишда гумон қилинган шахс мулкка эгалик қилса, уни сарф этиш; ёки фойдаланиш имкониятига эга бўлиб, бу мулкнинг келиб чиқиши (1) ноқонуний бўлса, (2) мулк унинг ихтиёрида ёки унинг ворисига фойдаланишга берилган, ёки (3) у билан боғлиқ тарафга берилган, (4) ёки шу шахсларнинг мулки билан қопланган бўлса. Шундай текширув судланган

¹ Қаранг: Македония Республикаси ЖКнинг 2-боб, 96-м-моддаси.

² 2015 йилнинг февраль ойида Украина ўз қонунчилигига ўзгартириш киритиб, унда юридик шахслар учун жинойий ва фуқаролик кенгайтирилган мусодара институини киритган ва унга кўра коррупцион жинойтлар содир этган юридик шахслар ва жинойий йўл билан олинган маблағни ювган (ҳар иккала ҳолатда ҳам жисмоний шахсга суд ҳукми чиққан бўлиши шарт) мулки мусодара қилинади.

шахсга нисбатан ҳам, шунингдек, айбдорнинг ўлими сабабли суд олди текшируви ўтказилган ёки суд муҳокамаси тўхтатилган ёки шу шахсни жиноят содир этишда гумон қилишга етарли асослар мавжуд бўлганда ҳам ўтказилиши мумкин. Агарда ўтказилган молиявий текширув натижасида мулк ноқонуний йўл билан топилганлигига етарли далиллар мавжуд бўлса, махсус давлат айблов хизмати бундай шахсга фуқаролик тартибида мулк эгасига нисбатан даъво киритиши мумкин. Мулк эгаси бундай давони рад этиши мумкин, агарда у мулк ноқонуний йўл билан топилмаганлигини ёки мулк билан боғлиқ томонга шу мулкнинг ҳақиқий қийматини тўлаганлигини исботлай олса. Агарда шахс бундай далилларга эга бўлмаса ва мулкнинг қонуний келиб чиқишини исботлай олмаса, унда мулк фуқаролик суди томонидан Словения Республикаси фойдасига мусодара қилинади¹. Қайд этиш жоизки, бу қоида порахўрликда гумон қилинган ёки айбланган юридик шахсларга нисбатан ҳам қўлланилади.

Литва ИҲ ва РТ антикоррупцион тизимга кирувчи мамлакатлар ичида ягона юридик шахсларнинг ноқонуний бойиши учун жавобгарликни назарда тутган давлат ҳисобланади. Ушбу давлат ЖКнинг 189¹-моддаси бу тоифадаги жиноят таркибини қуйидагича белгилайди:

“Энг кам яшаш даражасининг 500 баробаридан кўп қийматига эга бўлган мулкка эгалик ҳуқуқига эга бўлган шахс², агарда у бундай мулкнинг қонуний йўл билан олинган даромади эвазига олиниши мумкин бўлмаслигини билган бўлса ёки билиши лозим бўлса ёки билиши мумкин бўлса, жарима жазосига ёки тўрт йилгача озодликдан маҳрум қилиш жазосига маҳкум қилиниши ва шу мулки мусодара қилинади.

¹ Қаранг: Словениянинг Ноқонуний йўл билан олинган мулкни мусодара қилиш тўғрисидаги Қонунининг 4, 10, 26, 27 ва 34-моддалари. ИҲ ва РТ Ишчи гуруҳи ҳулосасининг 3-фаза, 56-параграфи.

² Литвада энг кам яшаш даражасининг 500 баробаридан кам бўлмаган қиймат 18 000 еврои ташкил этади.

Юридик шахс шунингдек, ушбу моддада назарда тутилган ҳолатларда жавобгарликка тортилади.

Агарда мулкнинг қиймати жиноий жавобгарлик назарда тутилган юқорида келтирилган суммадан кам бўлса, бундай шахс мулкдан тегишли солиқ тўлаши ва мулкни қийматининг 10% фоизидан 50% гача маъмурий жаримага тортилади”¹ дейилган.

Ҳозирча юқорида келтириб ўтилган бирорта конунчиликдаги ўзгартиришлар амалиётда қўлланилганлиги ҳақида маълумотлар йўқ. Бироқ, 2013 йилнинг ноябрь ойида Словенияда 55 та жисмоний ва 75 та юридик шахсларга нисбатан 11 та молиявий текширув ўтказилган. Текширув натижаларига кўра судга учта фуқаролик давоси бешта жисмоний ва иккита юридик шахсга нисбатан киритилиб, даъво суммаси 3,72 млн. еврони ташкил этган².

Айрим ИХ ва РТ антикоррупцион тизимига аъзо давлатлар мол-мулкни мусодара қилишни алоҳида пуллик жазо тури сифатида қўллайдилар, аммо бу мусодара жиноий йўл билан топилган фойда ёки мулкга ноқонуний эга бўлиш билан боғлиқ тарзда эмас. Масалан, Латвияда мулкни мусодара қилиш мажбурий тарзда юридик шахсга тегишли мулкни давлат фойдасига мусодара қилишдан иборат жазо тури сифатида қаралади ва бу жазо тури бошқа жазо турлари масалан, юридик шахсни тугатиш каби жазо турлари билан бир вақтда қўлланилиши мумкин³. Словенияда ҳам жиноий ва фуқаролик мусодараси билан бир вақтда шунга ўхшаш жазо турлари қўлланилиши мумкинлигини юқорида келтириб ўтдик. Юридик шахсларнинг жиноятлари учун жавобгарлик тўғрисидаги Қонунининг 14-моддасида

¹ Қаранг: ИХ ва РТнинг Шарқий Европа ва Марказий Осиё давлатларидаги антикоррупцион ислохотлар. 2013. 60-Б.

² Қаранг: ИХ ва РТнинг хулосаси 3-фаза 57 параграф.

³ Латвия Жиноят қонунининг 70² ва 70⁵-моддалари.

келтириб ўтиладики, жиддий содир этилган жиноятлар учун юридик шахсларнинг мулкани ярми, оғир ҳолатларда бутун мулки мусодара қилиниши мумкин дейилган. 15-моддасига кўра эса бу жазо тури юридик шахс фаолиятини тугатиш жазоси билан бир вақтда қўлланилиши ҳам мумкин. Черногория қонунчилигида ҳам тугатилаётган компаниянинг мол-мулки давлат фойдасига ўтказилиши назарда тутилган.

Тугатиш.

ИХ ва РТ антикоррупцион тизимига кирувчи мамлакатларда юридик шахсларга нисбатан қўлланиладиган яна бир жазо тури бу улар фаолиятини мажбуран тугатишдан иборат¹. Аммо кўпчилик давлатларда юридик шахс фаолиятини мажбуран тугатиш фавқулодда жазо тури сифатида қўлланилиб, бунинг учун маълум вазиятдагина рухсат этилади. Суд амалиётида юридик шахснинг фаолиятини тугатиш жазоси фақат юридик шахс ноқонуний мақсадларда тузилган бўлса ёки унинг фаолияти жиноят содир қилишга йўналтирилган бўлсагина қўлланилади. Шунга ўхшаш ҳолатлар Хорватия, Латвия, Черногория, Руминия ва Словения каби давлатлар қонунчилигида назарда тутилган². Руминияда мажбурий тугатиш жазоси шунда қўлланиладики, агарда юридик шахс ўзига юклатилган мажбуриятларидан бирини бажармаса³. Македония Республикаси қонунчилигида суднинг юридик шахс фаолиятини мажбурий тугатиш тўғрисидаги ҳукми фақат

¹ Қаранг: Хозирги пайтда юридик шахс фаолиятини мажбуран тугатиш деярли барча ИХ ва РТ га аъзо давлатларда қўлланилади, фақат Болгария ва Россия қонунчилигида бу жазо тури назарда тутилмаган. Украинада эса бу жазо тури порахўрлик ва бошқа коррупцион жиноятлар учун қўлланилмайди. Эстонияда бу жазо тури 2002 йилгача мавжуд эди.

² Қаранг: Хорватиянинг Юридик шахсларнинг жавобгарлиги тўғрисидаги Қонунининг 1-боб, 8 ва 12-моддалари. Латвия ЖКнинг 70³-м., Черногориянинг Юридик шахсларнинг жавобгарлиги тўғрисидаги Қонунининг 22-м., Руминия ЖКнинг 139-м., Словениянинг Юридик шахсларнинг жиноий ҳуқуқбузарликлари учун жавобгарлиги тўғрисидаги Қонунининг 12-м.

³ Руминия ЖКнинг 2-боб 139-м.

юримдик шахс томонидан рецидив жиноят содир этилганда ёки шундай хавф мавжуд бўлганда қўлланилади. Хусусан, ЖКнинг 96-моддасида шундай дейиладики, юримдик шахс фаолиятини мажбурий тугатиш фақат юримдик шахс томонидан оғир жиноят содир этилиб, унинг содир этилиш услубида келажакда яна шундай жиноят содир этиш имкониятларини келтириб чиқарса (7-боб), ёки янги жиноят шу юримдик шахсга нисбатан маълум фаолият билан шуғулланиш таъқиқлангандан кейин содир этилса (8-боб) қўлланилади.

Айрим мамлакатлар қонунчилиги юримдик шахс фаолиятини мажбуран тугатиш жазосини қўллаш мумкин бўлган жиноятлар доирасини аниқ кўрсатиб беради. Руминия, Македония Республикаси ва Хорватия каби давлатларда сиёсий партиялар фаолияти мажбуран тугатилиш жазосидан ҳимоя қилинган. ОАВ эса Руминия қонунчилигида ҳимоя қилинган бўлса Хорватияда маҳаллий ҳокимият органлари фаолияти ҳам тугатилиши мумкин эмас¹.

Гарчанд, юримдик шахс фаолиятини мажбуран тугатиш жазоси оғир жазолар турига кирсада, аммо амалиётда уни қўллашади. Бу борада Хорватияда фаолият юритган “Фими Медиа” компаниясининг иши диққатга сазовар. Бу компания фаолияти биринчи инстанция суди қарорига кўра мажбуран тугатилишига сабаб айблов хулосасига кўра ушбу компания бир қатор давлат компанияларига сохта ҳисоб рақами юбориб, улардан ноқонуний маблағ тўплаб, шу маблағни сиёсий партия фаолиятини молиялаштиришга сарфлаган. Руминияда эса МР иши номли жиноят ишида иккита компания порахўрлар томонидан пора йиғиш манбаига айлантйрилганлиги учун уларга нисбатан қўшимча жазо тури сифатида фаолиятини тугатиш тўғрисида суд ҳукми чиқарилган. Суд ўз ҳукмида “ҳар иккала компания фаолияти жиноят содир этишга йўнатирилганлигини”

¹ Қаранг: Руминия ЖКнинг 141-м., Македония ЖКнинг 9-боб, 96-м., Хорватиянинг юқорида келтирилган қонунининг 2-боб, 12-м.

алоҳида келтириб ўтган. Грузияда ҳам худди шундай фаолият юритган иккита компания суд ҳукми билан уларнинг фаолияти мажбуран тугатилган.

Юридик шахс ҳуқуқларини чеклаш.

Гарчанд, пуллик жарима жазолари тайинлаш юридик шахсларнинг келажақда жиноят содир қилиш мақсадидан тийиш воситаси сифатида қўлланилсада, вақт ўтиши билан бошқа жазо турлари ҳам юридик шахсларга нисбатан қўлланила бошлади. Кўпроқ бу янги жазо турлари компанияларнинг корпоратив ҳуқуқларини чеклаш жазоси сифатида жиноят ва маъмурий ҳуқуқ соҳасидаги ишларда қўлланила бошланди. ИХ ва РТ антикоррупцион тизимига аъзо давлатлар бу ўзгаришларни юридик шахсларнинг жавобгарлиги тўғрисидаги қонунларида ҳам инобатга олиша бошлади.

Энг кўп таъқиқловчи буйруқлар рўйхати Македония Республикаси қонунчилигида мавжуд. ЖКнинг 96-б-моддасида судланган юридик шахсга нисбатан қўйидаги бир ёки бир нечта қўшимча жазо турлари қўлланилиши мумкин:

- 1) махсус қонунларда назарда тутилган рухсатнома, лицензия, концессия ёки бошқа ҳуқуқлар олишни таъқиқлаш;
- 2) давлат сотувларида қатнашиш бўйича ўтказиладиган тендерларда, давлат-хусусий шахслар ҳамкорлиги доирасида ўтказиладиган давлат харидлари бўйича тузиладиган шартномаларда ва келишувларда қатнашиш ҳуқуқидан маҳрум қилиш;
- 3) янги юридик шахс тузиш ҳуқуқидан маҳрум қилиш;
- 4) имтиёзли субсидия ва кредитлардан фойдаланишни таъқиқлаш;
- 5) махсус қонун билан рухсат берилган рухсатнома, лицензия, концессия ёки бошқа ҳуқуқларни бекор қилиш;
- 6) маълум фаолият билан шуғулланишни вақтинча ёки доимий таъқиқлаш.

ИХ ва РТ антикоррупцион тизимига кирувчи мамлакатларда таъқиқловчи буйруқлар рўйхатини тўлиқ келтириш учун Македония Республикасида мавжуд бўлган таъқиқловчи буйруқларнинг қуйидаги рўйхатлар варианты билан тўлдириш жоиз:

1) зарур ва самарали ҳисобланган дастурларни ишлаб чиқиш ва амалга ошириш (Черногория)¹;

2) юридик шахснинг тузилмаларини ёпиш (Руминия);

3) юридик шахсни суд назорати остига қўйиш (Руминия);

4) миллий ва маҳаллий бюджет ташкилотлари билан битимлар тузишни таъқиқлаш (Хорватия)²;

5) юридик шахсга тегишли қимматли қағозлар билан савдо қилишни таъқиқлаш (ёСловения)³.

ИХ ва РТ антикоррупцион тизимига аъзо мамлакатларда юридик шахсларнинг айрим фаолият турларига таъқиқ қўйиш амалиёти кенг тарқалгандир. Бу таъқиқнинг у ёки бу кўриниши Болгария, Эстония, Россия ва Украинадан ташқари барча мамлакатларда учрайди. У ёки бу фаолият тури билан шуғулланишни таъқиқлаш, улар фаолиятини молиялаштиришнинг турли шаклларида ёки маълум бир фаолият билан шуғулланиш тўғрисида лицензия олиш ҳолатларида учраши мумкин, худди Македониядагидек бу ҳолат тури санкция кўринишида ҳам бўлиши мумкин. Давлат харидларида қатнашиш таъқиқи – Латвия ва Руминия қонунчилигида; кредит, субсидия ва бошқача тарзда давлат ёрдамидан фойдаланишга таъқиқ – Хорватия ва Латвия қонунчилигида; рухсатнома, лицензия ва бошқа имтиёзлардан фойдаланишни таъқиқлаш – Босния-Герцоговина, Хорватия, Латвия, Черногория Республикаси ва Словения қонунчиликларида мавжуддир.

¹ Қаранг: Черногориянинг юридик шахснинг жавобгарлиги тўғрисидаги Қонунининг 29-м.

² Хорватиянинг Юридик шахслар жавобгарлиги тўғрисидаги Қонунининг 18-м.

³ Словениянинг юқорида келтирилган Қонунининг 14-м., 4-к.

Кўпгина мамлакатларда компанияларнинг ҳуқуқларини чеклаш маълум бир вазият вужудга келганда қўлланилади. Масалан, яна Македония Республикаси қонунчилигига мурожаат қиладиган бўлсак, бу ерда суд бир ёки бир нечта қўшимча жазо турини тайинлаши мумкин, агарда юридик шахс фаолиятида хизмат фаолиятини суистеъмол қилиш ҳолати содир этилган бўлса, шунингдек, келажакда шу қилмишни қайта содир этилиши реал хавфи мавжуд бўлса¹.

Бундан ташқари, қўшимча жазо турини тайинлаш учун алоҳида махсус шароитлар ҳам мавжуд бўлиши лозим. Масалан, маълум бир фаолият тури билан юридик шахсларнинг шуғулланишини таъқиқлаш қўшимча жазо тури жарима жазоси билан бир вақтда тайинланиши мумкин, қачонки юридик шахс фаолияти давомида жисмоний шахс томонидан уч йилгача озодликдан маҳрум қилиш жазоси назарда тутилган жиноят содир этилган бўлиб, бу жиноят келажакда яна такроран содир этилиши хавфи реал мавжуд бўлса. Бу ҳолатда юридик шахс учун вақтинчалик фаолият билан шуғулланишни таъқиқлаш қўшимча жазоси бир йилдан уч йилгача бўлган муддатга тайинланишига йўл қўйилади. Юридик шахс учун маълум фаолият тури билан шуғулланишни доимий таъқиқлаш қўшимча жазоси, жарима жазоси билан бир вақтда тайинланиши фақат шундай ҳолатда йўл қўйиладигани, унда жисмоний шахсга бу қилмиш учун камида уч йил озодликдан маҳрум қилиш жазоси ва бу жиноятни ёки ўхшаш бошқа жиноятни келажакда такрор содир этиш реал хавфи мавжудлиги ҳамда бу жиноятни суднинг юридик шахсга фаолият тури билан вақтинча шуғулланишни таъқиқловчи ҳукми кучга киргандан кейин қайта содир этиши, яъни рецидив ҳолатини вужудга келиши сабаб бўлади².

Худди Македониядагидек, Хорватия, Черногория ва Словения қонунчиликлари ҳам юридик шахсларнинг фаолиятига айрим таъқиқлар

¹ Қаранг: Македония Республикасининг Юридик шахсларнинг жавобгарлиги тўғрисидаги Қонунининг 96^b-м.

² Македония ЖКнинг 4-6-параграфлари 96^c-моддаси, яна Веттори 2011, 31-33 Б.

қўйишни жиноятларнинг олдини олиш ва профилактика мақсадида ҳам қўллашади¹.

Хорватияда юридик шахсларнинг жавобгарлигини белгилашда қўйидаги терминлардан фойдаланишади:

Юридик шахслар фаолиятининг айрим турларига Қонун таъқиқни суд қарорига асосан, шу қарор муддати тугагунга қадар бир йилдан уч йилгача бўлган муддатга қўллаиди, қачонки агарда бу фаолиятни давом эттириш фуқароларнинг ҳаёти, соғлиги ёки хавфсизлигига хавф соладиган бўлса, шунингдек, мулкига ёки иқтисодиётга ёхуд юридик шахс илгари худди шу ёки шунга ўхшаш жиноятни содир этган бўлса (16-м.).

Миллий органлар ёки минтақавий, маҳаллий ҳокимият органлари томонидан юридик шахсларга берилган лицензия, рухсатнома, концессия ва субвенцияларга (лотин тилидан давлат томонидан маҳаллий органларга ажратиладиган маблағ) таъқиқ шундай ҳолатларда қўйиладики, агарда лицензия, рухсатнома, концессия ва субвенциялар олган юридик шахс фаолияти уни жиноят содир этишга олиб келса (17-м.).

Миллий ва маҳаллий бюджетлардан фойдаланиш учун келишувлар тузишга таъқиқ, агарда юридик шахснинг бу фаолияти жиноят содир этиш хавфини келтириб чиқарса, юридик шахсларга нисбатан шундай ҳолатда қўлланилади. (18-м.).

Чеклаш маъмурий санкция сифатида.

Айрим мамлакатларда юқорида келтириб ўтилган таъқиқлар айблов ҳукми оқибатида келиб чиққан жиноий санкциялар ҳисобланмайди, балки бу ҳолат маъмурий-ҳуқуқий актлар билан тартибга солинади. Масалан, Болгария қонунчилигига кўра ҳар бир тендерда қатнашаётган иштирокчи

¹ Хорватиянинг Юридик шахсларнинг жавобгарлиги тўғр-ги Қонуни 16-18-м.м., Черногориянинг шу номдаги Қонуни 32-м., Словениянинг ҳам шу мазмундаги Қонуни 20-м.

илгари жиноий жавобгарликка жумладан, порахўрлик жинояти учун ҳам жавобгарликка тортилмаганлиги тўғрисида маълумотнома тақдим этиши лозим. Ушбу Қонун хорижий жисмоний ва юридик шахсларга ҳам давлат харидларида қатнашишга рухсат бермайди, қачонки улар ўз мамлакатларида илгари жиноий жавобгарликка, шу жумладан порахўрлик жинояти билан ҳам жавобгарликка тортилган бўлса. Шунга қарамасдан, тендер тайинлаш юзасидан масъул орган томонидан тузилган комиссия тендерга берилган буюртмага баҳо бериш ва уни тарқатиш олдидан вақти-вақти билан юқоридаги келтирилган ҳолатларнинг мавжуд ёки мавжуд эмаслиги тўғрисида комплекс экспертиза ўтказиш учун бошқа органлар ёки шахслардан маълумотлар талаб қилиб олишлари ҳам мумкин. Агарда комиссия томонидан тендер иштирокчиларидан айримлари нотўғри маълумотнома тақдим этилганлиги аниқланса, бунда бундай буюртма берган иштирокчи давлат харидлари тендеридан четлаштирилади¹. Шунингдек, экспорт кредитлари олишга буюртма берган юридик шахслар антикоррупцион декларация ҳам тўлдиришлари лозим, Болгариянинг эса экспортларни суғурталаш Агентлиги бу экспортни суғурталаш учун экспертиза ўтказишлари жоиз. Агарда буюртмачи Агентликка нотўғри маълумотнома тақдим этган бўлса ёки Жаҳон банки гуруҳи, Африка ривожланиш банки, Осиё ривожланиш банки, Европа тикланиш ва ривожланиш банки, Америкалараро ривожланиш банкларининг таъқиқ қўйилган рўйхатига киритилган бўлса, берилган буюртма суғурталанмайди.

Эстониянинг Давлат харидлари тўғрисидаги қонунида ҳам шундай дейилганки, агарда ёллаётган орган давлат харидлари учун тузилаётган шартномага жисмоний ва юридик шахсларни шундай ҳолатларда қўшмайди ёки контрактлар рўйхатидан ўчиради; унда шартнома бўйича ўтказилаётган тендерда қатнашмоқчи бўлган ёки номзод бўлган жисмоний ёки юридик

¹ Қаранг: Болгариянинг Давлат харидлари тўғрисидаги Қонуни 47,48,68-69м.м.

шахс илгари порахўрлик жинояти ёки пул маблағларини ноқонуний ювган ёки солиқ соҳасида жиноят содир қилган бўлса¹.

Шунга ўхшаш қоидалар Латвия, Литва, Словения ва Украина² қонунчиликларида ҳам мавжуд бўлиб, бу давлатларда порахўрлик жиноятида айбланган юридик шахслар фаолияти жиноят ва маъмурий ҳуқуқ нуқтаи назаридан чекланиши мумкин.

Латвиянинг ҳуқуқий тизими алоҳида ҳимояланган ҳуқуқ тизими ҳисобланади. Чунки биринчидан, Жиноят кодексининг 70⁴-моддаси талабларига кўра юридик шахс ҳуқуқлари чекланиши мумкин: “агарда юридик шахснинг айрим ҳуқуқлари ёки рухсатномалари ёхуд шу таъқиқни белгилаб бериш юридик тўсқинлик қилса, мамлакат эҳтиёжи ёки маҳаллий ўз ўзини бошқариш органлари учун ўтказилаётган давлат харидларида қатнашиш давлат томонидан қўллаб-қувватланмаса ёки ёрдам берилмаса, айрим фаолият тури билан шуғулланиш бир йилдан кўп бўлмаган ва ўн йилдан ошмаган муддатга таъқиқланади”.

Юқорида келтириб ўтилганларга қўшимча қилиб айтиш жоизки, Латвиянинг Давлат харидлари тўғрисидаги Қонунининг 39-моддасида харидни ташкил этувчи орган тендер қатнашчисини тендер харид қилиш вазифасидан четлатиши, шунингдек, тендерда қатнашиш учун берган буюртмани кўриб чиқмаслиги мумкин, агарда тендерда иштирок этувчи номзод ёки тендер қатнашчиси ёки шу қатнашчининг тендерда қатнашиш учун қарор қабул қилиш, назорат қилиш ваколатига эга бўлган шахс маълум бир жиноятни содир қилишда айбланиб, унга нисбатан суд ҳукми қонуний кучга кирган бўлса. Кейинги келтирилган ҳолат ўзига солиқлар ва бошқа мажбурий тўловлардан бўйин товлаш, коррупцион жиноятлар, молия соҳасидаги фирибгарликлар, жиноий йўл билан топилган даромадларни ювиш ва уюшган жиноий гуруҳлар фаолиятида иштирок этишларни қамраб

¹ Эстониянинг Давлат харидлари тўғрисидаги Қонуни 38-м.

² Украинанинг коррупцияни олдини олиш тўғрисидаги Қонуни 17-м. 2014й. октябрь.

олади. Бу шуни англатадики, давлат харидлари комиссияси ҳатто айбдор деб топилган номзодни жиноят суди томонидан ҳуқуқларини чеклаш ёки ундириш бўйича қарори мавжуд бўлмаса ҳам тендердан четлатади.

Маъмурий жазо чораларини қўллашнинг устунлиги шундан иборатки, бу ерда юридик шахсга қўлланиладиган барча санкциялар бир хилда қўлланилади, қачонки жиноий таъқиб доирасида эса қўшимча жазо турлари ёки хавфсизлик чоралари юқорида келтирилганидек анча мураккаб ва кўпгина ҳолатларда маълум бир шарт-шароитларни мавжудлигини талаб қилади.

Суд қарорларини эълон қилиш.

Антикоррупцион тизимга аъзо давлатларда кенг қўлланиладиган жазо турларидан яна бири бу – суд қарорларини чоп этиб бориш ҳисобланади. Бундай жазо тури Македония Республикаси, Черногория, Руминия, Сербия ва Словения қонунчилигида мавжуд бўлиб, бу юридик шахсларнинг жиноят содир этишдан тийиб турувчи восита сифатида фойдаланилади¹. Масалан, Черногориянинг Юридик шахсларнинг жавобгарлиги тўғрисидаги Қонунининг 31-моддасида санкциянинг қуйидаги таърифи берилган:

“(1) Суд хавфсизлик чоралари сифатида суд қарорини чиқариши мумкин, агарда суд қарор ҳақида жамоатчиликни хабардор қилишни лозим деб топса, шу жумладан, чоп этилган суд қарори фуқароларнинг ҳаёти, соғлиги ёки савдони ҳимоя қилиш ёки бошқа манфаатдорларнинг хавфсизлигини таъминласа.

(2) Жиноий қилмишнинг мувофиқлигидан келиб чиқиб ва жамоатчиликни хабардор қилиш нуқтаи назаридан, суд ўз қарорини чоп этадиган ОАВ турини танлаши, шунингдек, суд қарорининг асосий қисмини

¹ **Қаранг:** Македония ЖКнинг 96^е-м., Черногориянинг номи келтириб ўтилган қонунининг 31-м., Руминия ЖКнинг 136^ф,145-м.м.,Сербиянинг номи келтирилган қонунининг 26-м.

тўлиқ ёки ундан кўчирмалар олиш орқали чоп этиши жамиятга қандай манфаат келтиришидан келиб чиқиб, суд қароридан манфаатдор бўлган шахсларга бу ҳақда маълум қилади”.

Фуқаровий-ҳуқуқий санкциялар.

ИХ ва РТ антикрупцион тизимига аъзо мамлакатларнинг бирортаси ҳам АҚШда қўлланиладиган фуқаролик жарималари ва жазолаш компенсацияларини тан олмайди. Коррупцияга қарши курашиш ёки бошқа жиноий қилмиш нуқтаи назаридан фуқаролик жавобгарлиги, жиноят натижасида етказилган зарар қоплашни англатади. Шу боис, ҳар бир мамлакат жиноят содир этиш ёки жиноятчини шахси билан боғлиқ ёки умуман корпоратив жиноят содир этганларга алоҳида шароит яратиш сингари масалаларни мустақил ҳал этиш ҳуқуқига эга.

Корпоратив жиноятчилик масалаларида антикоррупция тизимига аъзо давлатлар иккита гуруҳга бўлинади: тахминан уларнинг ярмида юридик шахслар учун алоҳида шарт-шароитлар мавжуд бўлса, бир вақтнинг ўзида қолганлари умумий принциплардан фойдаланишади, яъни илгаридан жисмоний шахслар учун ишлаб чиқилган жиноятнинг оғирлик даражаси, айбни тан олганлиги, рецидивнинг мавжудлиги, олдиндан тил бириктириш ва ҳ.к. Ушбу тадқиқот иши асосан юридик шахслар учун махсус ишлаб чиқилган жазо тайинлаш принциплари тамойилларига асосланади.

Шунингдек, кўпгина мамлакатларда фуқаролик судлари юридик шахсларнинг фаолиятини тугатиш тўғрисида қарор чиқариши мумкин, агарда бу қарор шу давлатда мавжуд бўлган қонунчилик мақсадларига ва фаолиятига зид келмайдиган бўлса.

Юқорида келтириб ўтганимиздек, халқаро ҳуқуқ нормалари юридик шахсларга нисбатан жазо тайинлашда қандай ҳолатлар инобатга олиниши лозимлиги ҳақида кўрсатмалар бермайди. Шу сабабли, ҳар бир мамлакат юридик шахсларни жавобгарликка тортишда, бу ҳолатни жисмоний шахслар ҳатти-ҳаракатлари билан боғлайдими ёки корпоратив жиноятчилар учун алоҳида шарт-шароит яратадими мустақил ҳал этиш ҳуқуқига эга. Юқориги

абзац хатбошисида эътироф этганимиздек, корпоратив жинойтчилик масалаларида антикоррупция тизимига аъзо давлатлар иккита гуруҳга бўлинади: тахминан уларнинг ярмида юридик шахслар учун алоҳида шарт-шароитлар мавжуд бўлса, шу вақтни ўзида қолганлари умумий принциплардан фойдаланишади, яъни илгаридан жисмоний шахслар учун ишлаб чиқилган жинойтнинг оғирлик даражаси, айбни тан олганлиги, рецидивнинг мавжудлиги, олдиндан тил бириктириш ва ҳ.к. Ушбу тадқиқот иши асосан юридик шахслар учун махсус ишлаб чиқилган жазо тайинлаш принциплари тамойилларига асосланади.

Жазони белгилашнинг шарт-шароитлари.

Юридик шахсга нисбатан тайинланадиган жазо турини белгилашга йўналтирилган алоҳида шарт-шароитлардан бири, бу айбланаётган юридик шахснинг иқтисодий ҳолати ҳисобланади. Бу принцип барча ИХ ва РТ антикоррупцион тизимига аъзо бўлган мамлакатлар қонунчилигига киритилган ва буни асосли деб топсак мақсадга мувофиқ бўлади. Юридик шахсга нисбатан белгиланган жазо тури нафақат уни келажақда жинойтни такрор содир этишдан тийиб турадиган омил ҳисобланади, балки бу жазо тури самарали ва қилмишга яраша бўлиши ҳам лозим. Аксарият ҳолатларда жазонинг мақсади компания фаолиятини тугатиш эмас, балки шу компанияни қонуний бизнес олиб боришга йўл очиб бериши жоиз. Бу мақсадга агарда компаниянинг маблағлари ёки активлари ундан олиб қўйилган бўлса эришиб бўлмайди. Шунингдек, суд жазо тайинлашда бу ерда учинчи шахслар, яъни компания ходимлари ва акциядорлари манфаатларига ҳам зарар етказмаслик ҳолатини ҳам инобатга олишлари зарур.

Юридик шахсларнинг иқтисодий мустақиллигидан ташқари, антикоррупцион тизимга аъзо мамлакатлар қонунчилигида жазо турини белгилашда бошқа шарт-шароитлар ҳам мавжуд. Юридик шахсларга жазо тайинлашда инобатга олиниши мумкин бўлган ҳолатлар бўйича раҳбарий

кўрсатмаларнинг кўпчилиги Черногория қонунчилигида назарда тутилган. Зеро биринчидан, Юридик шахсларнинг жавобгарлиги тўғрисидаги Қонуннинг 1 параграф 14-моддасида келтирилганки, унда “жарима миқдори етказилган зарар ёки ноқонуний олинган фойда миқдоридан келиб чиқиб белгиланади ва бу ердаги фарқ катта бўлса, унда тайинланадиган жарима миқдори унинг энг катта миқдорига тенг бўлиши лозим”. Бу қоида қонуннинг 16-моддасида янада кенгайтирилиб, унда антикоррупцион тизимга аъзо давлатларнинг мавжуд жазо тайинлашнинг махсус принципларини ҳам қамраб олади. Келтириб ўтилган барча турларни қамраб олиш учун Азорбайжон қонунчилигида мавжуд бўлган енгиллаштирувчи ҳолат ҳисобланган хайрия фаолияти ҳам қўшиш лозим. Юқорида келтириб ўтилган 1-параграф 16-модда қуйидагиларни назарда тутди:

“Суд юридик шахсларга жиноят содир этганлик учун тайинланадиган жарима ҳажмини белгилашда жазо мақсади ва жаримани кам ёки кўп миқдорига таъсир этувчи (оғирлаштирувчи ва енгиллаштирувчи ҳолатлар) қуйидагиларни:

- 1) жиноий қилмишнинг оғирлик даражасини, умумий манфаатларга етказиладиган хавфни;
- 2) жиноят содир этган юридик шахснинг жавобгарлик даражасини;
- 3) жиноят содир этган маъсул шахсларнинг сони ва уларнинг юридик шахсда эгаллаган лавозимлари;
- 4) маъсул шахсларнинг муқаддам судланганлик ёки судланмаганликлари, ёки қонунни ва бошқа тартиб қоидаларни бузганликлари;
- 5) жиноий қилмишни содир этиш шарт-шароитлари;
- 6) юридик шахснинг иқтисодий аҳволи ва тижорат фаолияти натижалари;
- 7) юридик шахснинг олдинги иш фаолияти, қонун ва бошқа қоидаларни бузган-бузмаганлиги;

8) юридик шахснинг жиноят содир этилгандан кейинги хулқ-атвори, етарли назоратни амалга оширмаган шахсларни ишдан бўшатиши, интизомий жазога тортиши ва жиноят содир этган маъсул шахс билан меҳнат шартномасини бекор қилинганлиги;

9) жиноят натижасида зарар кўрган жабрланувчига муносабати, унга етказилган зарарни қоплаб бериши ва жиноят содир этилиши натижасида келиб чиққан оқибатларни бартараф этилиши, шунингдек, мазкур ҳаракатларни унга нисбатан жиноят иши кўзғатилгандан олдин ва кейин амалга оширганлиги;

10) оғир молиявий ҳолатларни ўз шахсий манфаатлари йўлида фойдаланиши, қийин шароитларда, эҳтиёж сабабли, тажрибасизлиги натижасида, эҳтиётсизлик оқибатида ёки жабрланувчининг қарор қабул қилишда тажрибасизлик қилиши натижасида содир этилиши;

11) жиноий қилмиш содир этилиши натижасида олган моддий фойдани қайтарилиши ҳолати;

12) юридик шахс томонидан жиноят содир этилишининг олдини олиш ва аниқлашга йўналтирилган самарали ва зарур чораларни кўриши;

13) юридик шахс томонидан жиноят иши кўзғатилгунга қадар жиноят ҳақидаги хабарни тегишли органларга етказиши, унинг жиноятларни аниқлаш, жиноий таъқибни амалга оширувчи давлат органлари билан ҳамкорлиги ёки жиноятни тергов жараёнига аралашishi ҳолати;

14) юридик шахснинг содир этилган жиноятга муносабати, жиноят содир этганлик ҳақида иқрорлиги” ҳолатларини.

Шунингдек, 17-модда судларга яна қуйидаги ҳолатларга эътибор беришни: юридик шахс илгари жиноий қилмишлар содир этганлиги муносабати билан жавобгарликка тортилганми, содир этган бўлса илгариги қилмиши ҳам шу жиноятлар тоифасига кирадими; ва охиригиси олдинги жинояти юзасидан чиқарилган айблов ҳукмига қанча вақт бўлган. Агарда юридик шахснинг жиноий қилмиш содир этганлиги учун камида икки марта судланганлиги ва тайинланган жарималарнинг умумий миқдори 50 000

евродан ошган бўлса, шунингдек, охири тайинланган жарима муддати 5 йилдан ошмаган бўлса, суд юридик шахсга тайинланадиган жарима миқдорини икки минимал миқдорга кўтариши мумкин (18-м.).

Украина ЖКниг 96¹-моддаси талабларига кўра суд юридик шахсга жиноий-хуқуқий характердаги жазо турини тайинлашда жиноят содир этган шахс қилмишининг оғирлик даражасини, жиноий мақсадга қанчалик эришганлик даражасини, етказилган зарар миқдорини, ноқонуний фойданинг характери ва миқдорини ҳамда юридик шахснинг жиноятни олдини олишга қаратилган ҳаракатларини инобатга олади.

Шартли жазо.

Черногория қонунчилиги ҳам пухта ўйланган шартли жазо тизимига эга. Юридик шахсларнинг жиноий жавобгарлиги тўғрисидаги Қонуннинг 24-моддасида келтириб ўтилишича, суд юридик шахсга нисбатан 100 000 евро миқдорида жарима жазоси тайинлайди, агарда юридик шахс суд белгилаган бир йилдан уч йилгача синов муддатида янги жиноятда айбдор деб топилмаса¹. Шунингдек, суд қарор қилиши мумкинки, агарда юридик шахс қонунда кўрсатилган муддатларда жиноят содир этилиши натижасида олган моддий фойдани қайтара олмаса, жиноят натижасида етказилган зарарни қопламаса ёки жиноий-хуқуқий норма билан юклатилган бошқа мажбуриятларини бажармаса жазо ижро этилиши шарт.

Келтириб ўтилганлардан ташқари суд шартли жазога мажҳқум қилинган юридик шахсни маълум вақтга ҳимоя назорати остига олиши мумкин, яъни бу шуни англатадики юридик шахс қуйида келтирилган бир ёки бир нечта мажбуриятларни бажариши лозим:

¹**Қаранг:** Шартли жазо тайинлаш Македония Республикаси ва Словения қонунчилигида ҳам назарда тутилган. Македония ЖКнинг 96¹-м., Словениянинг юридик шахсларнинг жиноий ҳуқуқбузарликлари учун жавобгарлиги тўғрисидаги Қонунининг 17-м.

- 1) янги жиноят содир қилишнинг олдини олишга қаратилган самарали ва мантикий дастур ишлаб чиқиши ва амалга ошириши;
- 2) жиноятларни келажакда содир этилишини олдини олишга йўналтирилган ички назорат тизимини яратиши;
- 3) ҳимоя назоратини амалга оширувчи давлат органига ўз тижорат амаллари тўғрисида мунтазам ҳисобот бериб бориши;
- 4) жиноят содир этилиши натижасида етказилиши мумкин бўлган зарарнинг келиб чиқиш хавфини йўқотиш ёки камайтириши;
- 5) қонуннинг қайтадан бузилишига шароит яратадиган ёки туртки бўладиган тижорат фаолиятдан ўзини тийиб туриши;
- б) жиноят содир этилиши натижасида етказилган зарарни камайтириш ёки бартараф этиши;
- 7) юридик шахснинг одатий фаолиятига хавф солмайдиган жамоатчилик ишларини олти ой давомида ижро этиши лозим¹.

Жиноий жавобгарликдан ва жазодан озод қилишнинг асослари.

Кўпгина тортишувларга сабаб бўлган яна бир институт бу “зарурий эҳтиёткорлик” (*due diligence*) масаласи ҳисобланиб, унга кўра юридик шахснинг жавобгарлиги мустақамланган режимда, агарда оддий ходимнинг содир қилган қилмиши ўз навбатида юридик шахсни жавобгарлигини келтириб чиқариши мумкинлиги масаласидир. Аксарият юрисдикцияларда ўрнатилган тартибнинг ижроси ишончли дастурнинг мавжудлиги яна бир омил ҳисобланиб, у юридик шахсга жазо тайинлашда инобатга олинади². Бошқа давлатларда айниқса улардан ташкилий ёндашувдан фойдаланганларида анчайин кўпроқ аҳамиятга компания томонидан бошқа ходимлари томонидан жиноят содир этишнинг олдини олишга йўналтирилган чоралар аҳамиятга эга. Масалан, Нидерландия, Австралия ва Швейцария каби мамлакатларда агарда юридик шахсга нисбатан олиб

¹ Қаранг: Черногориянинг юридик шахсларни жиноий жавобгарлиги тўғрисидаги Қонунининг 26-27-м.м.

² Антикоррупцион тизимга аъзо давлатлардан Латвия, Черногория, Сербия ва Украинада ушбу ҳолат қўлланилади.

борилган тергов ҳаракатларида ёки суд жараёнида юридик шахс томонидан ўрнатилган тартибга амал қилиш қоида ва механизмлари етарли даражада ишлаб чиқилган бўлса ва у жиноят содир этишнинг олдини олиш учун унга боғлиқ бўлган барча ҳаракатларни амалга оширган бўлса, юридик шахс жавобгарликдан озод қилинади¹. “Зарурий эҳтиёткорлик” ҳимоя воситаси сифатида Япония ва Корея қонунчилигида ҳам мавжуд бўлиб, унинг хусусияти шундан иборатки бу ерда корпаратив маданиятдаги камчиликлар ва назорат амалиётини исботлаш мажбурияти компанияларнинг ўзига юклатилган². АҚШ Федерал суд амалиётида ҳам исботлаш мажбурияти давлатдан олиниб, айбланувчи томонга юклатилган.

Айрим муаллифлар “агарда ўрнатилган талаб чораларни қўлламаслик жавобгарликни келиб чиқишини назарда тутса ёки зарурий эҳтиёткорликка ҳимоя воситаси сифатида қаралса, унда бу ҳолат юридик шахсларнинг жавобгарлиги режимини янада адолатли ва самарали бўлишини таъминлайди” деб ҳисоблашади. Улар таъкидлашича, бу ёндашув компанияларни ўрнатилган қоидаларга амал қилиш бўйича ишончли дастурлар ишлаб чиқишга ҳамда бу қоидалар бузилганда уларни давлат органлари билан ҳамкорлик қилишига ундайди³. Бошқа муаллифлар эса бу ёндашувга ишончсизлик билан қарашади. Уларнинг эътироз билдиришича, бу ёндашув кўпроқ йўл-транспорт ходисалари, экологик офатлар ва бошқа эҳтиётсизлик орқасида содир этиладиган жиноятларга нисбатан татбиқ этиш мумкин, аммо уни юқори даражадаги коррупцион жиноятларга қўллаб бўлмайди. Шахснинг эҳтиётсиз ҳаракатлари натижасида ҳам одам ўлими келиб чиқиши мумкин, айниқса бу ҳолат хавфсизлик қоидаларини таъминлаш масаласи талаб даражасида эмаслиги муқаррар бўлган компанияларда юз бериши мумкин. Бироқ, ҳалоллик қоидаларига қатъий амал қиладиган ва ўз ходимларининг нотўғри хатти-ҳаракатларига йўл

¹ Қаранг: Алленс Артур Робинсон 2008, 68-71 –Б.

² Қаранг: Алленс Артур Робинсон 2008, 43-46 –Б.

³ Қаранг: Алленс Артур Робинсон, 69-Б.

қўймайдиган компанияда оддий ходим томонидан компанияга тегишли миллионлаб пулни давлатнинг юқори даражадаги масъул мансабдор шахсига пора сифатида бериш имконияти деярли йўқ. Лекин, улкан лойиҳалар учун улкан пул тўланади, бу ҳолатда пора бериш бизнес юритишнинг одатий ҳолати сифатида қаралиши мумкин, ҳатто менежментнинг энг юқори даражасида ҳам, шу боис, жавобгарлик масаласи ички қоидаларнинг ва директив ҳужжатларнинг сонига боғлиқ бўлмаслиги жоиз.

Умуман олганда бу назарий жиҳатдан мунозарали масала ҳисобланади, ИҚ ва РТ органлари “зарурий эҳтиёткорлик”га амалиётнинг зарурий воситаси сифатида қарашади ва уни энгил шаклда қўллашни тавсия қилишади¹. Ишлатилаётган ҳимоя модели вариантини Италия мисолида кўриш мумкин, у ерда қонун шуни назарда тутадикки, юридик шахс содир этилган жиноят учун жавобгарликка тортилмайди, агарда жиноят раҳбар лавозимидаги шахс ёки унинг раҳбарлиги ёки назорати остида шахс томонидан содир этганлигини қуйидаги ҳолатлар билан исботласа:

1) агарда раҳбарият содир этилган жиноят бўйича жиноятларни олдини олишнинг самарали ташкилий-бошқарув моделини қабул қилиб, ундан талаб даражасида фойдаланган бўлса;

2) мажбурий ижро ва янгиланган моделни амалга ошириш юзасидан мустақил назоратни таъминловчи орган яратилган бўлса;

3) ушбу моделни фаолиятини таъминлаш учун мустақил органи назоратни етарли даражада таъминлаган бўлса;

4) жисмоний шахс-жиноятнинг бажарувчиси фирибгарлик йўли билан фаолият юритаётган тизимни айланиб ўтган бўлса².

¹ **Қаранг:** Коррупцияга қарши кураш бўйича Стамбул ҳаракат режасининг Грузия бўйича учинчи мониторинги, 30-Б.

² Италиянинг юридик шахсларнинг маъмурий жавобгарлиги тўғрисидаги июнь 2001 йилдаги Қонун декретининг 1 параграф 6-7 м.м.

Антикоррупцион тизимга аъзо бўлган давлатлар ичида “зарурий эҳтиёткорлик” фақат қонун даражасида Черногория қонунчилигида назарда тутилган бўлиб, юридик шахсларнинг жиноий жавобгарлиги тўғрисидаги Қонуннинг 3 параграф 23-моддасида, “суд юридик шахсни жазодан озод қилиши мумкин, қачонки юридик шахс жиноятларнинг олдини олиш учун барча самарали, зарурий ва мантиқий чораларни кўрган бўлса” деб белгиланган.

Черногориянинг юқорида қайд этилган 23 моддаси юридик шахсларни жиноий жавобгарликдан озод қилишнинг иккита асосини келтириб ўтади: биринчидан, агарда юридик шахс жиноят иши қўзғатишидан олдин содир этилган жиноятни аниқлаб ва унга маълум бўлган жиноят ҳақида тегишли органга хабар берса у жиноий жавобгарликдан озод этилади (1*-параграф). Юридик шахсни жиноий жавобгарликдан озод этиш яна шунда мумкинки, агарда юридик шахс ўз хоҳиши билан ва дарҳол ноқонуний олинган моддий фойдани қайтарса, ёхуд етказилган зарарли оқибатни бартараф этса, ёхуд у билан ташкилий жиҳатдан боғлиқ бўлмаган бошқа юридик шахсни жиноий жавобгарликка тортиш ҳақида маълумот берса (2-параграф). Ҳар иккала асослар Македония Республикаси ва Словения қонунчилигида ҳам келтириб ўтилган. Словенияда фақат бу асос “назорат мавжуд бўлмаган қоида” юзага келганда қўлланилиши мумкин. Бошқа ҳолатларда ўз хоҳиши билан маълумот бериш жазони енгиллаштирувчи ҳолат сифатида қўлланилади. Жиноят ҳақида ўз хоҳиши билан ўз вақтида берилган хабар учун жиноий жавобгарликдан озод этиш институтлари Хорватия¹ ва Руминия² қонунчилигида ҳам мавжуд.

¹ Қаранг: Македония Республикаси ЖКнинг 96j-моддаси, Словениянинг юридик шахсларнинг жиноий ҳуқуқбузарлик содир этганлиги учун жавобгарлиги тўғрисидаги Қонун 11-м., Хорватиянинг юридик шахсларнинг жавобгарлиги тўғрисидаги Қонуни 12-м.

² Қаранг: Германия ЖПКнинг 153-154-d-моддалари.

3.5. Антикоррупцион тизимга аъзо мамлакатларда прокуратуранинг ихтиёрий ваколатлари мавжудлиги.

Прокурорнинг ихтиёрий ваколатлари айрим ҳолатларда жазодан озод қилиш институтига ўхшаб кетади. Бу ихтиёрий ваколатлар айниқса АҚШда асосан умумий ҳуқуқдаги ҳуқуқий анъаналар билан боғлиқ бўлиб, прокуратура ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органлар томонидан тайёрланган ишлар бўйича мустақил жиноий таъқибни амалга ошириш ва қарор қабул қилиш ваколатига эгадирлар. Аммо, континентал ҳуқуқ тизими оиласига мансуб бир қатор мамлакатлар ҳам ҳар қандай жиноят юзасидан тегишли текширувлар ўтказилиши ва далиллар етарли бўлганда жиноятчига жазо берилиши шарт деган “қонунийлик” принципи талабларига зид бўлмаган ҳолда, бу принцип талабидан чекиниш мумкин бўлган ҳуқуқий механизмни ишлаб чиқишган.

Масалан, Германия Федератив Республикасида прокурорлар “мақсадга мувофиқ эмас” деган принципга амал қилиб, жиноят ишини иш юритувидан бекор қилиши мумкин, агарда айбланувчининг айби кам аҳамиятли деб, давлат уни жиноий жавобгарикка тортишга манфаатдор бўлмаса¹. Собик Совет иттифоқи жиноят ҳуқуқида мавжуд бўлган принциплар талаблари узок вақт давомида Антикоррупцион тизимга аъзо мамлакатлар қонунчилигига ўз таъсирини ўтказиб келган, ва бу принципларда кам аҳамиятли қилмиш деб топилган жиноятлар, гарчанд уларда формал жиноят таркиби элементлари мавжуд бўлсада жиноят деб топилмайди. Ўзбекистон Республикаси амалдаги ЖКнинг Умумий қисмида “Қилмишни жиноийлигини истисно қилувчи ҳолатлар” деб номланган алоҳида бўлим келтириб ўтилган бўлиб, бу ҳолатлар ичида ҳам “кам аҳамиятли қилмиш” (36-м.) деган тури мавжуддир.

¹Қаранг: Грузия ЖКнинг 16-моддаси.

Антикоррупцион тизимга аъзо мамлакатлар қонунчилигида жиноят учун жавобгарлик принципи кенг тарқалган принциплардан бири ҳисобланади.

Тўртта мамлакат – Грузия, Эстония, Руминия ва Черногория қонунчилигида – прокурорларнинг ихтиёрий ваколатлари кенг қўлланилади. Грузия қонунчилигига кўра, умумий ҳуқуқ анъаналарига содиқ қолган ҳолатда эътироф қиладики “жиноят иши қўзғатиш ёки уни тугатиш ҳақида қарор қабул қилишда прокурор давлат манфаатларидан келиб чиққан ҳолда ихтиёрий ваколатни амалга ошириши лозим”. Германия қонунчилиги Эстония учун наъмуна сифатида қабул қилинган. Эстония ЖПКнинг 202-моддасида эътироф қилинадики, “агарда жиноий таъқиб объекти иккинчи даражали бўлса, айбдорнинг айби кам аҳамиятли ва давлат уни жавобгарликка тортишга манфаатдор бўлмаса, унда прокурор жиноий таъқибни тўхтатиш ҳақида судга илтимоснома киритади”. Бу ҳолатда суднинг бу илтимосномани қондириши талаб этилмайди, агарда бу қилмиш учун қонунда озодликдан маҳрум қилиш жазосининг минимал муддати кўрсатилмаган ёки фақат жарима жазосигина назарда тутилган бўлса. Ҳар иккала ҳолатда ҳам гумонланувчи бу қарорга ўз розилигини билдириши, жиноят содир этилиши натижасида етказилган зарарни қоплаб бериши ва жиноий таъқибни амалга ошириш жараёнида сарф этилган маблағни тўлаб бериши шарт. Қўшимча равишда суд ёки прокурор айбланувчи томоннинг розилиги билан унга белгиланган суммани давлат бюджетига тўлаши ёки давлат манфаатларига хизмат қилувчи бошқа мақсадга ишлатиш мажбуриятини юклаши мумкин.

Эстония жиноят қонунчилигида прокурорнинг ихтиёрий ваколатларининг иккита шакли келтириб ўтилган. Биринчидан, Эстония ЖПКнинг 203-моддасида “агарда жиноий таъқибнинг объекти иккинчи даражали бўлса, прокурор гумонланувчи, айбланувчи ва жабрланувчининг розилиги билан, ҳамда уларга қўлланиладиган жазо тури бошқа

жиноятларникига нисбатан минимал хажмда бўлса, жиноий таъқибни тўхтатиш ҳақида судга мурожаат қилиши мумкин”лиги қайд қилинган.

Бу махсус қоида жиноятларни қайтарилиши, рецидивни камайтириши ҳамда ўғирлик жиноятига нисбатан жиноий таъқибни тўхтатиб туриб, касддан одам ўлдириш каби оғир жиноятларга кўпроқ эътибор беришни таъминлаши мумкин. Иккинчидан, бу қоида гумонланувчини тергов органи билан ҳамкорлик қилишига ва давлатни уюшган жиноятчиликка ва очилмай қолган яширин жиноятларни фош қилишига хизмат қилиши мумкин. ЖПКнинг 205-моддасида прокурорнинг ихтиёрий ваколати доирасига муҳим ахамиятли ишларни тергов қилишда, топилиши лозим бўлган далилларни топишда ва аниқлашда тергов органи билан ҳамкорлик қилган гумонланувчи, айбланувчига нисбатан жиноий таъқибни бекор қилиш ваколати ҳам берилган.

Руминиянинг янги Жиноят-процессуал кодексида ҳам айбдор жисмоний ёки юридик шахсни қатъий назар прокурор ўзининг ихтиёрий ваколатидан фойдаланиши мумкинлиги келтириб ўтилган. ЖПКнинг 318-моддаси прокурорга содир этилган жинояти учун етти йилгача озодликдан маҳрум қилиш ёки жарима жазоси назарда тутилган ҳамда давлат шу жиноят иши доирасида шахсни жиноий жавобгарликка тортилишидан манфаатдор бўлмаса, жиноят ишини тўхтатиш ёки тугатиш ваколати берилган. Бундай ҳолатда прокурор айбланувчига қўшимча мажбурият юклаши мумкин.

Эстония ва Руминия қонунчилигидан фарқли ўларок, Черногория қонунчилигида прокурорнинг ихтиёрий ваколатларига прокурор томонидан жиноят ишини қўзғатиш ваколати ҳам киритилган. Черногориянинг юридик шахсларнинг жиноий жавобгарлиги тўғрисидаги қонунининг 46-моддасида прокурор юридик шахсга нисбатан жиноят ишини қуйидаги ҳолатларда қўзғатмаслиги мумкин:

- 1) юридик шахсни жиноят ишидаги роли кам ахамиятли бўлса ва прокурор шу сабабли жиноят ишини қўзғатишни мақсадга мувофиқ эмас деб топса;

2) юридик шахснинг бирор бир мулки бўлмаса ёки юридик шахсга нисбатан банкротлик жараёни бошланган бўлса; ёки

3) юридик шахсни жиноий жавобгарликдан озод қилиш учун етарли асослар мавжуд бўлса ёки шу қонуннинг 16-параграф, 11-14-бандларида келтирилган жарима миқдорини камайтириш имконияти мавжуд бўлса.

Ушбу прокурорнинг ихтиёрий ваколати содир этилган жиноят учун уч йилгача озодликдан маҳрум қилиш ёки жарима жазолари назарда тутилган қилмишлар учун тадбиқ этилади. Жиноят ишини кейинги босқичларида прокурор шунингдек, жиноят ишини тугатиш тўғрисидаги қарор қабул қилиши мумкин, агарда ушбу жиноят содир этиш ҳолати ва юридик шахсни олдинги тижорат тамойиллари ўз аҳамиятини йўқотса ва юридик шахс маълум мажбуриятларни зиммасига олса ҳамда содир этилган жиноятнинг санкциясида саккиз йилгача озодликдан маҳрум қилиш ёки жарима жазоси назарда тутилган бўлса¹.

Қўшимча қилиб айтиш мумкинки, прокурор ихтиёрий ваколатларининг камроқ шакллари Хорватия, Македония Республикаси, Словения давлатлари қонунчилигида ҳам назарда тутилган. Мазкур мамлакатлар прокурорлари ўз ихтиёрий ваколатларидан яна шундай ҳолатларда файдаланишлари мумкинки, агарда юридик шахсга нисбатан жиноий таъқибни амалга ошириш тўхтатилиши мумкин, қачонки шу юридик шахснинг мулки йўқ, ёки шунча камки суд харажатларини ҳам қопламайди ёки бу юридик шахсга нисбатан банкротлик ҳолати жорий этилган бўлса² дейилган. Ундан ташқари, Словенияда прокурор юридик шахсга нисбатан жиноят иши қўзғатмаслик тўғрисида қарор қабул қилиши мумкин, агарда юридик шахсга нисбатан жиноят иши қўзғатиш мақсадга мувофиқ эмас деб топса, жиноят содир

¹ Қаранг: Черногориянинг Юридик шахсларнинг жиноий жавобгарлиги тўғрисидаги Қонунининг47-моддаси.

² Хорватиянинг Юридик шахсларнинг жиноий жавобгарлиги тўғрисидаги Қонунининг 24-м., Македониянинг шу номли Қонунининг 509-м., Словениянинг шу мазмундаги Қонуни 28-м.

этишда юридик шахсни роли кам аҳамиятли бўлса, ёхуд юридик шахснинг эгаси ягона шахс бўлиб, унга нисбатан жиноят иши кўзғатилган бўлса дейилган.

Афзалликлар ва хавфлар.

Прокурорларнинг ихтиёрий ваколатларининг ўз афзалликлари ва хавфлари мавжуд. Бир томондан, бу ваколат жиноят ишлари сонини назорат қилиш орқали муҳимроқ жиноят ишига эътиборни кўпроқ қаратишга ёрдам беради. Янада кўпроқ, бу ҳолат ҳар бир алоҳида жиноят ишининг ҳажмини назорат қилишга имконият беради. Коррупцияга оид йирик ишларда айрим ҳолатларда кераксиз миждозларга эътибор бермасдан асосий эътиборни жиноятчига қаратиш мақсадга мувофиқ, бу жиноятчи коррупция ботқоғига ботган гуруҳми ёки маҳаллий тадбиркорлик субъектларида ўз таъсирига эга бўлган функционерларми компаниями аҳамиятга эга эмас. Юқоридаги бобда мисол сифатида келтириб ўтилган Гиппократ ишида масалан, Хорватиянинг давлатлар органлари томонидан аниқланганки, фармацевтика компанияси мамлакатдаги 337 нафар врачлар ва фармацевтларга пора берган. Бу жиноят иши судгача бўлган даврда бир нечта алоҳида ишларга ажратилган, чунки судга берилган муддат давомида бошқача шу муддат ичида бу катта ҳажмдаги жиноят ишини кўриб чиқиш имконияти йўқ эди ва шу боис, бу вазифани амалга оширишда прокурорнинг ихтиёрий ваколоти муҳим рол ўйнаган.

Бошқа томондан, прокурорга жиноят ишини судга кўриб чиқишга юборишдан уни ихтиёрий ваколатидан фойдаланиб, иш юритишдан тўхтатиб, бекор қилиш қулайроқдир, чунки суд ишни кўришда прокурор ихтиёрий ваколатини қай даражада суистеъмол қилган ёки керагидан ортиқ қўлланганлик масаласи ҳам муҳокама қилинади деган хавф доимо мавжуд бўлади. Бу ерда сабаб фақат иш ҳажми билан боғлиқ эмас, шу билан бирга (ёки асосан) прокурорда жиноят иши судда ўтмай қилиши мумкин деган хавф ҳамиша бўлади, бу ҳолат эса прокурорларни ихтиёрий ваколатидан

керагидан кўпроқ фойдаланиб уларга жарима қўллаб, жавобгарликдан озод қилишга олиб келиши мумкин. Чунки, коррупция билан боғлиқ ишларда ҳар доим ҳам далиллар етарли бўлавермайди, шу сабабли ердаги қуш ҳамиша яқин осмонда учиб юрган турнага нисбатан афзал деган фикр бўлади. Афсуски, прокурорлар ҳам биз яшаётган замонда яшайди, улар ҳам иш бўйича гувоҳлар, сиёсатчилар ва ОАВ нима дейишяпти бу иш ҳақида эътиборга олишади, баъзи ҳолатларда улар катта жарима тўлайман деб турган компанияни ишини судга юбориб, кейинчалик шу жаримани бир қисмини ҳам улардан ундира олишмай ишда ютқазиб қўйишлари ҳам мумкин.

Бундан бир неча йиллар олдин Эстонияда жуда катта ҳажмдаги солиқ тўловларидан бўйин товлашга оид жиноят иши мавжуд бўлган ва ушбу ишда гумонланувчи сифатида мулк эгаси ва қурилиш компанияси раҳбарлари ўтган. Мазкур жиноят иши қўзғатилгандан кейин компания эгаси жиноят ишини бекор қилиш эвазига барча солиқ тўловларини ва улар бўйича фоизларни тўлашга рози бўлган. Ундан ташқари, компания давлатдаги барча прокуратура органларининг бир йиллик маблағини 3/1 қисмига тенг бўлган 50 млн. эстон кронаси (3 млн. долларга тенг) бўлган пул тўловини ҳам тўлашга рози бўлган. Бироқ прокуратура бу таклифни рад этган, чунки ишбилармонлар жамоатчилигига бу тўғрида маълум миқдорда пул тўлаб жавобгарликдан қутилиб кетиш мумкин деган нотўғри хулоса кетиб қолиши мумкин деб ҳисоблашган. Уч йил давом этган суд жараёнидан кейин, суд прокуратуранинг розилиги билан жиноят ишини ёпган ва айбдорлардан 4 млн. эстон крони ундириш ҳақида ҳукм чиқарган. Оқибатда прокуратура нотўғри қарор қабул қилганлиги учун кескин танқид остида қолган.

Яқин даврларгача коррупцион қилмишлар учун юридик шахсларнинг жавобгарлиги ўз хусусиятларига кўра асосан англо-амеркан жиноят ҳуқуқи тоифасига кирувчи институт ҳисобланарди. Бироқ кейинги ўн йилларда дунёнинг кўплаб мамлакатлари ўз жиноят қонунчилигига мазкур институтни киритиб боришмоқда.

Коррупцион қилмишлар учун юридик шахсларнинг жавобгарликка тортиш институтининг жинойт қонунчилигига киритишдан мақсад экология ва хўжалик юритиш соҳасидаги жинойтчиликка қарши кураш ҳисобланади, зеро маълум бўлишича компания ва корпорацияларнинг ходимларини индивидуал жавобгарликка тортиш билан улар томонидан етказилган зарарни оз қисмини бўлсада қоплаш имкониятини бермайди ҳамда бу соҳадаги жинойтларни янгидан содир этилишини олдини олмайди.

Коррупцион қилмишлар учун юридик шахсларнинг жинойт жавобгарликка тортиш масаласи бир хил шаклда Европа Кенгаши вазирлар қўмитасининг (88) 18 –сонли Тавсиясида ўз ифодасини топган бўлиб, унда асосан юридик шахсларнинг хўжалик юритиш борасида содир этган ҳуқуқбузарликлари учун жавобгарлиги масаласи келтириб ўтилган. Хусусан, ушбу ҳужжатда иқтисодиёт соҳасидаги жинойтчиликни ошиши, ўз навбатида хўжалик фаолияти соҳасидаги ҳуқуқбузарликларни ошиб кетиш муаммосини келтириб чиқарди. Мазкур ҳуқуқбузарликларнинг аксарияти ташкилотларни хўжалик юритиш борасидаги фаолиятида содир этилиши кўзга ташланаяпти. Ташкилотларни бошқариш тизимини мураккаблиги ва чалкашлиги унда қилмишни содир этган шахсларни аниқлаш ва индивидуал тартибда жавобгарликка тортишни қийинлаштиради ёки умуман имконсиз қилиб қўяди. Хатто, коррупцион қилмишни содир этган ташкилот ходимини шахси аниқ бўлган ҳолатларда ҳам, у содир этган қилмишга ташкилот юқори мансабдор шахсини алоқаси мавжудлигини аниқлаш жуда кўп қийинчиликларни келтириб чиқаради. Ундан ташқари, мазкур Тавсиявий ҳужжатда ҳар бир содир этилган коррупцион ҳуқуқбузарлик, ташкилотда ишловчи шахсларнинг ҳаракат ёки ҳаракатсизлиги оқибатида содир этилиб, бу вазият алоҳида қабул қилинган қарорни натижасида келиб чиққан бўлсада, бу вазият ташкилот раҳбарияти томонидан яратилган муҳитга мувофиқ келади. Бундай ҳолатда ҳуқуқбузарлик содир этган алоҳида шахсга жазо санкциясини қўллаш, афсуски мазкур коррупцион ҳуқуқбузарликларни олдини олишда ва ташкилотнинг бошқарув кенгашининг қарорни ўзгартишга

олиб келмайди. Бу ерда коллектив қарор қабул қилиш принциплари ҳам муҳим аҳамиятга эга, жумладан, ҳар доим ҳам акциядорлар умумий йиғилиши қарори жисмоний шахсларни жавобгарликка тортишга олиб келмайди.

Коррупцион қилмишлар учун юридик шахсларнинг жиноий жавобгарликка тортиш тарафдорлари, ўз фикрларини тўғрилигини қуйидагича асослайдилар:

1. Коррупцион қилмишларнинг асосий қисми ҳозирги пайтда асосан корпорациялар орқали содир этилишини назарда тутган ҳолда, корпоратив жиноятчиликка қарши курашни энг яхши самарали воситаси, шу корпорацияларга тўғридан тўғри жазолаш санкцияларини қўллашдир;

2. Жисмоний шахсларни корпорациялардаги хизмат фаолияти давомида содир этган коррупцион қилмиши учун фақат уни жиноий жавобгарликка тортиш адолатдан ҳисобланмайди ва бу ҳолат кутилган ижобий натижага олиб келмайди, сабаби ташкилотни битта ходимини жиноий жавобгарликка тортиш ва судлаш билан бошқаришда йўл қўйилган камчиликлар ўз ўзидан йўқолмайди;

3. Юридик шахсларни коррупцион қилмишлар учун жавобгарликка тортишнинг бошқа муқобил моделлари (маъмурий, фуқаровий, интизомий ва ҳ.к.) жиноят процессидагидек самара бермайди;

4. Корпорацияларга коррупцион қилмиш учун солинган жарима миқдори индивидуал шахсга солинган жарима миқдоридан бир неча баробар кўп суммани ташкил этади, шунингдек, корпорацияни жиноий жавобгарликка тортилиши ҳолатини ўзи муҳим аҳамиятга эга бўлади (стигма);

5. Халқаро миқёсда мамлакатлар жиноят иши доирасида жиноятчиларни таъқиб қилишда бир бирига ҳуқуқий ёрдам беришади, корпорацияларни жиноий фаолияти кўпроқ миллийликдан холи ҳисобланади.

Бу ерда келтириб ўтилган асослар коррупцион қилмишлар учун юридик шахсларни жиноий жавобгарликка тортиш институтининг афзал

эканлигидан далолат беради, зеро юридик шахслар бошқарувидаги камчиликлар учун жисмоний шахсларнинг жавобгарлика тортилиши ижтимоий адолат тамойилларига зид келади. Шу муносабат билан, ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органлар ва судлар техноген характердаги камчиликлар учун, аниқроғи авария ёки бахтсиз ходисалар учун жисмоний шахсларни жавобгарликка тортишни тарафдорлари эмас. Бу ерда ижтимоий психология механизми ва маъсул шахсларнинг маънавий ҳолати жиноят субъектларини айби тўлиқ исботланмаса уларни жавобгарликка тортишга йўл қўймайди.

Шуни алоҳида қайд этиш жоизки, коррупцион қилмишлар учун юридик шахсларни жиноий жавобгарлиги дунё амалиётида ва жавобгарликнинг умумий концепциясида хилма хилдир. Шу боис, Ўзбекистон Республикаси жиноят ҳуқуқида бу жавобгарлик моделини ўзига хос бўлган йўлни танлаши, уни ўз хусусиятидан келиб чиққан ҳолда белгилаб олиши жамоат ва давлат манфаатларини ишончли ҳимоя қилишни кафолатлайди.

Юқоридаги фикрлар хилма хиллигидан келиб чиқиб шуни эътироф этиш мумкинки, мазкур монографияни ёзиш баробарида ўрганилган хорижий мамлакатларнинг илғор амалиёти ва шу асосда туғилган фикрлар ва таклифлар Ўзбекистон Республикасининг янги концепцияга асосланган Жиноят кодексида алоҳида боб, ёки моддаларда ўз ифодасини топиб, унда коррупцион қилмишлар учун юридик шахсларнинг жиноий жавобгарлиги фақат алоҳида хавфли, фуқаролар, жамоат ва давлат манфаатлари ҳамда хавфсизлигига жуда кўп миқдорда зарар келтирадиган муҳим қилмишлар учун белгиланиши лозим деб ўйлаймиз.

Ўзбекистон Республикаси ҳудудида коррупцион қилмишлар учун юридик шахсларнинг жиноий жавобгарлиги турини хорижий мамлакатларда бу борада йўл қўйилган камчиликлар ва нуқсонларни инобатга олган ҳолда шошилмасдан босқичма босқич амалга оширилса мақсадга мувофиқ бўлади.

Таклиф сифатида биз қуйидагиларни тавсия қилган бўлардик:

Биринчидан, жиноят ҳуқуқига коррупцион қилмишлар учун юридик шахсларнинг жиноий жавобгарлиги институтини киритишнинг алоҳида йўлини ишлаб чиқиш жоиз;

Иккинчидан, мазкур институт ишлаб чиқилгандан кейин ҳам назаримизда босқичма-босқич амалга киритишни дастлаб қуйидаги соҳаларда жорий этиш мақсадга мувофиқ:

1. Соғлиқни сақлаш тизими (дори-дармон ишлаб чиқадиган корхоналардан тортиб, шахсий клиникалар ва аптекаларгача);
2. Иқтисодиёт ва тадбиркорлик соҳасида (юридик шахс мақомига эга бўлган тадбиркорлик субъектлари ва ҳ.к.);
3. Таълим соҳаси;
4. Интеллектуал мулк соҳасида (турли киномаҳсулотлари ва бошқа авторлик ҳуқуқлари билан боғлиқ қилмишлар);
5. Банк ва банк фаолияти билан боғлиқ соҳалар;
6. Экология ва атроф муҳитни муҳофаза қилиш билан боғлиқ соҳалар;
7. Транспорт соҳаси;
8. Нефт ва газ маҳсулотлари билан боғлиқ соҳалар;
9. ва бошқа соҳалар;

Учинчидан, бизнинг фикримизча коррупцион қилмишлар содир этгани учун юридик шахсларнинг жиноий жавобгарлиги масаласини бошқа жавобгарлик тури, масалан фуқаролик-ҳуқуқий тури билан алмаштириш мақсадга мувофиқ эмас, чунки бу жавобгарлик тури юридик шахс жиноий жавобгарликка тортилганда ҳам ўз ўзидан юзага келади.

Ва ниҳоят охиргиси, бозор иқтисодиёти амалиёти шундан далолат бермоқдаки, бизнинг моддий, янада кўпроқ процессуал ҳуқуқларимиз бугунги реал ҳолатга мувофиқ келмайди. Шундай экан, бозор иқтисодий муносабатлари ўз ўзидан Ўзбекистон Республикаси миллий қонунчилигини янада самардорлигини оширишни, шу жумладан жиноят қонунчилигининг ҳам самардорлигини оширишни тақоза этади.

Ўзбекистон Республикасида коррупцион қилмишлар учун юридик шахсларнинг жавобгарлигини белгилаш истиқболлари

Юқоридаги қонунчилиги таҳлил этилган мамлакатлар амалиёти ва халқаро-ҳуқуқий тажриба коррупцион қилмишлар учун юридик шахсларга тайинладиган жазо тизимининг ягона рўйхатини келтириб ўтмайди. Аксарият мамлакатлар қонунчилигида юридик шахсларга нисбатан қўлланиладиган жазо турлари, турли мамлакатларда турфа хилда эканлигини юқорида кўриб чиққан эдик. Таҳлиллар шуни кўрсатмоқдаки кўпчилик мамлакатлар қонунчилигида юридик шахсларга нисбатан қўлланиладиган жазо турларининг энг кўп учрайдиган турларига жарима, жиноий фаолиятдан олинган даромадларни мусодара қилиш, ёхуд ташкилотни тўлиқ ёки қисман тугатиш каби жазо турлари киради.

Халқаро ташкилотларнинг (масалан, БМТ, Европа Кенгашининг ва ХИ ва РТларининг коррупцияга қарши курашиш тўғрисидаги Конвенциялари) тегишли конвенцияларида юридик шахсларга нисбатан қўлланиладиган жазо турлари сифатида жарима ва жиноий фаолиятдан олинган даромадларни мусодара қилиш каби жазо турлари тавсия қилинади¹.

Шундай фикрни халқаро ҳуқуқий ҳужжатларда юридик шахсларнинг жавобгарлигини қўллаш механизми тўғрисида ҳам келтириб ўтса бўлади, чунки номи келтириб ўтилган халқаро ҳужжатларда юридик шахсларнинг қайси коррупцион қилмишлари учун қандай жазо тури қўлланилиши ва қилмишнинг оғирлиги билан жазонинг муқобиллиги мувозанати қандай сақланиши келтириб ўтилмасдан, фақат бундай қилмишлар учун умумий талаблар келтириб ўтилган холос. Шу боис, Ўзбекистон Республикасининг миллий қонунчилик тизимида коррупцион қилмишлар учун юридик шахслар жавобгарлигини белгилаш масаласи ниҳоятда мунозарали масала ҳисобланади. Масаланинг ғоятда мураккаблиги яна шу билан изоҳланадики, ҳозирги кунда биз таҳлил қилиб чиққан турли ҳуқуқ тизимидаги мамлакатлар қонунчилигини бирортасини наъмуна сифатида ўзбек миллий қонунчилигига

модель сифатида қабул қилиб бўлмайди. Чунки бу мамлакатларнинг ижтимоий, иқтисодий, маданий, молиявий ва бошқа ривожланиш даражаси турилича бўлиши билан бир вақтда улардаги сиёсий тизим ҳам ҳар хил даражадаги босқичда. Шу сабабли, коррупцион қилмишлар учун юридик шахсларнинг жавобгарлиги масаласини миллий қонунчиликка киритишда фақат Ўзбекистонга хос бўлган ўз йўлимизни танлашимиз жоиз бўлади. Бунинг учун эса Ўзбекистон Республикасида мавжуд қонунчилик тизимларини турли йўналишларини таҳлил қилиш асосида, юридик шахслар

¹Қаранг:БМТнинг “Коррупцияга қарши курашиш тўғрисида”ги Конвенциясининг 26, Европа Кенгаши Конвенциясининг 19, ХИВАРТ Конвенциясининг 3-моддалари, жавобгарлиги институти қайси қонунчилик соҳасида энг яхши самара беради, жиноят қонунчилигидами ёки маъмурий, фуқаровий, иқтисодий қонунчилик соҳасидами аниқ белгилаб олишимиз даркор. Қуйида биз юқорида ўтказилган таҳлилларимизга суянган ҳолда ҳар бир қонунчилик соҳаси бўйича алоҳида мулоҳаза юритиб, шу асосда айрим тавсиялар лойиҳасини тақдим этишга уриниб кўрамиз.

Юридик шахсларнинг Жиноий жавобгарлик масаласи

Жиноий-ҳуқуқий жазо турларига хорижий мамлакатлар амалиётида ташкилот мол-мулкани мусодара қилишдан тортиб жарима жазосигача бўлган жазо турлари келтириб ўтилган, қизиқарлиси бу жазо турлари ва уларнинг сони турли мамлакатлар ҳуқуқни қўллаш амалиётида турлича назарда тутилган. Шу билан бирга халқаро ҳуқуқда юридик шахсларга коррупцион қилмишлар содир этганлиги учун фақат жарима жазоси тавсия этилган. Пул эквивалентлигидаги жарима жазоси ҳар доим корпорация ва компанияларни коррупцион қилмишлар учун жавобгарликка тортишда асосий жазо тури сифатида қўлланилиб келинган. Шу муносабат билан юридик шахслар томонидан содир этилган жиноятлар учун тайинланадиган жазо миқдори сифатидаги жарима ҳар доим ҳам содир этилган қилмишнинг

хавфлилик ва оғирлик даражасига мувофиқ тарзда тайинладими деган масала ўз ечимини кутиб турибди. Бу масаланинг ечимини топишда иккита муҳим жиҳатга эътибор қаратиш жоиз бўлади. Биринчидан, коррупцион қилмишлар учун назарда тутилган жарима жазосини, бошқа мансаб билан боғлиқ жиноятлар учун тайинладиган жазо тури билан таққослаш мумкин. Чунки коррупцион жиноятларнинг кўпчилиги қисми оғир ёки ўта оғир жиноятлар тоифасига кирганлиги учун мазкур жиноятлар учун тайинладиган жазо тури ҳам порахўрлик, фирибгарлик, ўзгалар мулкани ўзлаштириш ёки растрата қилиш, солиқ ва бошқа мажбурий тўловлардан бўйин товлash каби бошқа коррупцион жиноятлар санкциясидаги жазо турларидан миқдори кам бўлмаслиги лозим. Иккинчидан, юридик шахсларнинг коррупцион қилмишлар учун жазо тайинлаш масаласини халқаро ташкилотларнинг мазкур қилмишлар учун ўрнатган стандартлари билан таққослаш ҳам жоиз. Бундай ташкилотлар сирасига БМТнинг “Коррупцияга қарши курашиш тўғрисида”ги Конвенцияси, Европа Кенгаши Конвенцияси, ХИ ва РТ Конвенциялари ва ГРЕКО ҳужжатлари киради. Шу билан биргаликда келтириб ўтилган халқаро ташкилотларнинг бирортасини ҳам ҳужжатларида барча давлатлар коррупцияга қарши курашиш тўғрисидаги қонунчилиги учун қўллаш мумкин бўлган универсал жазо турлари назарда тутилмаган бўлсада ҳар қалай маълум бир йўналишлар мавжуд. ХИ ва РТ антикоррупцион тизими ўз ҳисобатларида мунтазам равишда юридик шахсларга нисбатан қўлланиладиган пул миқдоридagi жарима жазоси йирик халқаро корпорациялар етарли қаттиқ таъсир ўтказадиган даражада бўлиши лозим эди. Масалан, Германия ва Италия мамлакатларида жарима жазосини максимал миқдори 1 млн. евро миқдоридa, Словакияда 1,6 млн. евро, Японияда 2.7 млн.еврони ташкил этади. ХИваРТ антикоррупцион тизими ушбу миқдорларни етарли даражада юқори эмаслигини эътироф этиб, бир вақтни ўзида Эстониянинг 16 млн. евро ва Бельгиянинг 10 млн. евро жарима миқдорини эса етарли даражадаги миқдор деб ҳисоблаган¹.

Албатта, бизнинг назаримизда Ўзбекистон Республикасида коррупцион қилмишлар учун юридик шахсларга қўлланиладиган жарима миқдори мамлакатимизнинг иқтисодий, ижтимоий ривожланиши даражасидан келиб чиқиб белгиланиши мақсадга мувофиқ. Ҳаддан ташқари йирик жарима миқдори юридик шахсларнинг нормал молиявий ва иқтисодий аҳволига салбий таъсир кўрсатиши мумкин. Ундан ташқари, йирик миқдордаги жарима ватанимизга кириб келаётган инвесторларни ҳам чўчитиб қўйиши

¹Қаранг: Пит 2014, стр. 243; и ОЭСР 2013, Антикоррупционные реформы в странах Восточной Европы и Центральной Азии, стр. 65.

мумкин.

Юқорида қонунчилиги таҳлил қилинган мамлакатларнинг кўпчилиги амалиётида коррупцион қилмишлар содир этганлиги учун юридик шахсларга мол-мулкни мусодара қилиш жазоси ҳам кенг қўлланилади. Ўзбекистон Республикасида эса мазкур қўшимча жазо тури Ўзбекистон Республикасининг 29 август 2001 йилдаги “Жиноий жазоларни либераллаштирилиши муносабати билан Ўзбекистон Республикасининг Жиноят, Жиноят-процессуал кодекслари ҳамда Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги кодексига ўзгартиш ва қўшимчалар киритиш тўғрисида”ги қонуни билан амалдаги ЖКдан чиқариб ташланган эди. Ҳозирги пайтда Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 14 майдаги ПҚ-3723-сонли “Жиноят ва жиноят-процессуал қонунчилиги тизимини тубдан такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Қарори билан ҳуқуқшунос олимлардан иборат ишчи гуруҳи шакллантирилиб, улар янги таҳрирдаги жиноят ва жиноят-процессуал кодекслари лойиҳаси устида фаолият олиб боришмоқда, эҳтимол янги таҳрирдаги ЖКда мусодара жазоси масаласи қайтадан кўриб чиқилар, чунки республикаимиз ҳуқуқий доираларида ҳам ушбу масала муҳокама қилиниб келмоқда. Ҳозирча эса мусодара масаласига эҳтиёт бўлиб ёндашиш жоиз деб ўйлаймиз. Шунга қарамасдан ўзбек

хуқуқшунослари орасида мол-мулкни мусодара қилиш институти ҳақида ўз таклиф ва мулоҳазаларини баён қилган олимлар ҳам мавжуд эканлигини эътироф этиш жоиз¹. Мазкур масала юзасидан хуқуқшунос олим Неъматовнинг коррупцион қилмишлар содир этганлиги учун юридик шахсларга кенгайтирилган мусодара жазоси киритиш ҳақидаги фикрлари эътиборга лойиқ деб ўйлаймиз, чунки юридик шахсни мулкига нисбатан коррупцион қилмишлар учун кенгайтирилган мусодара жазоси қўллашда шу

¹Қаранг: Неъматов Перспективы внедрения ответственности юридических лиц за коррупцию в Узбекистане. –Т. 2018, 157с. стр.36

мулк жиноий фаолият натижасида олинганлиги ҳолатини исботлаш маълум даражада қийинчилик туғдириши аниқ. Нима бўлганда ҳам мол-мулкни мусодара қилиш институтини жорий этишни чуқур ўрганиб, таҳлил қилиниб кейингина уни жорий этиш масаласини ўйлаб кўриш лозим.

Агарда, коррупцион қилмиш содир этган юридик шахс жиноий жавобгарликка тортилганга қадар фаолияти тугалланган бўлса, унга тайинланадиган жазо тури унинг хуқуқий вориси ҳисобланган юридик шахсга нисбатан қўлланилиши мумкин, бундай амалиётни биз юқорида Латвия Республикаси қонунчилиги мисолида кўриб чиққан эдик.

Назаримизда коррупцион қилмиш содир этганлиги учун юридик шахсларнинг жиноий жавобгарлиги учун қўлланиладиган жазо тизимини худди амалдаги Ўзбекистон Республикасининг ЖКдагидек асосий ва кўшимча жазо турларига ажратиш мақсадга мувофиқ.

Жиноят қонунида асосий ва кўшимча жазолар назарда тутилган бўлиб, Б.М. Леонтьевнинг фикрига кўра “Асосий жазо- фақат ўзи қўлланиладиган, бошқа жазоларни тўлдириш учун ёки улар билан бирга қўлланилиши мумкин бўлмаган, жазонинг асосий мақсадини амалга ошириш билан боғлиқ бўлган жазодир. Кўшимча жазо - бу жазонинг мақсадини амалга ошириш учун ёрдамчи аҳамиятга эга бўлган жазодир. Кўшимча жазо алоҳида қўлланилиши

мумкин эмас, у фақат асосий жазога қўшимча равишда қўлланилади”. Қўшимча жазо қуйидаги белгиларга эга: 1) алоҳида жазо чораси сифатида қўлланилиши мумкин эмаслиги; 2) асосий жазога қўшиб қўлланилиши мумкинлиги; 3) жазонинг мақсадига эришишга кўмаклашади. Г.А.Кригер ва Г.Д.Кригерларнинг ҳуқуқий адабиётларида асосий жазонинг функцияси – жиноятчини тўғри йўлга қайтариш, қўшимча жазонинг функцияси эса- қайта тарбиялашдан иборат деб ҳисоблайдилар.

Юқорида баён этилганларни инобатга олиб биз коррупцион қилмишлар содир этганлиги учун юридик шахсларга нисбатан қуйидаги асосий жиноий жазо турларини қўллашни таклиф этган бўлар эдик:

-жарима;

-юридик шахсни тугатиш ёки бошқа юридик шахсга қўшиб юбориш.

Юридик шахсларга нисбатан қўлланиладиган қўшимча жиноий жазо турлари сифатида эса қуйидаги иккита жазо турини содир этилган коррупцион қилмишнинг ижтимоий хавфлиги хусусиятидан келиб чиқиб танлаб тайинлаш тавсия этилади:

-кенгайтирилган мол-мулк мусодараси;

-юридик шахсни фаолиятини чеклаш;

Юридик шахсларнинг маъмурий жавобгарлик масаласи

Юқорида келтириб ўтилган бошқа мамлакатлар қонунчилиги ва амалиёти таҳлили шуни кўрсатмоқдаки коррупцион қилмишлар содир этганлиги учун юридик шахсларнинг жиноий жавобгарлигидан ташқари бир қатор мамлакатларда бу қилмиш учун юридик шахсларга маъмурий жавобгарлик ҳам назарда тутилганлиги ҳолатларига ҳам гувоҳ бўлдик. Бироқ бундай мамлакатлар сони коррупцион қилмишлар содир этганлиги учун юридик шахсларни жиноий жавобгарлиги назарда тутилган мамлакатларга нисбатан анча кам эканлигини эътироф этишимиз жоиз. Одатда коррупцион қилмиш содир этган юридик шахслар учун асосан кўпчилик мамлакатларда жиноий жавобгарлик назарда тутилган. Ундан ташқари, юридик шахслар

содир этган коррупцион қилмишлари учун маъмурий тартибдаги таъсир чоралари қўлланилаётган мисоллар ҳам анчагина. Қўлланилаётган бундай маъмурий таъсир чоралари ҳақида ҳуқуқшунос олим Неъматов ҳам ўз рисоласида тўхталиб ўтган¹. Бундай ҳолатларни айримлари тўғрисида биз ҳам тўхталиб ўтишни мақсадга мувофиқ деб ҳисоблаймиз ва улар қуйидагилар:

¹Ўқаранг: Неъматовнинг юқоридаги китоби 42 бет

1. махсус қонунчилик нормаларига кўра рухсатнома, лицензия, концессия ва бошқа ҳуқуқлар бериш ваколатини назарда тутувчи ҳуқуқларни таъқиқловчи қоидалар, улар алоҳида қонун ҳужжатларга асосан тартибга солинади;

2. давлат савдо сотиқ, давлат харидларида иштирок этиш учун шартномалар тузиш ва давлат-хусусий шерикчилиги тўғрисидаги келишувларда қатнашишга қўйиладиган чекловлар;

3. янги юридик шахс тузишга қўйиладиган таъқиқлар;

4. субсидиялар ва имтиёзли кредитлардан фойдаланишга қўйилган таъқиқлар;

5. алоҳида қонун ҳужжатларга асосан тартибга солинадиган рухсатнома, лицензия, концессия ва бошқа ҳуқуқлар бериш ваколатини назарда тутувчи ҳуқуқларни бекор қилувчи қоидалар;

6. айрим фаолият турларини амалга оширишга қўйиладиган вақтинчалик ёки доимий таъқиқ;

7. юридик шахсларга алоҳида фаолият тури билан шуғулланганлиги учун қўлланиладиган айрим санкциялар.

Коррупцион қилмиш содир этганлиги учун юридик шахсларга айрим фаолият тури билан шуғулланиш ҳуқуқини чеклаш айрим мамлакатларда кенг тарқалган амалиёт турларидан бири ҳисобланади. Масалан, бундай чекловлар айрим Шарқий Европа ва Марказий Осиё давлатлари амалиётида мавжуд. Ундай ёки бундай кўринишда бу амалиёт Болгария, Эстония, Россия ва Украина қонунчилигидан ташқари бошқа мамлакатлар амалиётида мавжуд. Юқорида келтириб ўтган маъмурий таъсир чораларининг рўйхатининг еттинчисидаги асос, яъни юридик шахсларга алоҳида фаолият тури билан шуғулланганлиги учун қўлланиладиган айрим санкциялар Македония Республикаси қонунчилик амалиётида алоҳида қўлланиладиган санкциялар кўринишида ўз ифодасини топган. Давлат харидларида қатнашиш ҳуқуқини чеклаш чораси эса Латвия ва Руминия қонунчилигида мустаҳкамлаб қўйилган. Турли хил кредитлар, субсидиялар ва ҳ.к. олишда давлат томонидан қўйиладиган таъқиқ Хорватия ва Латвия қонунчилигида, шунингдек лицензия ва турли рухсатномалар олишга ва ҳ.к. олишга қўйиладиган таъқиқ Босния ва Герцоговина, Хорватия, Латвия, Черногория ва Словения каби мамлакатлар қонунчилигида белгилаб қўйилган.

Кўпгина мамлакатлар қонунчилик амалиётида бундай чекловлар ҳар доим ҳам эмас, балки маълум бир вазият юзага келгандагина қўлланилади. Масалан, Македония Республикаси қонунчилигида коррупцион қилмишлар содир этганлиги учун юридик шахсларга судлар бир ёки бир неча қўшимча жазо турларини қўллаши мумкин, қачонки юридик шахслар ўз фаолиятида бир неча бор суистеъмол қилиш ҳолатига йўл қўйса, шунингдек келажакда бундай суистеъмол ҳолати яна такрорланиши мумкин деб ҳисобланаса.

Айрим мамлакатлар қонунчилигида эса юқорида келтириб ўтилган чекловлар жинойт санкциялар ҳисобланмайди ҳам, уларга маъмурий-ҳуқуқий актларда назарда тутилган айблов ҳукмининг оқибати сифатида қаралади. Масалан, Болгариянинг Давлат харидлари тўғрисидаги қонунда, ҳар бир тендерда қатнашаётган юридик шахс порахўрлик ва бошқа

жиноятлар учун жавобгарликка тортилмаганлиги ҳақида декларацияни тендер комиссиясига тақдим этиши шарт. Ушбу қонун шунингдек, яна давлат харидларида хорижий жисмоний ва юридик шахсларга улар илгари ўзлари рўйхатдан ўтган мамлакатда порахўрлик ва бошқа мансабдорлик жиноятларида айбланган бўлса ҳам тендерда иштирок этишни таъқиқлайди. Шунга қарамасдан, тендер комиссияси, тендерда қатнашишга ариза берган юридик шахсларни фаолиятини бошқа идоралардан олинган маълумотлар асосида комплекс экспертизадан ўтказиб туради. Агарда тендерда қатнашаётган бирор иштирокчи ўз аризасида сохта ёки текширилмаган маълумотларни тақдим этса ва бу ҳолат тендер комиссияси томонидан аниқланиб исботланса, бундай ариза берган иштирокчи давлат харидлари тизимидан чиқариб ташланади¹. Бундай тенденция кўпгина англо-саксон, роман-герман ҳуқуқ тизимидаги кирувчи мамлакатлар юридик амалиётида ҳам учрайди. Афсуски кўпгина компания, корпорациялар давлат харидлари ўтказиладиган тендерларда қатнашиш учун айрим ҳолатларда ҳужжатларни сохталаштириш, ўзлари ҳақида ёлғон маълумотлар тақдим этиш каби чоралардан ҳам қайтишмайди, чунки бундай юридик шахслар ҳар доим давлат харидлари юзасидан ўтказиладиган тендерларда ёлланган ваколатли давлат органлари катта миқдордаги маблағ ажратишини ва бундай тендерлар катта миқдордаги лойиҳалар ёки буюртмалар асосида шаклланишини яхши билишади ва ундан имкони борича унумли фойдаланишга ҳаракат қилишади.

2018 йил 9 апрелда қабул қилинган Ўзбекистон Республикасининг “Давлат харидлари тўғрисида”ги қонунида миллий даражада биринчи марта тендер тушунчаси очиқ берилган, хусусан ушбу қонунинг 58-моддасида (тендер тушунчаси) “Тендер деганда давлат харидини икки босқичда амалга оширишнинг рақобатли тартиб-таомили орқали ижрочини аниқлаш усули тушунилади. Бунда шартномани бажариш бўйича энг яхши шартларни тақлиф қилган тендер иштирокчиси ушбу тартиб-таомил натижалари бўйича голиб деб топилади” деб белгиланган.

¹Қаранг: Закон Болгарии о государственных закупках, особенно статьи 47, 48, 68 и 69. Также заявители на страхование экспортных кредитов должны заполнить антикоррупционную декларацию, а должностные лица Агентства Болгарии по страхованию экспорта проводят due diligence экспертизу в процессе предоставления страхового покрытия. Если будет выявлено, что заявитель представил недостоверную информацию либо что он числится в одном из запретных списков Группы Всемирного банка, Африканского банка развития, Азиатского банка развития, Европейского банка реконструкции и развития и Межамериканского банка развития, заявка на страховое покрытие должна быть отклонена. См. ответы Болгарии на вопросник, вопрос 11.2.

Эстониянинг давлат харидлари тўғрисидаги қонуни давлат харидларини ўтказишга ёлланган орган давлат харидлари бўйича шартнома имзоламайди, агарда тендерда қатнашаётган ёки номзод жисмоний ва юридик шахс илгари порахўрлик жинояти бўйича ёхуд жиноий йўл билан топилган маблағни легаллаштириш ёки солиқ қонунчилигини бузганлиги учун айбдор деб топилган бўлса дейилган¹. Худди шунга ўхшаш қоидалар Латвия, Литва, Словения ва Украина қонунчилигида ҳам мавжуд² бўлиб, бу ҳолат мазкур мамлакатлар юридик шахслари порахўрлик ва бошқа суиистеъмолчилик жиноятларида айбланган бўлсалар, уларга нисбатан жиноят ва маъмурий ҳуқуқ нуқтаи назаридан чеклашлар қўлланилиши мумкин эканлиги белгилаб қўйилган.

Маъмурий таъсир чораларининг устунлиги шундай ҳолатлар билан ҳам ўз тасдиғини топадики, унга кўра коррупцион қилмишни содир этишда айбдор деб топилган барча айбдорларга қўлланиладиган санкциялар бир хил даражада жиноят ишини юритиш доирасида қўлланиладиган қўшимча жазо ёки хавфсизлик чоралари, дискрецион чоралар ҳисобланиб, уларни қўллаш учун маълум бир шарт-шароитлар вужудга келиши лозим.

Шу билан бирга эътироф этиш жоизки, коррупцион ҳуққбузарликлар учун юридик шахсларга тайинланадиган маъмурий жазо, шу иш юзасидан айбдор бўлган жисмоний шахсни маъмурий жавобгаргарликка тортишни

истисно этмайди. Бу ерда юридик шахс томонидан содир этилган маъмурий хукукбузарлик бевосита жисмоний шахсларнинг қонунга хилоф ҳаракатлари билан бевосита сабабий боғланишда эканлиги аниқланиши лозим.

¹Қаранг: Эстониянинг давлат харидлари тўғрисидаги қонунининг 38-моддаси.

²Қаранг: Украинанинг 2014 йилда қабул қилган Коррупцияни олдини олиш тўғрисидаги қонунининг 17-моддаси.

Бизнинг фикримизча, юқорида келтириб ўтилган хорижий мамлакатлар амалиётини кўр-кўрона тадбиркорларни қўллаб-қувватлаш давлат сиёсатини амалга ошираётган Ўзбекистон Республикаси қонунчилигига киритиш мақсадга мувофиқ эмас, коррупцион қилмиш содир этган юридик шахсларга нисбатан фақат жиноят қонунчилигида шундай шахслар учун назарда тутилган қонунчилик нормаларини қўллашнинг ўзи кифоя.

Юридик шахсларнинг фуқаровий жавобгарлик масаласи

Биз юқоридаги бобларда юридик шахслар тушунчасини Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик кодексининг 4-боб, 39-моддасидаги таҳририни келтириб ўтиб, унинг зарурий белгилари ва элементлари ҳақида батафсил мулоҳаза юритган эдик. Хозир эса шу бобларда эътироф этилган Америка Қўшма Штатлари қонунчилигида назарда тутилган фуқаровий таъсир чораларини, яъни фуқаровий жаримани, бирорта Шарқий Европа ва Марказий Осиё мамлакатлари фуқаровий тартибда қўлланиладиган жарималар тизими сифатида қабул қилмаган. Жиноят ёки коррупцияга қарши кураш нуқай назаридан фуқаровий жавобгарлик жиноят натижасида етказилган зарарни қоплашнинг бир чораси сифатида қаралиб келинган. Республикамиз қонунчилиги талабларига кўра, жиноят натижасида моддий ёки маънавий зарар кўрган жабрланувчи тараф шу зарарни ундириш ҳақида

бевосита жиноят ишини кўраётган жиноят судига ёки бўлмаса кейинчалик фуқаролик судига бу ҳақда фуқаролик тартибида муурожаат қилиши мумкин. Айрим ҳолатларда албатта коррупцион жиноятларда жабрланувчи томонга етказилган зарарни аниқ миқдорини аниқлаш биров қийинчиликлар туғдириши мумкин, гарчанд барча Шарқий Европа ва Марказий Осиё давлатларида етказилган зарарни қоплаш ҳақида судга даво аризаси билан муурожаат қилиш амалиёти йўлга қўйилган.

Шунга қарамасдан бу масалада ҳам турли мамлакатлар қонунчилигида ўзига хос жиҳатлар мавжуд. Масалан, Черногория мамлакати қонунчилигида алоҳида мажбуриятлар тўғрисидаги қонун мавжуд бўлиб, унда коррупцион қилмиш натижасида зарар кўрган тараф бу ҳақда алоҳида даво аризаси киритиш имкониятини назарда тутадиган қоидага кўра бундай ариза билан муурожаат қилган шахсга етказилган зарар миқдори тўлиқ қопланиши лозим. Шунингдек, кўпгина юқорида биз кўриб чиққан мамлакатлар қонунчилигида фуқаролик суди ҳам фаолияти қонунчилик талабларига зид келадиган юридик шахслар фаолиятини тугатиш ҳақида қарор қабул қилишлари ҳам мумкин.

Ўзбекистон Республикаси қонунчилиги фуқаролик жарималари ва зўрлик билан зарарни қоплаш амалиётини тан олмайди. Шу боис ҳам, назаримизда коррупцион қилмишлар содир этганлиги учун юридик шахсларга фуқаролик тартибида жаримага тортиш ёки бошқа мажбурий компенсация чораларини назарда тутиш мақсадга мувофиқ эмас деб ўйлаймиз.

Х у л о с а

Юқорида муҳокама этилган англо-саксон, роман герман ҳуқуқ оиласига кирадиган, ҳамда шарқий европа ва МДХ мамлакатлари юридик

шахсларнинг жиноий жавобгарлиги юзасидан ўтказилган тадқиқотлар натижалари, қўйилаётган вазифалар ва мақсадларни, айрим хулосаларни шакллантиришга асос беради. Хорижий мамлакатлар қонунчилигида мавжуд юридик шахсларнинг (корпорация, компания, ташкилот ва ҳ.к.) жиноий жавобгарлиги институтларининг таҳлили, назаримизда албатта Ўзбекистон Республикаси ҳуқуқий фанлари ривожланиши учун фойдали бўлади деб ўйлаймиз.

Хориж мамлакатларида юридик шахсларни жиноий жавобгарликка тортишнинг кўп йиллик тажрибаси мамлакатимиз жиноят ҳуқуқий фани учун муҳим аҳамиятга эгадир, чунки бу ўрганишлар Ўзбекистоннинг ўз қонунчилик базасини ва ҳуқуқ қўллаш амалиётини хориж давлатлар олимлари олиб борган тадқиқотлар ва уларнинг натижасида қилинган асосли илмий хулосалар асосида тартибга солиш имкониятини беради.

Халқаро амалиёт таҳлили шундан далолат бермоқдаки, Ўзбекистон Республикаси ўз миллий қонунчилик тизимига коррупцион қилмишлар учун юридик шахсларнинг жиноий жавобгарлиги масаласини киритишда Ўзбекистон Республикасининг 2017 йил 03 январдаги “Коррупцияга қарши курашиш тўғрисида”ги қонунининг 27-моддаси (Коррупцияга оид ҳуқуқбузарликлар учун жавобгарлик) талабларига ҳам амал қилиши лозим, чунки мазкур қонунда юридик шахсларнинг коррупцион қилмишлар учун жавобгарлиги қонунда ўрнатилган тартибда, шунингдек, Ўзбекистон Республикаси томонидан ратификация қилинган халқаро шартномаларда белгиланган тартибда амалга оширилиши жоиз. Ҳозирги пайтда бундай халқаро шартномалар доирасига ИР ва ХТнинг халқаро тижорат келишувларида хорижий мансабдор шахсларни сотиб олишга қарши курашиш тўғрисидаги, Европа Кенгашининг коррупция учун жиноий жавобгарликка тортиш тўғрисидаги, БМТнинг коррупцияга қарши курашиш тўғрисидаги конвенциялари, ҳамда илғор хорижий тажрибалар киради.

Бу таҳлил натижалари юзасидан шундай хулосага қилиш мумкинки, унга кўра жамоавий жиноятлар содир этганлик учун юридик шахсларнинг

жинойй жавобгарлиги субъектлари сифатида фақат маълум доирадаги ташкилотлар эътироф этилиб, давлат органлари ва маҳаллий ҳокимият органлари улар сирасига крмайди. Жамоавий ташкилотлар ҳуқуқбузарликлар унинг ходимларининг ёки аъзоларининг ҳуқуқий оқибатларни келтириб чиқарувчи қилмишларида ўз ифодасини топади.

Фикримизча, юридик шахсларнинг коррупцион қилмишлар учун жавобгарлиги масаласида кўпроқ устунлик юридик шахсларнинг жиноий жавобгарлигига қаратилади, чунки фақат жиноий жавобгарликкина бошқа жавобгарлик турларидан фарқли ўлароқ юридик шахслар фаолиятини тўла, объектив тартибда тергов қилиниши ва судда кўриб чиқилишини таъминлаш билан бир вақтда юридик шахсларнинг ҳар хил ҳуқуқбузарлик ва жиноятларни содир этишдан тийиб турувчи чора сифатида кафолат бера олади.

Шунингдек, коррупцион қилмишлари учун юридик шахсларнинг фақат ўзлари содир этганлик қисми билангина жиноий жавобгарликка тортиш билан чекланмасдан, балки унинг манфаатлари ёки бошқа компания манфаатлари ёхуд шу юридик шахс фаолияти билан боғлиқ бошқа шахслар манфаатлари йўлида қилмиш содир этгани унинг масъул ходимларининг ҳаракатлари учун ҳам жавобгарлиги масаласини кўриб чиқиш жоиздир.

Ундан ташқари, юридик шахсларнинг коррупцион қилмишлар содир этганлиги учун жавобгарлиги масаласини моддий ва процессуал ҳуқуқ доирасида автоном тарзда таъминлаш масаласи ҳам муҳим ҳисобланади. Бу ерда жиноят содир этган шахсни (бажарувчи) аниқлаш, унга нисбатан жиноий таъқибни амалга ошириш ва одил судловга тақдим этиш юридик шахсни жавобгарликка тортишнинг зарурий шарти сифатида қаралмаслиги лозим, зеро бундай талаб содир этилган қилмишда айбдор бўлган жисмоний шахс аниқланмаган, бажарувчи турли сабаб билан жавобгарликка тортилмай қолган ёки бир гуруҳ шахслар жамоавий айбдор бўлган ёхуд жисмоний шахс-бажарувчи бошқа сабаблар билан жавобгарликка тортилмай қолган ҳолатларда юридик шахсларни жавобгарликка тортишни имконсиз қилиб

қўяди. Шу билан бир вақтда юридик шахс билан жисмоний шахснинг устидан олиб борилаётган жиноий таъқибга битта умумий талаб қўйилиши, бир иш доирасида тергов қилиниши ва судга оширилиши ишни янада мураккаблаштириб юбориши мумкин. Шу боис, коррупцион қилмиш содир этган юридик шахсга нисбатан алоҳида жиноий таъқибни амалга ошириш, тергов қилиш ва айбдор деб топиб тегишли жазо тайинлаш, жисмоний шахс-бажарувчига нисбатан юритилган жиноят иши бўйича қандай процессуал қарор қабул қилинишидан қатъи назар амалга оширилиши мақсадга мувофиқ бўлади. Юридик шахсга нисбатан шундай алоҳида, автоном суриштирувни амалга ошириш доирасида барча тергов услубларини қўллаш имконияти яратилиши жоиз.

Ундан ташқари, айрим хорижий мамлакатлар амалиётида мавжуд бўлган жавобгарликдан қочиш учун сабаб бўлган юридик шахсларнинг бир биридан ажратиш, бошқаси билан қўшиш каби ҳаракатлар жавобгарликдан бўйин товлашга олиб келмаслиги лозим. Бунга йўл қўймаслик учун турли жиноий таъқиб доирасида қўлланиладиган турли жавобгарликдан бўйин товлашга йўл қўймасликни таъминлайдиган тергов услубларини қўллаш яхши самара бериши мумкин. Бундай услубларга фаолияти ажратилган ёхуд қўшилган юридик шахсни қонунга хилоф ҳаракатлари учун, унинг ўрнига ҳуқуқий ворис сифатида тан олинган бошқа юридик шахс учун ҳам жавобгарликни белгилаш лозим.

Назаримизда, коррупцион қилмишлар содир этганлиги учун юридик шахсларнинг жавобгарлиги масаласида, бундай шахслар учун қилмишининг оғирлиги даражасига мос келадиган ва бундай шахсларни келажакда яна қилмиш содир этишдан тийиб турадиган пул миқдори билан ўлчанадиган санкцияларни қўллаш масаласини ҳам ўйлаб кўриш керак. Бу ерда қатта компанияларга нисбатан кўпроқ юқори миқдордаги жарима тайинлаш ва у ноқонуний олинган фойда миқдorigа (масалан, олинган фойда ёки пора миқдори) мос келиши ҳам муҳим.

Ўрни келганда айтиб ўтиш лозимки, қонун чиқарувчи юридик шахсларни коррупцион қилмишлар учун жавобгарлиги доирасини, уларга белгиланган жазо турлари ва миқдорини аниқ белгилаш билан бир вақтда, суд, прокуратура ва бошқа ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органлар ходимларини ҳам билим даражасини мунатазам ошириб бормоғи лозим, чунки бу янги институт Ўзбекистон қонунчилигига кириб келадиган бўлса, унга нисбатан жиноий таъқибни, тергов ҳаракатлари ва услубларини, шунингдек одил судловни амалга ошириш принципларини мукамал ўзлаштириш даркор бўлади.

Юридик шахсларнинг ҳуқуққа хилоф ҳаракатлари муаммолари фавқулодда қийин ва муназарали масалалардан бири бўлиб қолмоқда. Кейинги ўн йилларда инсонийлик жамияти техниканинг мисли кўрилмаган тарзда жадал ривожланиб бораётган бир пайтда, турли ривожланган давлатларда юридик шахсларнинг жиноий жавобгарлиги масаласи мунтазам ва барқарор муҳокама қилиниб, унда юридик шахсларнинг шахс томонидан давлат ва жамият манфаатларига зарар етказганлик ҳолати бўйича жавобгарлик масаласини кун тартибига қўймоқда. Бугунги кун ўзбек жамиятида шахс, унинг ҳуқуқ эркинликлари, давлат ва жамият манфаатлари олий қадрият сифатида эътироф этилиши, иқтисодиётни жадал ривожланиши ва жамиятда тадбиркорлик фаолиятини нуфузи ўсиб бораётган ва бу муҳим мезонлар ҳуқуқий ҳимоя қилинаётган бир вақтда, Ўзбекистон миллий қонунчилигига юридик шахсларнинг жиноий жавобгарликнинг махсус субъектлари сифатидаги жавобгарлиги институтини киритиш давр талаби ҳам ҳисобланади. Бу борада, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 14 майдаги “Ўзбекистон Республикасида Жиноят ва Жиноят-процессуал қонунчилигини ривожлантириш концепцияси тўғрисида”ги Қарори талаблари асосида янгидан қабул қилиниши кутилаётган Ўзбекистон Республикасининг янги таҳрирдаги Жиноят кодексида юридик шахсларнинг жиноий жавобгарлиги ва уларга нисбатан қўлланиладиган жазо турлари тўғрисидаги алоҳида бобнинг киритилиши айтиш мумкин бўларди.

А Д А Б И Ё Т Л А Р

1. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатаси ва Сенатининг қўшма мажлисидаги маъруза, 2005 йил 28 январь.
2. Қодиров Р. Қонун олдида барча баробар. // «Халқ сўзи» 2005 йил, 22 апрель.
3. Назаров Қ., Ғарб фалсафаси. Ўзбекистон файласуфлари миллий жамияти нашриёти. “ШАРҚ” нашриёт-матбаа акциядорлик компанияси Бош таҳририяти. Тошкент-2004.
4. Антонова Е.Ю. Уголовная ответственность юридических лиц: монография / под ред. проф. А.И. Коробеева. Владивосток, 2010. С. 164.
5. Антонова Е.Ю. Юридическое лицо как субъект преступления: опыт зарубежных стран и перспективы применения в России. М., 2003.
6. АҚШ Федерал Олий судининг 1909 йилдаги New York Cent&H.R.R.V. United States 212 U.S/ 481, 29S.ct. 304,53 L.Td. 613иши.
7. Брославский Л. Ответственность за экологические преступления в США // Законность. - 2007. - № 10. - С. 60...
8. Волженкин Б.В. Уголовная ответственность юридических лиц. - СПб., 1998.
9. Демин С. Г. Пределы уголовной ответственности юридических лиц в России. Дисс. канд. юрид. н. Ставрополь, 2014.
10. Крылова Н.Е. Основные черты нового Уголовного кодекса Франции. -М., 1996. - С. 53.
11. Кабилова С.А., Заман Ш.Х. Становление и развитие уголовного права зарубежных стран. - Муром, 2004. - С. 43
12. Курс уголовного права. Учение о преступлении / Под ред. Н.Ф. Кузнецовой, И.М. Тяжковой. - М., 2002. - Том 1. - С. 88.
13. Меньших А.А. Охрана окружающей среды во Франции. Уголовно-правовые аспекты // Журнал российского права. 2000. № 10. С. 143 - 144..
14. Минин Р.В. Корпоративная уголовная ответственность.-Тюмень, изд. ТГУ, 2016 г.–С.-7.

15. Михеев Р.И., Корчагин А.Г., Шевченко А.С. Уголовная ответственность юридических лиц: за и против. - Владивосток, 1999. - С. 12.
16. Никифоров А.С. Юридическое лицо как субъект преступления и уголовной ответственности. - М., 2002. - С. 138.
17. Никифоров Б.С., Решетников Ф.М. Современное американское уголовное право. - М., 1990. - С. 144.
18. Ситковский И.В. Проблемы ответственности юридических лиц в уголовном законодательстве // Уголовное право. 2002. №4. С. 44.
19. Трикоз Е.Н. Эволюция системы источников и основных институтов уголовного права Австралии в 19-20 вв.: Дисс... канд. юрид. наук: 12.00.01. - М., 2002. - С. 103.
20. Уголовное право зарубежных государств. Общая часть / Под ред. И.Д. Козочкина. - М., 2003. - С. 46.
21. Уголовное право зарубежных государств. Общая часть / Под ред. И.Д. Козочкина. - М., 2003. - С. 145.
22. Ситковский И.В. Уголовная ответственность юридических лиц: Дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. - М., 2003. - С. 87.
23. Сборник законодательных актов / Под ред. А.Н. Игнатова и И.Д. Козочкина. - М., 1990. - С. 94-95.
24. Уголовный кодекс Австралии 1995 г. / Научн. ред. И.Д. Козочкин, Е.Н. Трикоз. - СПб., 2002. - С. 91.
25. Уголовный кодекс Австралии 1995 г. / Научн. ред. И.Д. Козочкин, Е.Н. Трикоз. - СПб., 2002. - С. 91.
26. Уголовный кодекс Австралии 1995 г. / Научн. ред. И.Д. Козочкин, Е.Н. Трикоз. - СПб., 2002. - С. 89.
27. Уголовный кодекс Австралии 1995 г. // науч. Ред. И.Д. Козочкин, Е.Н. Трикоз. - СПб., 2002. - С. 89.
28. Уголовный кодекс ФРГ / Пер. с нем. - М.: ИКД «Зерцало». - М., 2001. - С. 55.
29. Франция Жиноят кодекси. СПб., 2003.

30. Уголовный кодекс Голландии / Науч. ред. проф. Б.В. Волженкин. - СПб, 2001. - С. 55..
31. Хайне Г. Коллективная уголовная ответственность // Право и политика. - 2001. - №7. - С. 50.
32. Тарбагаев А.Н. Введение в уголовное право Нидерландов: основные институты общей части. - Красноярск, 2001. - С. 29.
33. Шумилов В.М. Введение в систему публичного права ФРГ // Право и политика. - 2001.-№10.-С. 28.
34. Нидерландияда корпорацияларнинг жавобгарлиги фақат иқтисодиёт соҳасидаги жиноятларга татбиқ этилган, 1976 йилда Нидерландия ЖКга умумий киритилган ҳуқуқ тарзида кирган.
35. <http://www.tagesschau.de/wirtschaft/bussgeldpirerer100.html>
36. <http://www.dengi-info.com/archive/article.php/aid=71>
37. <http://www.russinla.com/common/ars/story.php/4750>
38. Friedman L. In defense of corporate criminal liability|| (2000) 23 Harvard Journal of Law and Public Policy 833–859.
39. Cowan A., «Scarlet letters for corporations? Punishment by publicity under the new sentencing guidelines» (1992) 65 Southern California Law Review 2387 - 2393; Saltzburg S. A. «The control of criminal conduct in organizations» (1991) 71 Boston University Law Review 421 - 427.

М У Н Д А Р И Ж А

1. Кириш.....

1 БЎЛИМ. КОРРУПЦИЯГА ҚАРШИ КУРАШНИНИНГ ТАРИХИЙ-НАЗАРИЙ ЖИҲАТЛАРИ

1.1. Юридик шахсларнинг жиноий жавобгарлиги тарихи

а. Б у ю к Б р и т а н и я.....

б. А м е р и к а Қ ў ш м а Ш т а т л а р и.....

в. А в с т р а л и я.....

3. Юридик шахсларнинг жавобгарлигининг роман-герман
(континентал) ҳуқуқ тизимидаги
хусусиятлари.....

а. Ф р а н ц и я.....

б. Г о л л а н д и я.....

в. Н и д е р л а н д и я Қ и р о л л и г и.....

г. Г е р м а н и я Ф е д е р а т и в Р е с п у б л и к а с и.....

2-БЎЛИМ. АНГЛО-САКСОН ВА РОМАН-ГЕРМАН (КОНТИНЕНТАЛ) ҲУҚУҚ ТИЗИМИГА КИРУВЧИ МАМЛАКАТЛАР ҚОНУНЧИЛИГИДА ЮРИДИК ШАХСЛАРНИНГ КОРРУПЦИОН ҚИЛМИШЛАР УЧУН ЖАВОБГАРЛИГИ.....44-102

2.1. Англо-саксон ва роман-герман ҳуқуқ оиласига кирувчи
мамлакатларда коррупцион жиноятлар учун юридик шахсларнинг жиноий
жавобгарлигининг умумий масалалари.....44-84

2.2. Юридик шахслар жавобгарлигининг роман-герман (континентал) ҳуқуқ тизимидаги хусусиятлари.....	85-102
--	--------

**3-БЎЛИМ. ШАРҚИЙ ЕВРОПА ВА МДҲ МАМЛАКАТЛАРИ
ЮРИДИК ШАХСЛАРИ ЖАВОБГАРЛИГИНИНИНГ АЙРИМ
ХУСУСИЯТЛАРИ.....103-185**

3.1. Шарқий Европа ва МДҲ мамлакатларида юридик шахсларнинг коррупцион қилмишлари учун жавобгарликни белгиловчи моделлари.....	103-109
--	---------

3.2. Юридик шахсларнинг жавобгарлигини келтириб чиқарувчи шахсларнинг ҳаракатлари таҳлили.....	109-118
--	---------

3.3. Юридик шахс билан унинг вакили ҳуқ-атворидаги ўзаро алоқадорлик.....	119-132
---	---------

3.4. Юридик шахсларнинг жавобгарлигини қўллаш соҳалари.....	133-179
---	---------

3.5. Антикоррупцион тизимга аъзо мамлакатларда прокуратуранинг ихтиёрий ваколатлари мавжудлиги.....	180-185
---	---------

4. Хулоса.....	
----------------	--